

УДК 338.431:001.8:340.11 (477)

*В.Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
заступник директора з наукової та інноваційної роботи,
завідувач відділення організації виробництва і земельних відносин,
завідувач відділу форм господарювання
Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"
М.М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектору економіки України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження

Постановка проблеми. З набуттям у 1990 році державного суверенітету та економічної самостійності в Україні здійснювалася трансформація аграрного сектору до ринкових умов господарювання, переходу від колгоспно-радгоспного способу виробництва сільськогосподарської продукції, побудованого на державній власності на землю, до способу господарювання, побудованого на приватній власності на землю у поєднанні з колективними, індивідуальними та сімейними формами організації праці. Нау-

кове обґрунтування цього суспільно-політичного процесу здійснено в Національному науковому центрі "Інститут аграрної економіки".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади трансформації аграрного сектору економіки країни розроблено в ННЦ „Інститут аграрної економіки” і висвітлено в наукових працях: П. Т. Саблука – директора ННЦ “Інститут аграрної економіки”, Першого віце-прем’єр-Міністра України, нині радника при дирекції ННЦ “Інститут аграрної економіки”; В. Я. Месель-Веселяка – заступника дирек-

© В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, 2015

тора з наукової роботи, завідувача відділення організації виробництва і земельних відносин, завідувача відділу форм господарювання Інституту; М. М. Федорова – завідувача відділу земельних відносин Інституту; М. Й. Маліка – завідувача відділу розвитку підприємництва і кооперації Інституту; Ю. О. Лупенка – завідувача сектора, провідного співробітника, заступника завідувача відділу, заступника керівника Головного управління з питань економічної та соціальної політики Адміністрації Президента України, нині директора ННЦ “Інститут аграрної економіки”; П. І. Гайдуцького – проєктора Вищої школи управління АПК, начальника відділу економічної і фінансової політики Адміністрації Президента України, начальника відділу економічних реформ Кабінету Міністрів України, Голови Державного комітету України по земельних ресурсах, Міністра сільського господарства України, Заступника Глави Адміністрації Президента України, радника Президента України, керівника головної економічної служби Секретаріату Президента України, радника прем’єр-міністра України, наукового директора Інституту стратегічних оцінок при Президентському фонді Леоніда Кучми “Україна”; А.С. Даниленка – голови колгоспу, голови Селянської спілки Київської області, голови Комітету Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу, земельних ресурсів та соціального розвитку села, голови Черкаської обласної державної адміністрації, голови Державного комітету України по земельних ресурсах, нині ректора Білоцерківського національного аграрного університету; М.В. Гладія – генерального директора Агрокомбінату «Стрий», голови Стрийського райвиконкому Львівської області, заступника голови Львівської обласної державної адміністрації, начальника відділу з питань АПК Кабінету Міністрів України, віце-прем’єр-міністра України, Міністра аграрної політики України, голови Львівської обласної державної адміністрації, депутата Верховної Ради України 4-го і 5-го скликань, ректора Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького, нині директора Інституту розведення і генетики

тварин НААН; Ю. Я. Лузана – генерального директора агропромислового комбінату “Рось”, голови Асоціації агропромислових об’єднань України, голови правління акціонерно-комерційного банку “Рось”, заступника, першого заступника Міністра аграрної політики України, першого заступника Керівника Державного управління справами Президента України, першого заступника директора з наукової роботи ННЦ “Інститут аграрної економіки”, нині голови Федерації аудиторів, бухгалтерів і фінансистів АПК України; І. Г. Кириленка – заступника голови Дніпропетровської облради, першого заступника голови Дніпропетровської облдержадміністрації, народного депутата України 2-го скликання, члена Комітету з питань АПК земельних ресурсів і соціального розвитку села, Міністра аграрної політики, віце-прем’єр-міністра України, Голови Урядового комітету з реформування аграрного сектору економіки, народного депутата України 5-го, 6-го, 7-го і нині 8-го скликань.

Мета статті – виклад наукових здобутків щодо необхідності трансформації аграрного сектору економіки України до ринкових умов господарювання, участі науковців в обґрунтуванні і нормативно-правовому забезпеченні, науковому супроводі та практичному її здійсненні в сільськогосподарському виробництві.

Виклад основних результатів дослідження. Аграрний сектор економіки відіграє важливу роль у вирішенні питань продовольчого забезпечення, був, є та залишається вузловим при розв’язанні завдань успішного розвитку економіки країни.

Ігнорування протягом багатьох десятиліть економічних інтересів селянства й нав’язування невластивих йому стереотипів значною мірою зумовили необхідність змін виробничих відносин на селі.

Одержавлені засоби виробництва перетворилися по суті в нічийну власність та в поєднанні з адміністративно-командною системою управління призвели до втрати особистого інтересу селян щодо підвищення ефективності виробництва. Держава виявилася неспроможною правильно й раціонально використовувати своє головне багатство – землю. Надто низькими були врожайність

сільськогосподарських культур, продуктивність тварин та ефективність колгоспно-радгоспного виробництва. Характеризуючи радянський спосіб виробництва в сільському господарстві, визначний учений економіст, академік І. І. Лукінов відзначав: „Фінансовий стан більшості колгоспів і радгоспів, які були основними товаровиробниками, не давав змоги забезпечувати процеси швидкого оновлення й розширеного відтворення виробництва, промислової переробки, зберігання і транспортування харчових продуктів на рівні новітніх досягнень науки й технологій. В адміністративній системі планового ціноутворення, оподаткування і перерозподілу доходів діяв принцип одностороннього їх переливу з сільського господарства в інші сфери. Інакше кажучи, воно (сільське господарство) було перетворене в інвестиційного донора розвитку важкої індустрії, ВПК і великих міст. Сільське господарство традиційно функціонувало поза еківалентною системою економічних взаємовідносин, а селяни перебували далеко не в рівному економічному становищі серед інших соціальних кіл суспільства” [102]. У той же час значно продуктивніше й ефективніше розвивається сільське господарство в країнах із ринковою економікою.

Перехід до ринкових відносин у сільському господарстві України вимагав проведення в галузі суттєвих змін суспільно-економічних відносин. Мотивацією стало прагнення селян до свободи у сфері підприємницької діяльності, що найповніше відповідає принципам самостійності, прибутковості, режиму економіки тощо. Тому в працівників аграрної економічної науки України як у теоретичному, так і в практичному плані не виникало сумніву щодо вибору системи господарювання. Більшість учених (Саблук П. Т. [1, 10, 21, 23], Юрчишин В. В [5, 18], Онищенко О. М. [18], Месель-Веселяк В. Я. [6, 19–21, 23], Федоров М. М [6, 23], Гайдуцький П. І. [15–18], Малік М. Й. [11, 14], Лупенко Ю.О. [38]) однозначно прийняла позицію переходу до ринкової економіки, тобто від безвідповідальної витратної моделі господарювання до класичної світової, побудованої на приватній власності на землю, інші засоби виробництва та інтересі товаровиробників.

Одержавлене сільське господарство працювало неефективно – низькі врожайність сільськогосподарських культур та продуктивність тварин, а виробництво (без дотацій) було збитковим. Науковці Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства (нині ННЦ “Інститут аграрної економіки”) ще у 1989-1990 роках запропонували перехід до ринкових умов господарювання, що передбачав створення фермерських господарств та інших господарських структур ринкового типу. У виступах у газеті „Сільські вісті” (Саблук П. Т. [1, 23], Месель-Веселяк В. Я. [6, 23], Федоров М. М. [6, 23]) науково обґрунтовували необхідність роздержавлення землі, господарювання фермерів на приватній землі з індивідуальною й сімейною формами організації праці.

У 1990 році вже були створені фермерські господарства М. І. Саєнка (на Дніпропетровщині), І. Ф. Томича (в Заліщиках на Тернопільщині). В ці роки нами опрацьовувався проект Закону України „Про селянське (фермерське) господарство”.

Прискорило процес наукового обґрунтування трансформації сільського господарства прийняття Верховною Радою тоді ще Української РСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України [2], 3 серпня 1990 року – Закону „Про економічну самостійність” [3], 1 листопада 1990 року – Концепції переходу Української РСР до ринкової економіки [4].

Складність переходу до ринкової економіки полягала в тому, що у світі не було прикладу переходу від соціалістичних економічних відносин до ринкових, від суспільного способу виробництва до приватновласницького.

Запропоновані радикальні зміни у формах власності на землю і майно ставили людину праці в центр соціально-економічних процесів, посилювали мотивацію її діяльності до високопродуктивної праці, забезпечували безпосередній зв'язок добробуту трудівників з якістю їхньої роботи. У системі виробничих відносин відбувалися позитивні зміни, що створювали умови для становлення багатокладної економіки, відродження господаря на землі, розширення економічних

основ для поглиблення демократії, гласності й відповідальності за стан справ у суспільному виробництві.

Важливим кроком у трансформації сільськогосподарських підприємств до ринкових умов були зміни у майнових відносинах на основі приватної власності. У 1990 році було проведено паювання майна в господарствах Львівської області під науково-методичним керівництвом і практичним його здійсненням М. В. Гладія – голови облдержадміністрації. На перших порах даний процес проводився з їх ініціативи, а з прийняттям Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (14.02.1992 р.), у підготовці проекту якого брали участь: П. Т. Саблук, М. Й. Малік, О. В. Крисальний, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров [22], паювання майна набуло масового характеру [52]. Мотивацією реформування майнових відносин на селі став інтерес селян до власності. Паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств розглядалось як початок реального переходу до приватної власності й наділення селянина статусом власника.

У процесі трансформації сільського господарства сформовано підвалини нових виробничих відносин, які визначили економічний устрій майбутнього села. Перетворення на селі здійснювалися в кілька етапів.

На першому етапі (1990–1993 рр.) теоретично обґрунтовано необхідність змін у виробничих відносинах, зародження фермерського руху, розвитку господарств населення, формування законодавчої та нормативно-правової бази, проведення роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій, широкомасштабної реформи, спрямованої на зміну відносин щодо власності та форм господарювання на селі [19–26].

На другому етапі (1994–1996 рр.) активізовано дослідження щодо порядку здійснення земельної реформи, зокрема паювання земель, переданих у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам і запровадження нових економічних відносин, розробки методики й проведення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення [43–46, 49].

На третьому етапі (1997–1999 рр.) науково обґрунтовано необхідність запровадження оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв) для формування господарських структур ринкового типу, реорганізації радгоспів у недержавні господарські структури [59–63].

На четвертому етапі (з 1999-2000 рр.) за наукового супроводу учених здійснювалася на практиці реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств у господарські структури ринкового типу на основі оренди як земельних ділянок, так і земельних часток (паїв) [70–72].

Трансформації в аграрному секторі проводилися на принципах: добровільності, законності, відповідності умовам розвитку, економічної й соціальної доцільності, врахування регіональних особливостей, скорочення адміністративного втручання у господарську діяльність.

Відбувався перехід від державної до колективної та приватної власності на землю і майно, від адміністративно-командного способу управління до організації управління сільськогосподарським виробництвом на основі приватної власності, ініціативи, підприємливості, зацікавленості й відповідальності, дотримання економічних законів у ринкових умовах господарювання. Це й було позитивною соціально-економічною базою сприйняття реформ, їх проведення та одержання позитивних економічних і соціальних результатів.

Організаційні перетворення на селі розпочато після прийняття 18.12.1990 р. постанови Верховної Ради України „Про земельну реформу” [7], якою з 15 березня 1991 року всі землі України оголошено об’єктом земельної реформи. Визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв’язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального викорис-

тання й охорони земель. Передбачено також провести інвентаризацію земель усіх категорій та реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство, розширити особисте підсобне господарство, займатися індивідуальним і колективним садівництвом, одержати в користування земельні ділянки для городництва, сінокосіння й випасання худоби.

Трансформацію аграрного сектору забезпечено результатами наукових розробок та їх реалізацією згідно з опрацьованою схемою, основною складовою якої є земельна реформа, що передбачає:

- роздержавлення земель із визначенням категорій тих, що залишаються у державній власності;

- приватизацію земель шляхом передачі їх у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам (КСП), сільськогосподарським кооперативам (СК), акціонерним товариствам (АТ), у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також у приватну власність громадянам;

- грошову оцінку сільськогосподарських угідь;

- паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам й організаціям серед їхніх працівників і пенсіонерів з їх числа;

- видачу сертифікатів на право на земельну частку (пай) громадянам-членам колективних сільськогосподарських підприємств та організацій і державних актів на право приватної власності на землю за їх бажанням у разі виходу з підприємства;

- реалізацію громадянами права на земельну частку (пай) за їх бажанням (у межах чинного законодавства);

- реорганізацію колективних та інших недержавних сільськогосподарських підприємств у господарські структури ринкового спрямування;

- формування й розвиток ринкового обігу земель та його інфраструктури;

- організацію державного контролю за формуванням і функціонуванням ринкового обігу земель, екологічним станом, раціональним використанням і охороною земель.

Законом України „Про селянське (фермерське) господарство” (20.12. 1991 р.), проект якого опрацювали В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. М. Федоров, І. В. Коновалов [12], вперше передбачено передавати у приватну власність і надавати в користування, у тому числі на умовах оренди, земельні ділянки громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства, а Законом України „Про форми власності на землю” (30.01.1992 р.) [13] поряд із державною запроваджено колективну й приватну форми власності на землю, які є рівноправними. Декретом Кабінету Міністрів України „Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р.), проект якого опрацювали З. Ю. Ткачук, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров [29], передбачено передачу у приватну власність земельних ділянок громадянам України, надані їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного та гаражного будівництва, у межах норм, визначених Земельним кодексом України. По суті цим Декретом започатковано приватизацію земель.

Обґрунтовано стратегію та опрацьовано напрями проведення аграрних перетворень, що знайшло відображення у підтриманій Верховною Радою України аграрній політиці, викладеній у доповіді Президента України Леоніда Даниловича Кучми „Про основні засади економічної та соціальної політики – Розділ „Аграрна політика”, підрозділ „Земельна реформа” (19.10.1994 р.), проект якої підготовлено А. С. Гальчинським, за участю П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова [39]. Отже, були розроблені та схвалені ідеологія і програма трансформації аграрного сектору до ринкової економіки, основним принципом якої стало забезпечення приватизації селянами земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів, та формування господарських структур ринкового типу, що й було врегульовано Указом Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10.11.1994 року, проект якого підготували: А. С. Гальчинський,

Б. М. Чепков, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, П. І. Гайдуцький, А. С. Даниленко [40]. Положення цього Указу стали стрижнем земельної реформи. Ним передбачено:

– передачу безплатно у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність;

– поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості);

– кожному члену підприємства, кооперативу, товариства видати сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі;

– установити, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави;

– кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства надається право безперешкодного виходу з нього та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай) у натурі (на місцевості), що засвідчується державним актом на право приватної власності на землю.

Керівництво Верховної Ради України звинуватило Л. Д. Кучму в тому, що положення цього Указу не відповідали чинному земельному законодавству. Тому нами було підготовлено довідку і порівняльну таблицю про відповідність положень Указу чинному законодавству, які були передано кожному депутатові Верховної Ради України й опубліковано в газеті „Наш час” [41], після чого претензій до Указу не було.

Позитивний погляд щодо приватизації землі висловив відомий вчений економіст, академік Іван Іларіонович Лукінов. У 1993 р. в публікації „Продуктивні сили села – основа його відродження і прогресу”, в журналі „Економіка України”, №3, 1993 р. він підкрес-

лив: „Приватизація землі працівниками сільського господарства – це не тільки акт соціальної справедливості, але до певної міри і запорука стабільності в галузі, запобігання руйнуванню її продуктивних сил” [34].

Для забезпечення реалізації положень Указу Президента України від 10.11.1994 р. нами опрацьовано методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь [43, 44, 57] і разом із спеціалістами Держкомзему України підготовлено методичку нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України 23.03.1995 р. у підготовці проекту якої брали участь: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, І. А. Розумний, В. С. Губарев, Д. С. Добряк, А. С. Даниленко, П. І. Гайдуцький та ін. [45].

Грошова оцінка земель визначається розміром щорічно одержуваного диференціального рентного доходу з урахуванням строку його капіталізації. Термін капіталізації визначено в 33 роки, що відповідає трипроцентній платі за користування кредитом.

Диференціальний рентний дохід визначається за формулою:

$$Р_{дд} = (У \times Ц - 3 - 3 \times К_{нр}) : Ц ,$$

де $Р_{дд}$ – диференціальний рентний дохід з 1 га у натуральному виразі, ц; $У$ – урожайність зернових з 1 га, ц; $Ц$ – ціна реалізації 1 ц зерна, грн; виробничі затрати на 1 га, грн; $К_{нр}$ – коефіцієнт норми рентабельності.

Загальний рентний дохід ($Р_{здн}$) = $Р_{дд} + Ард$, де $Ард$ – абсолютний рентний дохід (1,6 ц зерна).

Грошова оцінка ($Г_{оз}$) = $Р_{здн} \times Ц \times Тк$, де $Тк$ – термін капіталізації.

У 1995 році грошову оцінку гектара сільськогосподарських угідь визначено у розмірі 3543, а ріллі – 3674 грн. З 2000 року оцінка індексується і у 2015 р. вона становить відповідно 22736 і 25786 грн.

За цією методикою здійснено грошову оцінку сільськогосподарських угідь і ріллі в сільськогосподарських підприємствах, населених пунктах, районах і регіонах України, яка використана при проведенні паювання земель і застосовується у формуванні цінового механізму, визначенні плати за землю [27]

за землю [55], оподаткуванні сільськогосподарських підприємств [73], урегулюванні фінансово-кредитних відносин державної підтримки сільського господарства [86].

Роботу науковців високо оцінив Президент України Л. Д. Кучма. У книзі “Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні”, розглядаючи питання реформування аграрного сектору економіки країни, він відмічає: “На той час сформувалася команда економістів, з якими я весь час консультивався з аграрних питань. Це П. Гайдуцький, А. Гальчинський, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, М. Федоров та інші. Вони допомагали готувати цей указ” [84].

Указом Президента України від 6 лютого 1995 року № 102-95 “Про присвоєння почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України» вченим Інституту аграрної економіки Української академії аграрних наук”, за значний особистий внесок у розробку теоретичних засад реформування аграрних відносин присвоєно почесне звання “Заслужений діяч науки і техніки України” Меселю-Веселяку Віктору Яковичу – виконавчому директору, Федорову Миколі Миколайовичу – завідувачому відділу.

На втілення у практику окремих положень Указу Президента України від 10.11.1994 р. був прийнятий Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (8.08.1995 р.) [46], у підготовці проекту якого брали участь: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, П. І. Гайдуцький, Л. Я. Новаковський, А. С. Даниленко та ін. Цим Указом назву “Сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай)”, встановлену Указом від 10.11.1994 р., було змінено на “Сертифікат на право на земельну частку (пай)”. При цьому словосполучення “приватна власність” було вилучено, що призвело до гальмування реалізації права на приватну власність на землю членів сільськогосподарських підприємств, зокрема передачу її в оренду.

Ідеологія трансформації сільського господарства спрямована на досягнення найвищих цінностей для селян, за яких вільний громадянин вільної України був би власником землі та мав право вільного вибору сфери своєї трудової діяльності: самому працю-

вати на власній землі, передавати її в оренду новоствореному підприємству і працювати в ньому або в інших сферах економіки країни. Було науково обґрунтовано положення про те, що землекористування нових господарських структур ринкового типу найбільш раціонально формувати на основі оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці, що вимагало законодавчого врегулювання.

У зв'язку з цим Президент України 23.04.1997 р. видав Указ „Про оренду землі”, у підготовці проекту якого брали участь: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, Л. Я. Новаковський, М. М. Федоров та ін. [60], яким визначено, що дві або більше особи, які мають сертифікати, які засвідчують їхнє право на земельну частку (пай), можуть за власним бажанням передавати в оренду спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу, а орендарями можуть бути громадяни України, юридичні особи та ін. Отже, реально стало можливим формувати сільськогосподарські підприємства на основі оренди земельних часток (паїв) і створювати нові господарські структури [58]. Але згодом Верховна Рада України прийняла Закон України „Про оренду землі” (6.10.1998 р.) [63], який фактично зупинив роботу щодо формування господарських структур ринкового типу, оскільки у ньому не було передбачено оренди земельних часток (паїв), а лише земельних ділянок, що й зумовлювало подальший спад виробництва сільськогосподарської продукції.

Ця проблема була розв'язана після прийняття 3 грудня 1999 року Указу Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” у підготовці проекту якого брали участь: П. І. Гайдуцький, М. В. Гладій, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, М. Й. Малік, Ю. О. Лупенко, Ю. Я. Лузан [70]. Указом передбачено реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом:

– забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями

та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності (далі - приватні формування). Це право не може бути обмежене рішеннями загальних зборів членів колективних сільськогосподарських підприємств або будь-якими іншими рішеннями;

– сприяння керівникам і спеціалістам колективних сільськогосподарських підприємств, що реформуються, у реорганізації зазначених підприємств та створенні на їх базі приватних формувань;

– запровадження обов'язкового укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток (паїв), з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формах;

– забезпечення встановлення сторонами договору оренди земельної частки (паю) розміру плати за її оренду на рівні не менше одного відсотка визначеної відповідно до законодавства вартості орендованої земельної частки (паю);

– збереження, по можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових паїв;

– підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян та селянських (фермерських) господарств шляхом надання громадянам, яким у встановленому порядку із земель колективного сільськогосподарського підприємства відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті підсобні господарства без створення юридичної особи за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході з зазначених підприємств майнових паїв.

З метою здійснення трансформації аграрного сектору до ринкових умов господарювання в Інституті підготовлено “Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств” (два видання): у 1997

р. – 648 с. [59], і у 2000 р. – 660 с. [72], а також посібник у питаннях і відповідях “Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва” у 1999 р. – 530 с. [69], опрацьовано ряд науково-практичних рекомендацій, які передані всім суб'єктам реформування. В АР Крим, усіх областях, багатьох районах країни за участю науковців Інституту проведено науково-практичні семінари з питань реформування підприємств та створення на їх основі ринкових структур.

Верховна Рада України 25 жовтня 2001 року прийняла нову редакцію Земельного кодексу України, у підготовці проекту якого брали участь: Л. Я. Новаковський, А. М. Третяк, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, І. Г. Кириленко, М. М. Федоров, А. С. Даниленко, Ю. Я. Лузан та ін. [75], в якій імплементовано всі положення Указів Президента України щодо реформування земельних відносин та трансформування аграрного сектору в нашій державі до ринкових умов господарювання. Створено надійне організаційно-правове середовище для реалізації громадянами прав власності на землю, освоєння механізму регулювання земельних відносин через оренду земельних часток (паїв) і земельних ділянок.

Отже, при трансформації аграрного сектору економіки України запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель і передачу її у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та громадянам; розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками і пенсіонерами з їх числа, створено сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, сформовано фермерські господарства, розвиваються господарства населення, особисті селянські господарства – відповідно до Закону України “Про особисте селянське господарство” (15.05.2003 року), у підготовці проекту якого взяли участь: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, І. Г. Кириленко, М. М. Федоров, І. В. Коновалов, Ю. Я. Лузан [82].

У результаті аграрних перетворень сформовано різні організаційно-правові виробничі структури ринкового спрямування (табл. 1).

1. Трансформація сільськогосподарських формувань в Україні та їх землекористування у 2013 році

Форми господарювання	1990 р. (до реформування)				2013 р. (після реформування)			
	Кількість підприємств	Площа сільськогосподарських угідь, млн га	%	Середній розмір 1 господарства, га	Кількість підприємств, тис.	Площа сільськогосподарських угідь, млн га	%	Середній розмір 1 господарства, га
Усі категорії господарств		40,89	100	3293		36,4	100	
в т.ч. сільськогосподарські підприємства	12420	38,22	93,5	3077				
з них: колгоспи	8541	28,7	70,2	3360				
радгоспи	2630	9,46	23,1	3599				
міжгоспи	1249	0,06	0,1	48				
Господарства населення, тис.	9206	2,67	6,5	0,3				
Сільськогосподарські підприємства всього (разом із фермерськими)					49,0	21,8	59,8	459,5
у т.ч.: сільськогосподарські підприємства (без фермерських)					8,2	17,3	47,6	2105,9
фермерські господарства (усі)					40,8	4,5	12,2	109,2
з них: за ф-50 с.г. (великі та середні)					0,9	1,7	4,6	1941,2
малі (ф. 2-ферм.)					39,9	2,8	7,6	69,4
Господарства населення – всього					16858,7	15,8	43,6	0,9

Джерело: Дані Державної служби статистики України (стат.збірник „Сільське господарство України”), розрахунки авторів

За період трансформацій аграрного сектору реорганізовано 12420 колгоспів, радгоспів і міжгосподарських підприємств із загальною площею сільськогосподарських угідь 38,22 млн га і середнім розміром 3077 га у 49 тис. сільськогосподарських підприємств ринкового типу (разом із фермерськими господарствами), середнім розміром 459,5 га, з яких 8,2 тис. сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств), розміром 2105,9 гектара і 40,8 тис.

фермерських господарств, середнім розміром 109,2 гектарів. Розширено землекористування господарств населення з 2,67 млн га у 1990 р. до 15,8 млн га у 2013 році, середнім розміром 0,9 гектара.

У трансформованому до ринкового середовища аграрному секторі економіки України досягнуто позитивних зрушень. Зросло виробництво валової продукції сільського господарства (рис. 1).

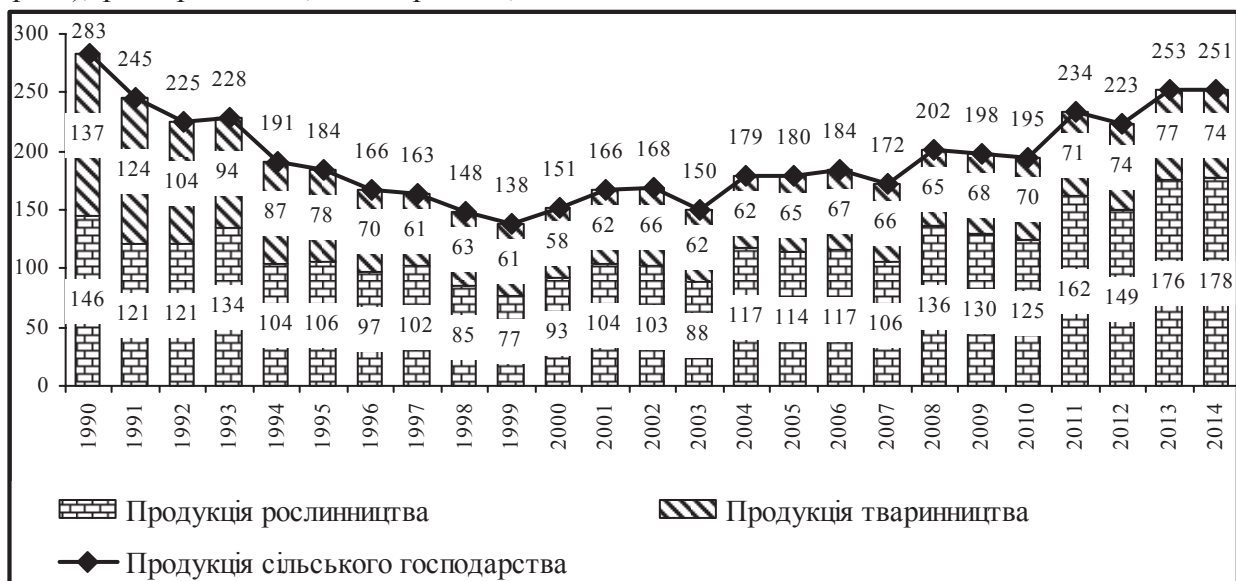

Рис. 1 Динаміка валової продукції сільського господарства України, млрд грн

Джерело: Дані Державної служби статистики України

У 2014 р. порівняно з 1999 р. в Україні валової продукції сільського господарства вироблено у 1,8 раза більше, а порівняно з 1991 роком за існування неререформованих господарських структур – на 2,4 % більше, у тому числі рослинництва – відповідно у 2,3 раза і 47,1 %. Одержано високі валові збори зерно-

вих культур – 53,3 млн тонн у 2008 р., 56,7 – у 2011 р., 63,1 – у 2013 р. і 64 – у 2014 р., проти 50,1 млн тонн у 1990 році – найвищого врожаю за радянських часів.

Сталися зміни у виробництві в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств, млрд грн

Джерело: Дані Державної служби статистики України

Виробництво валової продукції сільського господарства в Україні на 100 га сільськогос-

подарських угідь можна простежити у таблиці 2.

2. Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь за категоріями господарств (у постійних цінах 2010 року), тис. грн

Рік	Продукція сільського господарства				Продукція рослинництва				Продукція тваринництва			
	усі категорії господарств	у т.ч.		Господарства населення	усі категорії господарств	у т.ч.		Господарства населення	усі категорії господарств	у т.ч.		Господарства населення
		сільськогосподарські підприємства разом з фермерськими	Фермерські господарства			сільськогосподарські підприємства разом з фермерськими	Фермерські господарства			сільськогосподарські підприємства разом з фермерськими	Фермерські господарства	
1990	681	512	512 ¹⁾	3195	350	303	303	1053	330	209	209	2142
2000	384	181	178	1258	236	143	165	636	148	38	13	622
2005	483	319	233	743	308	244	220	409	175	75	13	334
2010	534	454	298	638	341	322	270	366	193	132	28	273
2013	694	665	456	732	483	502	422	458	211	163	33	274
2014	720	708	471	735	509	538	438	472	211	171	33	263
% до 1990	105,7	138,3	91,9	23	145,4	177,6	144,4	44,8	63,9	81,8	15,7	12,3
% до 2000	187,5	391,2	265,1	58,4	215,7	376,2	265,4	74,2	142,6	450	261,0	42,3

Джерело: Дані Державної служби статистики України (стат. бюлетень “Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.)” і розрахунки авторів.

¹⁾ Виробляли колгоспи, радгоспи – землю одержали фермери.

У всіх категоріях господарств у 2014 р. виробництво валової продукції перевищило показники 2000 р. – в 1,9 раза, а дотрансформаційного 1990 року – на 5,7 %, у тому числі продукції рослинництва – відповідно у 2,2 раза і на 45,4 % більше.

Особливих успіхів досягли сільськогосподарські підприємства ринкового типу, створені під час трансформації колгоспів і радгоспів, що існували за радянських часів. На 100 га сільськогосподарських угідь валової продукції

у 2014 р. проти 2000 року ними вироблено у 3,9 раза більше, а проти 1990 року – на 38,3 %, у тому числі продукції рослинництва – відповідно у 3,8 раза і на 77,6 % більше.

У процесі трансформації сільського господарства здійснено перерозподіл земель між сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими і господарствами населення, що викликало зміни у виробництві продукції та рівні використання землі (табл. 3).

3. Питома вага форм господарювання у землекористуванні та виробництві сільськогосподарської продукції в Україні, %

Форми господарювання	Площа с.-г. угідь	Виробництво валової продукції			
		всього	у т.ч.		Коефіцієнт використання землі
			рослинництва	тваринництва	
1990 рік					
Усі господарські формування	100	100	100	100	1,00
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	93,7	70,4	81,1	59,2	0,75
господарства населення	6,3	29,6	18,9	40,8	4,70
1991 рік					
Усі категорії господарств	100	100	100	100	1,00
у т.ч. с.-г. підприємства	92	67	77,6	56,6	0,73
господарства населення	8	33	22,4	43,4	4,13
2000 рік					
Усі категорії господарств	100	100	100	100	1,00
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	84,9	38,4	49,3	21	0,45
з них: с.-г. підприємства	82,2	36,3	46,2	20,6	0,44
фермерські господарства	2,7	2,1	3,1	0,4	0,78
господарства населення	15,1	61,6	50,7	79	4,08
2013 рік					
Усі категорії господарств	100	100	100	100	1,00
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	56,4	54	58,6	43,5	0,96
з них: с.-г. підприємства	44,9	46,5	48,6	41,7	1,04
фермерські господарства	11,5	7,6	10,1	1,8	0,66
господарства населення	43,6	46	41,4	56,5	1,06
2014 рік					
Усі категорії господарств	100	100	100	100	1,00
у т.ч. с.-г. підприємства і фермерські господарства	56,2	55,3	59,4	45,5	0,98
з них: с.-г. підприємства	44,5	47,7	49,3	43,7	1,07
фермерські господарства	11,7	7,6	10	1,8	0,65
господарства населення	43,8	44,7	40,6	54,5	1,02

Джерело: Дані Державної служби статистики України, розрахунки авторів

Нереформовані сільськогосподарські підприємства у 1990 році, використовуючи 93,7 % сільськогосподарських угідь України, виробили 70,4 % валової продукції при коефіцієнті використання землі (0,75); у 2000 році на 84,9 % угідь виробили 38,4 % продукції (0,45), у 2014 р. на 56,2% угідь

вироблено 55,3 % продукції, а коефіцієнт використання землі зріс до 0,98.

Досягнутий рівень інтенсивності використання земель у різних господарських формуваннях характеризується виробництвом валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (табл. 4).

4. Виробництво валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь в господарських формуваннях України за 2013 рік

Форми господарювання	Виробництво валової продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. грн					
	всього	%	у т.ч.			
			рослинництво	%	тваринництво	%
Усі категорії господарств	694	100,0	483	100,0	211	100,0
Сільськогосподарські підприємства разом з фермерськими	665	95,8	502	104,0	163	77,1
у т.ч.: сільськогосподарські підприємства всього (без фермерських)	718	103,5	522	108,2	196	92,8
фермерські господарства (усі)	456	65,7	422	87,5	33	15,8
з них: за ф-50 с.г. (великі)	520	74,9	467	96,7	53	25,1
малі й середні 2 ферм.	413	59,5	393	81,4	20	9,5
Господарства населення, всього	732	105,5	458	94,9	274	129,6

Джерело: Дані Державної служби статистики України, розрахунки авторів

Найвищий рівень виробництва сільськогосподарської продукції на 100 га сільськогосподарських угідь досягнуто у сільськогосподарських підприємствах (без фермерських господарств) і господарствах населення – відповідно 718 і 732 тис. грн, проти 694 тис. грн у всіх категоріях господарств, у тому числі в рослинництві – 522 і 458 тис. грн (проти 483 тис. грн) і в тваринництві – 196 і 274 тис. грн (проти 211 тис. грн).

Позитивну роль у стабілізації виробництва відіграли господарства населення. Завдяки земельній реформі площа сільськогосподарських угідь у них збільшилася від 2,67 млн га в 1990 році до 15,8 млн га у 2013 р. (див. табл. 1), а виробництво валової продукції – відповідно від 84 до 112 млрд грн (див. рис. 2).

У період трансформацій аграрного сектору господарства населення компенсували спад виробництва, який допускали сільськогосподарські підприємства у порівнянні до співставного базового рівня 1990 року, який визначався: по всіх категоріях господарств, сільськогосподарських підприємствах безфермерських і фермерських господарствах виробництвом валової продукції на 100 га, яке було в колгоспах і радгоспах у 1990 році, по господарствах населення – середньозваженим виробництвом на 100 га сільськогосподарських угідь в цих господарствах у 1990 р. на площі 1990 року і на додатково одержаній землі – виробництва в колгоспах і радгоспах, з яких земля була передана для збільшення площ їх землекористування (табл.5).

5. Виробництво валової продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських формуваннях до співставного базового рівня 1990 року, %

Рік	Сільськогосподарська продукція, всього				У тому числі продукція							
	Усі категорії господарств	у тому числі			Усі категорії господарств	рослинництва			тваринництва			
		с.-г. підприємства	фермерські господарства	господарства населення		с.-г. підприємства	у тому числі		с.-г. підприємства	у тому числі		
							фермерські господарства	господарства населення		фермерські господарства	господарства населення	
1995	66	55	35	88	74	63	50	107	58	44	12	76
2000	56	35	35	88	67	47	54	112	45	19	6	72
2005	71	65	46	75	88	82	73	93	53	41	6	61
2010	78	96	58	68	97	110	89	86	58	75	13	53
2011	90	124	78	75	117	154	123	104	61	80	14	52
2012	90	117	68	74	117	138	104	99	61	86	15	53
2013	102	140	89	78	138	172	139	107	64	94	16	53
2014	106	151	92	77	145	186	145	109	64	99	16	50

Джерело: Дані Державної служби статистики України

За період з 1990 по 2000 рік виробництво валової продукції в сільськогосподарських підприємствах зменшувалося значно вищими темпами, ніж у господарствах населення, що стримувало різкий спад виробництва у всіх категоріях господарств.

Якщо у 1995 році сільськогосподарські підприємства проти базового рівня 1990 року виробили 55 % валової продукції, а фермерські – 35 %, то господарства населення виробили 88 %, що дало змогу в Україні виробити 66 % продукції, а не на рівні сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств. Особливо ця тенденція стосується розвитку тваринництва. У вказаному році сільськогосподарські підприємства виробили 44% продукції базового рівня, фермерські – 12, а господарства населення – 76%. Така ж тенденція склалася і у 2000 році.

Отже, виконавши свою роль у процесі реформування, як стримуючий фактор спаду виробництва в сільськогосподарських підприємствах, у подальші роки господарства населення через невідповідність та відсутність державної підтримки дещо зменшували виробництво сільськогосподарської продукції. Якщо у 1995 р. до базового рівня в них було вироблено 88 % продукції, то у 2014 році – 77 %. Однак на 100 га сільськогосподарських угідь вони виробляють більше продукції, ніж інші господарські формування. У 2013 р. виробили валової продукції на 10,1%, а тваринницької – у 1,7 раза більше від сільськогосподарських підприємств разом з фермерськими господарствами (див.табл.4).

В Україні створена й розвивається нова форма господарювання – фермерство, яка є провідною в передових країнах світу. Фермерських господарств в нашій країні налічується 40,8 тис., які використовують 4,5 млн га сільськогосподарських угідь, середній розмір кожного становить 109,2 га. Серед них великих – 0,9 тис. розміром 1941 га, середніх і малих – 39,9 тис. розміром 69,4 га (див. табл. 1).

Фермерські господарства, як новостворені формування, розвиваються поступово, а в останні роки значно збільшили обсяги виробництва. Якщо у 2005 р. на 100 га сільсько-

господарських угідь в них було вироблено валової продукції на 233 тис. грн, то у 2014 році – на 471 тис. грн, або у 2,1 раза більше, у тому числі продукції рослинництва – у 2,0 раза, тваринництва – у 2,5 раза більше (див. табл. 2). Отже, є всі підстави сподіватися на подальший розвиток цієї форми господарювання.

В останні роки, завдяки трансформаційним процесам в аграрній сфері активно розвиваються нові інтегровані господарські формування – агрохолдинги, що створюються шляхом об'єднання сільськогосподарських підприємств на основі оренди землі потужними промисловими підприємствами, фінансовими та сервісними вітчизняними і зарубіжними структурами, які мають можливість інвестувати кошти у виробничу та соціальну сферу села. До такої форми господарювання можна ставитися позитивно, особливо за умов дефіциту коштів для інвестування АПК. Особливістю таких великих за розмірами агроформувань є те, що вони мають змогу організовувати високоефективне виробництво, забезпечувати переробку і реалізацію як сільськогосподарської продукції, так і продуктів її переробки, уникати монопольного економічного впливу переробних підприємств, раціональніше використовувати вітчизняну та іноземну потужну техніку.

Таким чином, трансформація аграрних підприємств забезпечила відчутні організаційно-економічні зрушення, які дали поштовх до суттєвого приросту продукції рослинництва і прискорення розвитку тваринництва.

Значно зріс експортний потенціал аграрного сектору економіки країни. Якщо у 1995–1999 рр. середньорічний експорт агропродовольчої продукції становив 1871 млн дол. США, імпорт – 1220, а позитивне сальдо – 651, то за 2010–2014 рр. відповідно 14869, 6776 і 8093 млн дол. США. Отже, обсяг експорту збільшився у 7,9 раза, а позитивне сальдо зовнішньої торгівлі – у 12,4 раза.

Значно зросла ефективність виробництва в сільськогосподарських підприємствах, яке із збиткового перетворилося на прибуткове (табл. 6).

6. Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України

Показники	1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2012	2013	2014
У середньому за рік							
Прибуток (збиток) від реалізації сільськогосподарської продукції	-1,7	1,1	3,8	19,6	20,2	11,8	33,3
у т.ч. продукції рослинництва	0,7	2,1	4	16,8	17	9	29,5
продукції тваринництва	-2,3	-1	-0,2	2,8	3,2	2,8	3,8
Рівень рентабельності всього, %	-18,4	8,5	11,7	20,9	20,5	11,2	25,8
у т.ч. рослинництва, %	15,8	29,1	18,4	23,8	22,3	11,1	29,2
тваринництва, %	-44,3	-18,3	-2,1	12,1	14,3	11,3	13,4

Джерело: Дані Державної служби статистики України (стат.збірник „Сільське господарство України”), розрахунки авторів

Якщо за 1995–1999 роки, до проведення реформування, сільськогосподарські підприємства України мали 1,7 млрд грн середньорічних збитків при рівні збитковості (–18,4%), то в наступні п’ятирічні періоди прибутки стабільно зростали і за 2014 рік (вже реформовані підприємства) одержали 33,3 млрд грн прибутку при рівні рентабельності 25,8 %. Всього за 1999–2014 роки загальний приріст щорічних прибутків становить 19,6 млрд грн, у тому числі 16,8 млрд – у рослинництві і 2,8 млрд – у тваринництві.

Підвищилася продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах. Валової продукції на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві у 2013 р. вироблено у 7,4 раза більше, ніж у 2000 році і у 4,7 раза – порівняно з 1991 роком.

Сільське господарство стало ефективніше працювати, ніж промисловість. У галузі спостерігається більший приріст виробництва продукції, ніж у промисловості (табл. 7).

7. Середньорічні прирости (спади (-)) виробництва продукції сільського господарства і промисловості, %

Роки	Сільське господарство	Рослинництво	Тваринництво	Промисловість
1995-1999	-6,3	-5,5	-6,7	-2,9
2005-2009	2,3	2,8	1,9	-2,0
2010-2014	6,0	7,8	2,9	0,7

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики („Статистичний щорічник України”, стат. бюлетень „Соціально-економічний розвиток України” за 2014 р.)

Якщо у 1995–1999 роках середньорічний спад виробництва сільськогосподарської продукції становив (-6,3%), у тому числі рослинництва – (-5,5 %) і тваринництва – (-6,7 %), а промисловості – (-2,9 %), то у 2010–2014 роках приріст у сільському господарстві становить 6,0%, у тому числі 7,8 % – у рослинництві і 2,9 % – у тваринництві, а в промисловості – лише 0,7 %.

Сільське господарство із збиткового стало прибутковим, а промисловість навпаки – із високоприбуткової до недостатньо прибуткової. Якщо у 2000 р. в сільському господарстві рівень збитковості становив -1,6 %, а в промисловості прибутковості 4,8 %, то у 2009 р. рівень рентабельності в сільському господарстві зріс до 14,7 %, а в промисловості він знизився до 1,8 %, у 2011 р. ці показники становили відповідно 23,2 і 4,7, у 2012 р. – 21,7 і 3,4, а у 2013 р. – 11,3 і 3,0 %.

Від проведених трансформацій в аграрному секторі економіки незаперечним є соціальний ефект. Збільшено площу сільськогосподарських земель, які передано у приватну власність громадянам для ведення особистого селянського господарства, розширено площі для випасання худоби та сінокосіння. Починаючи з 2000 року врегульовано питання приєднання до особистого селянського господарства земельного паю без створення юридичної особи. Розширено площу землекористування працівників соціальної сфери села. Запроваджено обов’язкове укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю у власників цих часток (паїв) з виплатою орендної плати у натуральній та грошовій формах [119]. Поліпшується матеріальний стан селян за рахунок орендної плати,

яка щорічно збільшується. Так, на 01.01.2014 року селянам-орендодавцям було виплачено 9,8 млрд грн орендної плати, у тому числі селянам-пенсіонерам – 4,6 млрд грн, що становить 616 грн за переданий в оренду гектар земель, або 2500 грн за земельний пай в середньому по Україні.

Зростає середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві та скорочується розрив між її рівнем у промисловості (рис. 3).

Якщо у 1999 році співвідношення заробітної плати в сільському господарстві до зар-

плати у промисловості становило 46,4 %, то у 2014-му – 62,1 %.

Аграрний сектор із дотаційного став однією із основних бюджетоформуючих галузей економіки. Якщо у 1999 році підприємствами аграрного сектору було сплачено до бюджету 3,6 млрд грн, а обсяг державної підтримки становив 81,2 млрд грн, то у 2013 році сплачено до бюджету понад 47 млрд грн, а обсяг державної підтримки становив лише 2,4 млрд грн.

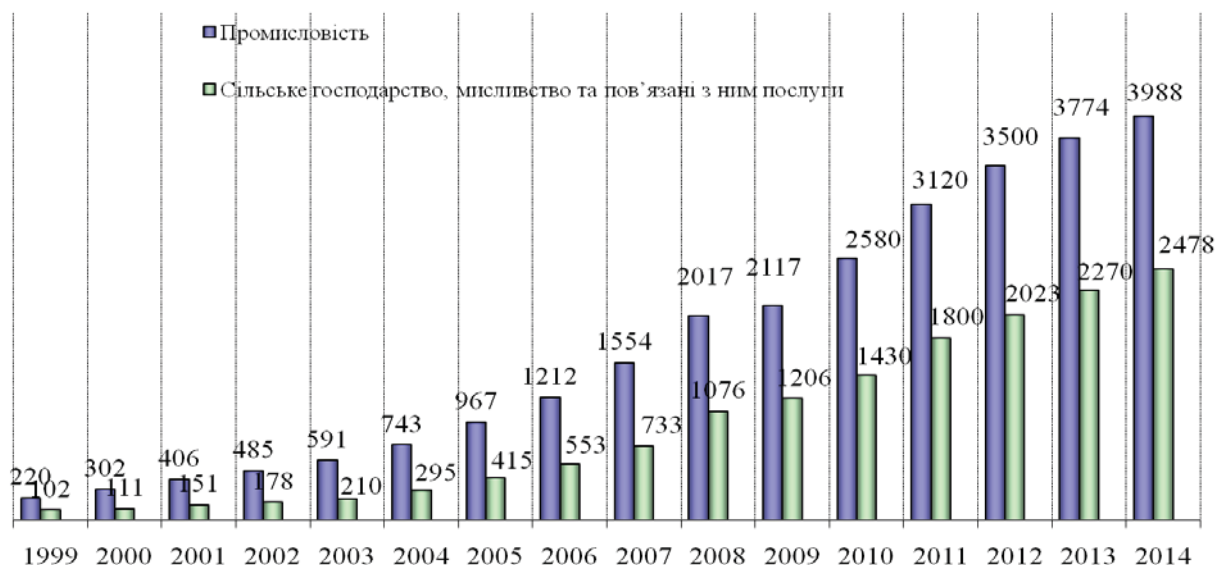

Рис. 3. Динаміка середньомісячної заробітної плати, грн

Джерело: Дані Державної служби статистики України (www.ukrstat.gov.ua)

Висновки. З огляду на пройдений шлях трансформацій в сільському господарстві та спираючись на його оцінку селянами, можна констатувати наступне:

- аграрна реформа серед інших складових економічної реформи була науково обґрунтованою, теоретично дослідженою, нормативно забезпеченою і практично впровадженою;

- в Україні було відпрацьовано власну модель реформування аграрного сектору в цілому і земельних відносин зокрема;

- забезпечено багатокладність виробництва на селі, де функціонують різні рівноправні форми господарювання, побудовані на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці;

- створено нові сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, які в організаційному плані, внаслідок підвищення

мотивації праці, мають більші можливості й перспективи ефективного господарювання, що підтверджено практикою;

- особисті селянські господарства значною мірою забезпечили трудову зайнятість селян, стали фактором збереження виробництва від спадів в умовах зменшення потреби сільського господарства у трудових ресурсах і нерозвиненості інфраструктури на селі;

- відбулися позитивні соціальні зрушення. Збулися історичні прагнення селян: земля передана їм у власність і збережена за ними, власник може вільно розпоряджатися нею: створювати власне господарство, передавати в оренду й одержувати орендну плату, передавати спадкоємцям. Земля належить селянам і збережена від привласнення окремими групами підприємців, як це відбувалося з майном у промисловості, де нові господарі викупили майно у працівників, які в кінцевому результаті залишилися без фаб-

рик і заводів. Забезпечено значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення його ефективності.

Для забезпечення стабільного збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення його ефективності необхідно:

– при реалізації сільськогосподарської продукції дотримуватися формування науково обґрунтованих цін на сільськогосподарську продукцію, які б відшкодовували затрати на її виробництво і забезпечували прибуток, необхідний для розширеного його

відтворення [126, 133]. При цьому норма прибутку, як відношення прибутку до основного і оборотного капіталу, за нашими розрахунками, має бути на рівні 14-15 %;

– створити організаційно-економічні умови для розвитку особистих селянських господарств населення, шляхом забезпечення державної підтримки, створення на їх базі безприбуткових обслуговуючих кооперативів, які б забезпечували матеріально-технічне постачання та організували реалізацію виробленої продукції.

Список використаних джерел

1. Шлях до ринку : проект концепції переходу АПК республіки до ринкової економіки / П. Т. Саблук та ін. // Сільські вісті. – 1990. – 4 верес.
2. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР; 16.07.1990 № 55-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
3. Закон Української РСР „Про економічну самостійність Української РСР”, прийнятий Верховною Радою УРСР; 03.08.1990 № 142-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/142-12>.
4. „Концепція переходу України до ринкової економіки”, прийнята Верховною Радою України 01.11.1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001460-90>
5. *Юрчишин В.В.* До питання про багатокладність сільського господарства / В.В. Юрчишин // Економіка Рад. України. – 1990. - № 11. – С. 49-54.
6. Земельні відносини на селі / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Сільські вісті. – 12 жовт. 1990. – №235.
7. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р. № 563-ХІІ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.
8. Земельний кодекс України (18.12.1990 р. № 561-ХІІ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/561-12>.
9. Постанова Верховної Ради України “Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду;”, 31.10.1991 № 1767-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1767-12>.
10. *Саблук П.Т.* Научное обеспечение перехода агропромышленного комплекса Украинской ССР к рынку / П. Т. Саблук // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 1991. – № 9. – С. 2-6.
11. *Малік М.Й.* Приватизація на основі співвласності / М. Й. Малік, Е. Ляковець, М. Шелудько // Тваринництво України. – 1991. – №10. – С. 28.
12. Закон України "Про селянське (фермерське) господарство" (20.12.1991 р. № 2009-ХІІ) . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>.
13. Закон України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 р. № 2073-ХІІ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>.
14. *Малік М.Й.* Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки / М. Й. Малік // Економіка і організація сільського господарства. Респ. міжвід. темат. наук. зб. – К., 1991. – Вип. 89: Освоєння оренди і орендних відносин у сільському господарстві. – С. 7–12.
15. *Гайдуцький П.І.* Приватизація власності. Акціонерні і пайові відносини / П. І. Гайдуцький, О.Є. Подолева. – К.: В-во УСГА, 1991 р. – 54 с.
16. *Гайдуцький П.І.* Хозрасчетный механизм межотраслевых связей в АПК / П. І. Гайдуцький. – К.: В-во УСГА, 1991 р. – 196 с.
17. *Гайдуцький П.І.* Орендні відносини / П. І. Гайдуцький, В. К. Симоненко. – К: Вища школа, 1991 р. – 207 с.
18. Методичні рекомендації по приватизації власності колгоспів на пайовій основі / П. І. Гайдуцький, О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин, М. Я. Дем'яненко [та ін.]. – К.: Держагропром УРСР, УкрНДІЕАПВ ім. О. Г. Шліхтера, 1991 р. – 27 с.
19. *Месель-Веселяк В.Я.* Развитие форм хозяйствования в аграрном секторе Украинской ССР / В. Я. Месель-Веселяк // Проблемы экономики труда и социального развития села : материалы Всесоюз. координац. науч.-метод. совещ. – К., 1991. – С. 60-65.
20. *Mesel-Veseljak W.* Polityka rolnicza przy przejsciu do gospodarki rynkowej Ukrainy / W. Mesel-Veseljak // Polityka rolna w okresie przejsciowym do gospodarki rynkowej – doswiadczenia polski : referaty z seminarium, Warszawa, 27–29 maja 1991 r. – Warszawa, 1992. – S. 269–274.
21. *Саблук П.Т.* Шляхи виходу агропромислового комплексу України із кризового стану / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк // Вісник аграрної науки. – 1992. – №1. – С. 10-14.

22. Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, (14.02.1992 № 2114-XII). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2114-12>.
23. Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Земля для фермера / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Сільські вісті. – 6 берез. 1992. – № 8.
24. Закон України „Про приватизацію майна державних підприємств” (4.03.1992 р. № 2163-XII). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2163-12>.
25. Земельний кодекс України (13.03.1992 р. №2196-XII). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/561-12>.
26. Постанова Верховної Ради України “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” (13.03.1992 р. № 2200-XII). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2200-12>.
27. Закон України “Про плату за землю” (3.07.1992 р. № 2535-XII). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2535-12>.
28. Саблук П.Т. Складна дорога у фермерство / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, О. О. Бугуцький // Сільські вісті. – 1992. – 20 жовтня.
29. Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р. № 15-92). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-92>.
30. Реорганізація колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарського виробництва при переході до ринку (методичні рекомендації) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, А. М. Стельмашук [та ін.]; ІАЕ ім. Шліхтера УААН, Тернопільський філіал інституту землеробства і тваринництва західного регіону. – Тернопіль, 1992. – 33 с.
31. Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні (у 2-х частинах) / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Гайдуцький П. І. [та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ УААН, 1993. – 484 с.
32. Месель-Веселяк В.Я. Відносини власності на землю / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, І. А. Розумний // Власність у сільському господарстві; за ред. В.В. Юрчишина і П.Т. Саблука. – К., 1993. – 352 с. – С. 241 – 260.
33. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток форм господарювання : моногр. [Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.]; за ред. П.Т. Саблука і В.Я. Месель-Веселяка. – К., 1993. – 376 с.
34. Лукинов І.І. Продуктивні сили села – основа його відродження і прогресу / І.І. Лукинов// Економіка України. – 1993. – №3.
35. Nikolay Fedorov. Some Problems of the Land Reform in Ukraine // The New Role of the State in the Development of Agriculture in Central and East European Countries: Report on the results of a conference held in Sofia from the 4th to the 9th June 1993 / N. Fedorov. – Sofia, 1993. – S. 113-114.
36. Nikolay Fedorov, Nikolay Snopok . Problems of Land Relations Reforming in the Ukraine / N. Fedorov, N. Snopok // Abstracts of reports and speeches of participants of International Symposium of Agriculture Economics Educational and Research Agenda for Nations in Transition. – Kiev, Ukraine. – October, 11-16. – 1993. – S. 33-35.
37. Mesel-Veselyak V. Farming development in Ukraine / V. Mesel-Veselyak // Agricultural Economics Educational and Research Agenda for Nations in Transition : abstracts of reports and speeches of participants of International Symposium of Agricultural Economists, Kiev (Ukraine), October, 11–16, 1993. – К. : ІАЕ УААН, 1993. – Р. 47–49.
38. Лупенко Ю.О. Формування акціонерних структур в АПК / Ю. О. Лупенко // Економіка України – 1993. – № 11. – С. 54-59.
39. Постанова Верховної Ради України “Про доповідь Президента України “Про основні засади економічної та соціальної політики”, (Розділ 5 “Аграрна політика”) 19 жовтня 1994 року № 216/94-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show>
40. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р. № 666/94). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793-94>.
41. Месель-Веселяк В.Я. Про відповідність положень, викладених в Указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва чинному земельному законодавству/ В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Наш Час, 02.12.1994 року.
42. Саблук П.Т. Магістральні напрями аграрної реформи / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 1995. – № 1. – С. 8–14.
43. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь: Наук. вид. / [Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.]; за ред. В. Я., Месель-Веселяка М. М. Федорова– К. : ІАЕ, 1995. – 6 с.
44. Месель-Веселяк В.Я. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1995. – № 2. – С. 11-16.
45. Постанова Кабінету Міністрів України „Про методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” (23.03.1995 р. № 213). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213-95-п>.
46. Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (8.08.1995 р. № 720/95). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.
47. Prof. Victor Ya. Mesel-Veselyak, Fedorov Mykola Mykolayovych. Ukrainian Land for Investors // Ukrainian Investment Magazine. – 1995. – № 9. – С. 9-10.
48. Гладій М.В. Соціально-економічні аспекти аграрної реформи на Львівщині / М. В. Гладій// Економіка АПК. – 1995. – № 9. – С. 69 – 74.

49. *Fedorov M. M.* Some Problems of the Land Reform in Ukraine / M. M. Fedorov // The New Role of the Development of Agriculture in Central and East European Countries. Prague, 1995. - 147 s. – S. 18, 113 – 114.
50. Реформування земельних відносин, форм власності і господарювання (методичні положення) / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.; УААН, ІАЕ. – К., 1995. – 43 с.
51. *Месель-Веселяк В. Я.* Земельна реформа – основа структурних перетворень в аграрній сфері України / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1996. – № 5 – С. 10-17.
52. *Гладій М. В.* Особливості аграрної реформи у Львівській області / М. В. Гладій // Економіка України. – 1996. – № 5. – С. 34-43.
53. *Месель-Веселяк В. Я.* Удосконалення відносин власності – основа аграрних перетворень / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 1996. – № 6 – С. 3-13.
54. *Малік М. Й.* Особливості реформування с.-г. виробництва / М. Й. Малік, В.А. Юдіна // Економіка АПК. – 1996. – № 8. – С.23–28.
55. Закон України «Про плату за землю» 19.09.1996 р. № 378/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/378/96-вр>.
56. *Лукинов І.І.* Агропромислова політика у макроструктурних пріоритетах / І.І. Лукинов // Економіка України. – 1996. – № 10. – С. 4-18.
57. *Месель-Веселяк В.Я.* Методологічні принципи і методика грошової оцінки сільськогосподарських земель / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Сучасна аграрна політика України: Проблеми становлення ; за ред. П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. – К. : ІАЕ, 1996. – 663 с. – Розд. 8 : Земельні відносини, гл. 8.4. – С. 236–243.
58. *Месель-Веселяк В.Я.* Форми господарювання і розвиток земельних відносин в сільськогосподарському виробництві України / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1996. – № 12 – С. 12-19.
59. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Малік М. Й., Лупенко Ю. О., Гладій М. В.; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 1997. – 648 с.
60. Указ Президента України “Про оренду землі” (23.04. 1997 р. № 367/97). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/367/97>.
61. *Месель-Веселяк В.Я.* Приватизація і розвиток форм господарювання в АПК / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1997. – № 10. – С. 3-7.
62. *Федоров М. М.* Трансформація земельних відносин в аграрній сфері. / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1998. - №4. – С.12-17.
63. Закон України “Про оренду землі” (6.10.1998 р. № 161-XIV). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/161-14>.
64. Закон України “Про фіксований сільськогосподарський податок” (17.12. 1998 р., № 320-XIV). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/320-14>.
65. *Месель-Веселяк В.Я.* Напрями реформування агропромислового виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 36-40.
66. *Месель-Веселяк В.Я.* Організаційно-економічні засади реформування агропромислового виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Агроінком. – 1999. – № 1-2. – С. 24-29.
67. *Федоров М. М.* Земельна реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи / М. М. Федоров // Економічний часопис. –1999.–№6.–С.22–26.
68. *Месель-Веселяк В. Я.* Реформування аграрного виробництва / В. Я. Месель-Веселяк. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 272 с.
69. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях та відповідях) [Саблук П. Т., Малік М. Й. та ін.]. – К.: ІАЕ, 1999. – 530 с.
70. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (3.12.1999 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>
71. *Месель-Веселяк В.Я.* Вирівнювання економічних умов господарювання на землях різної якості / В. Я. Месель-Веселяк // Реформування аграрного виробництва. К.: ІАЕ, 1999. – 272 с. С. 186-190.
72. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. – 2-ге доп. вид. / Гайдуцький П. І., Саблук П. Т., Гладій М. В., Кириленко І. Г., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Малік М. Й., Даниленко А. С., Лузан Ю. Я., Лупенко Ю. О.; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ, 2000. – 660 с.
73. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про фіксований сільськогосподарський податок" (від 01.06.2000 № 1777-III). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1777-14>
74. *Гайдуцький П. І.* Розвиток багатокладного господарювання та конкурентоспроможного агропромислового виробництва / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С. 19 - 23.
75. Земельний кодекс України (25.10.2001 р. №2768-3). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/561-12>
76. *Лузан Ю.Я.* Реформування аграрного сектора України : стан і перспективи / Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2002. – № 4.– С.3 – 8
77. *Гайдуцький П. І.* Аграрний ринок: уроки і завдання / П. І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2002. – № 5. – С. 3 – 9.
78. *Месель-Веселяк В.Я.* Удосконалення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2002. – № 8. – С. 10-16.
79. Порядок грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів / Нормативно-правові акти з питань земельних відносин [Даниленко А. С., Губарев В. С., Жмуцький В. В., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Білик Ю. Д. та ін.]. – К.: Урожай, 2003. – 412 с.

80. Федоров М. М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С.25-31.
81. Месель-Веселяк В.Я. Організаційно-правове забезпечення реформування земельних відносин в аграрній сфері (підсумки і проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Землевпорядний вісник. – 2003. – № 3. – С. 24-30.
82. Закон України “Про особисте селянське господарство” (15.05. 2003 р. № 742-IV). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-15>
83. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа: міфи й істина. / П. І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С. 3 – 9.
84. Кучма Л. Д. Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 384 с. – С. 173.
85. Федоров М. М. Об’єктивна необхідність і основні методичні принципи удосконалення методики економічної оцінки земель / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2004. – №5. – С.3-11.
86. Закон України „Про державну підтримку сільського господарства України” (від 24.06.2004, № 49, ст. 527). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>
87. Месель-Веселяк В. Я. Напрями розвитку галузей тваринництва та їх державна підтримка / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2004. – № 9. – С. 3-8.
88. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток та ефективність організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві України / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С. 18-24.
89. Кириленко І. Г.Актуальні проблеми розвитку аграрного ринку в Україні в контексті формування балансів продовольчих ресурсів / І. Г.Кириленко // Економіка АПК. – 2004.– №12 – С. 16-23.
90. Аграрна реформа в Україні / Гайдуцький П. І., Саблук П. Т., Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Малік М. Й.; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
91. Лупенко Ю. О. Потенціал акціонерного сектору агропромислового комплексу / Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2005. – № 1. – С. 21-25.
92. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектору України: здобутки і проблеми / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3-8.
93. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 17-26.
94. Лупенко Ю. О. Сучасні тенденції доходів сільського населення / Ю. О. Лупенко // Фінанси України – 2006. – № 5. – С. 32-38.
95. Третяк А.М. Концепція державної програми вдосконалення земельних відносин в Україні на 2007-2015 рр. / А. М. Третяк, Л. Я. Новаковський, Ю. О. Лупенко, М. М. Федоров // Вісник аграрної науки. - 2006. - № 9. - С. 5-7.
96. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2006. – № 12. – С. 34-41.
97. Месель-Веселяк В.Я. Методичні рекомендації щодо формування регіональних виробництв у м'ясопродуктовому підкомплексі / В. Я. Месель-Веселяк, О. В. Мазуренко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 71 с.
98. Месель-Веселяк В.Я. Фінансування виробництва в сільськогосподарських формуваннях / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 18-23.
99. Лупенко Ю.О. Системні трансформації аграрного сектору економіки / Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 49-51.
100. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2007. – № 12. – С. 8-14.
101. Лукинов І.І. Агропромислова політика у макроструктурних пріоритетах / І. І. Лукинов. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. – 816 с. – (Вибрані праці: у 2-х кн. – Кн. 1), С. 247-296, С. 256.
102. Лукинов І. І. Продуктивність сили села – основа його відродження і прогресу / І. І. Лукинов. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. – 794 с. – (Вибрані праці: у 2-х кн. – Кн. 2), С. 640.
103. Концепція ціноутворення на сільськогосподарську продукцію // Ціноутворення та нормативні витрати в сільському господарстві (теорія, методологія, практика): у 2-х т. [Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Воскобійник Ю. П., Мазуренко О. В.]; за ред. П. Т. Саблука, Ю. Ф. Мельника, М. В. Зубця, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – 698 с.
104. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 року / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. Я. Дем'яненко [та ін.]; УААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – 48 с.
105. Месель-Веселяк В. Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2008. – № 3. – С. 13-20.
106. Дохідність і розширене відтворення в агропромисловому виробництві / В. Я. Месель-Веселяк. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – С. 58–66.
107. Месель-Веселяк В.Я. Ефективність енергетичного самозабезпечення сільського господарства / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 10-14.
108. Федоров М. М. Трансформації земельних відносин до ринкових умов / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4-18.
109. Месель-Веселяк В.Я. Напрями забезпечення конкурентоспроможності аграрного виробництва / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С. 7–14.
110. Федоров М. М. Нормативна грошова оцінка земель як складова механізму регуляторної політики держави / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 11. – С. 3-10.

111. *Саблук П.Т.* Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК.* – 2009. – №12 – С. 3–14.
112. *Даниленко А. С.* Державна підтримка аграрного сектору економіки в контексті формування передумов для сталого економічного розвитку / А. С. Даниленко // *Вісн. Білоцерк. держ. аграр. ун-ту.* – 2009. – Вип. 63. – С. 3–8.
113. *Месель-Веселяк В. Я.* Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві : доп. на Дванадцятих річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 25–26 лют. 2010 р. / В. Я. Месель-Веселяк. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2010. – 57 с.
114. *Месель-Веселяк В. Я.* Реформування аграрного сектора України (здобутки, проблеми, вирішення) / В. Я. Месель-Веселяк // *Вісн. екон. науки.* – 2010. – № 2 (18). – С. 205–212.
115. *Месель-Веселяк В. Я.* Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2010. – № 4. – С. 3–18.
116. *Месель-Веселяк В. Я.* Про вдосконалення міжгалузевих економічних відносин в економіці / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2010. – № 6. – С. 8–16.
117. *Месель-Веселяк В.Я.* Формування самозабезпечуючих енергетичних систем у сільському господарстві / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2010. – № 12. – С. 31–37.
118. *Малік М. Й.* Науково-методичне забезпечення розвитку кооперації в аграрній сфері / М. Й. Малік // *Економіка АПК.* – 2010. – № 12. – С. 103–108.
119. *Федоров М.М.* Розвиток орендних земельних відносин у новостворених агроформуваннях / М. М. Федоров // *Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві.* – Харків, ХНТУСГ, 2010. – С. 89–97.
120. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) : моногр. / [Присяжнюк М. В., Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М., Грищенко О.Ю., Мазуренко О.В., Хомаківська О. В., Корчинська С. Г. та ін.] ; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2011. – 1008 с.
121. *Месель-Веселяк В.Я.* Економічні передумови забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2011. – № 3. – С. 9–16.
122. Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України : (проект) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. Я. Дем'яненко [та ін.] // *Економіка АПК.* – 2011. – № 4. – С. 3–6.
123. *Месель-Веселяк В.Я.* Прогноз урожайності і валових зборів сільськогосподарських культур в Україні на 2011 рік / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2011. – № 5. – С. 26–33.
124. *Месель-Веселяк В. Я.* Розвиток сільського господарства України (науково-методичне забезпечення) / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2011. – № 7. – С. 42–55.
125. *Месель-Веселяк В. Я.* Ціновий механізм забезпечення зростання виробництва зерна в Україні (удосконалення науково-методичних підходів) / В. Я. Месель-Веселяк, О. Ю. Грищенко // *Економіка АПК.* – 2011. – № 8. – С. 48–52.
126. *Саблук П.Т.* Ціновий фактор у розвитку сільськогосподарського виробництва / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2011. – № 9. – С. 3–9.
127. Реформування і трансформаційні зміни в аграрному секторі економіки України / В. Я. Месель-Веселяк // *Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : матер. міжрегіон. зборів учасників Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, Луганськ, 30 берез. 2011 р.* – Луганськ : Янтар, 2011. – С. 14–34.
128. *Федоров М. М.* Інституціональні засади трансформації земельних відносин в аграрній сфері / М. М. Федоров // *Інституціональні засади трансформації земельних відносин в аграрній сфері: матер. міжрегіон. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 30 берез. 2011 р. у м. Луганську.* – Луганськ : «Янтар», 2011. – С. 55–67.
129. *Месель-Веселяк В. Я.* Ефективність застосування альтернативних видів енергії в сільському господарстві України / В. Я. Месель-Веселяк, В. С. Паштецький // *Економіка АПК.* – 2011. – №12. – С.3–9.
130. *Месель-Веселяк В.Я.* Трансформаційні зміни в сільському господарстві України та Автономної Республіки Крим / В. Я. Месель-Веселяк, В. С. Паштецький, О.Ю. Грищенко, А.В. Паштецький, О.В. Мазуренко. – Сімферополь, 2011. – 120 с.
131. *Месель-Веселяк В.Я.* Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення) / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК.* – 2012. – № 1. – С. 13–23.
132. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я., Малік М. Й., Федоров М. М. [та ін.] ; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки» ; за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 180 с.
133. *Месель-Веселяк В.Я.* Забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // *Наук. вісн. Луган. нац. аграр. ун-ту. Сер. «Екон. науки».* – Луганськ, 2012. – № 35.
134. *Лупенко Ю.О.* Формування перспективної моделі сільського господарства України / Ю. О. Лупенко // *Економіка АПК.* – 2012. – № 11. – С. 10 – 14.
135. *Месель-Веселяк В.Я.* Організаційно-економічне удосконалення роботи цукробурякового підкомплексу України / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Ярчук // *Економіка АПК.* – 2013. – № 2. – С. 3–8.
136. *Лупенко Ю.О.* Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // *Економіка АПК.* – 2014. – № 7. – С. 26–38.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2015 р.

* * *

УДК 330.15

*М.А. ХВЕСИК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, директор
Державна установа «Інститут економіки природокористування та
сталого розвитку Національної академії наук України»
О.М. ШУБАЛИЙ, кандидат економічних наук, доцент
Луцький національний технічний університет*

Концептуальні засади спіральної трансформації еколого-економічних відносин: генезис та перспективи імплементації

Постановка проблеми. Упродовж років незалежності природно-ресурсна сфера України не зазнала системних ринково орієнтованих перетворень. У сфері еколого-економічних відносин переважає централізований підхід до прийняття рішень, розподілу бюджетних коштів, продажу природних ресурсів на експорт, чітко проявляється внутрішній конфлікт інтересів, адже нерідко державні установи та підприємства одноосібно здійснюють господарські, наглядові й контрольні функції, що стримує розвиток переробних ланок і не відповідає європейським принципам децентралізації та розподілу повноважень. Нині, коли відбувається нове становлення української державності, відкриваються перспективи асоціації й подальшого вступу до ЄС, потрібно продуктивно використати час, щоб здійснити трансформацію еколого-економічних відносин у природно-ресурсній сфері, врахувавши досвід постсоціалістичних європейських країн, які після проведених реформувань досягли значних успіхів у цій галузі протягом останніх десятиліть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення багатьох спеціалізованих наукових літературних джерел показує, що існує велика кількість різноманітних підходів до трансформації еколого-економічних від-

носин. У процесі їх вибору слід обов'язково враховувати, що структура природно-ресурсної сфери України сформувалася ще в умовах командно-адміністративної економіки й відзначається нерівномірністю територіального розміщення сировинної та виробничо-технічної бази, створюючи об'єктивні обмеження для застосування перспективних форм господарювання, апробованих у зарубіжних країнах.

Для формування теоретико-методологічного базису подальших перетворень потрібно детальніше вивчити зміст основних категорій і понять, які є ключовими для розуміння масштабності змін у системі еколого-економічних відносин між його суб'єктами.

Поняття *трансформація* у вітчизняних та зарубіжних енциклопедичних виданнях трактується як певний процес (або взаємодія процесів і явищ) чи просте перетворення, зміна характеристик чогось, перехід від однієї початкової форми в іншу бажану форму. За результатами аналізу змісту цієї категорії в інших наукових джерелах виділено низку підходів до його розуміння: соціологічний (Гражевська Н.), еволюційний, процесний, системний та ситуаційний (Маркович І.), філософський, синергетичний, конкретно-науковий і методологічний (Кібальник Л.), телеологічний, абсолютизований еволюціонізм, генетичний (Глінкіна С. та Кулікова Н.), з позицій дослідження систем управління

© М.А. Хвесик, О.М. Шубалий, 2015

(Коротков Е.), формальний (Кухарська Н. та Подунай В.), функціональний (Стеблякова Л.) та циклічний (Яковець Ю.). Спільними ознаками цих підходів є розуміння трансформації як процесу цілеспрямованих змін окремих або всіх характеристик до бажаного стану, перетворення чогось у щось, рух у визначеному напрямі, відображення нових властивостей, видозміна форм і змісту, модифікація структури тощо.

Особливе значення має дослідження сутності трансформації стосовно економіки як базової сфери суспільних відносин, що стає каталізатором проведення трансформаційних перетворень.

Економічна трансформація передбачає внесення суттєвих змін у систему економічних відносин, які склалися на рівні, що став об'єктом перетворень. У загальному розумінні економічні відносини – це сукупність відносин між людьми у процесі виробництва матеріальних та духовних благ та їхнє привласнення в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні) [4, с. 471].

Також слід урахувати, що протягом останніх років негативні прояви антропогенної діяльності людської цивілізації спостерігаються не тільки на локальному чи регіональному, а й глобальному рівнях. Існує реальна загроза досягнення критичної точки, яка стане пуском механізму незворотних змін зі знищенням усього живого. Виходом із складної ситуації може стати або відмова цивілізації від користування природними ресурсами та екосистемними послугами, або докорінна трансформація економічної системи відповідно до принципів сталого розвитку. Оскільки в теперішніх умовах життя людини на Землі неможливе без постійного взаємозв'язку між екосистемою й цивілізацією, то єдиним виходом залишається побудова «зеленої» економіки, яка дасть змогу збалансувати відповідно їх можливості та потреби.

Таким чином, сучасні концепції і теорії трансформації повинні розглядати економіку й економічні відносини нерозривно з екологією та відповідними їй взаємозв'язками, тобто мова йде про формування особливого виду відносин – еколого-

економічних, які виникають у процесі природокористування.

Наразі в науковій літературі немає єдиного підходу до розуміння змісту еколого-економічних відносин, адже кожен дослідник трактує його на власний розсуд.

Зокрема, Л. Нугуманова вважає, що еколого-економічні відносини є частиною економічного простору, котрий визначається як громадський сектор, де ринкові механізми не функціонують або діють неефективно. Особливостями такого сектору є виробництво, розподіл, обмін і споживання природних суспільних благ, а також широке використання методів державного регулювання з метою досягнення економічної рівноваги між попитом та пропозицією цих благ [11, с. 91].

А. Камалов ототожнює це поняття з природокористуванням, вважаючи їх насамперед «відносинами власності на природні багатства, і зокрема відносинами привласнення, характером відчуження, відокремлення людини й трудових колективів господарюючих суб'єктів від природних багатств, які використовуються ними в процесі створення матеріальних благ, ступенем справедливості розподільних відносин в еколого-економічній сфері» [7, с. 10].

Зі свого боку, Л. Сокушева, навпаки, розглядає еколого-економічні відносини як такі, що формуються між економічними суб'єктами з приводу обмеження екологічно шкідливого впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Вони мають зворотний вплив на відносини природокористування, а саме породжують іншу ідеологію в ньому як господарському процесі, допускаючи відповідні зміни у цих відносинах. Вони сприяють екологізації економіки та розв'язанню екологічних проблем, являють собою більш розвинену форму відносин природокористування і мають конкретно-історичний характер [15, с. 196].

А. Рябчиков вважає, що еколого-економічні відносини слід трактувати в широкому сенсі як категорію, що відображає «економічні процеси і явища взаємодії суспільства й природи» [14, с. 18–21].

На думку Н. Газізулліна, це «постійно відтворювані взаємини між суспільством,

класами і соціальними групами в процесі використання, відтворення й охорони природного середовища та її головних компонентів – природних ресурсів і природних умов» [2, с. 13].

Натомість, В. Євтушенко трактує еколого-економічні відносини як сукупність відносин між людьми в процесі відтворення й охорони елементів навколишнього природного середовища, між людиною та природою – як складових частин продуктивних сил суспільства, а також між суспільством і природою – з приводу відтворення якості й функцій навколишнього природного середовища та власне людини як біологічного виду [5, с. 8].

Інші дослідники [10, 12] вважають, що такі відносини виникають між людьми у процесі природокористування: відновлення й охорони екологічних систем, видобутку природної речовини та її переробки, екологізації виробництва. Еколого-економічні відносини мають два аспекти: соціальний і організаційний. Перший визначає відносини власності, другий – рівень розвитку виробничих сил та відповідної системи виробничих відносин.

Узагальнивши викладені підходи, пропонуємо власне визначення еколого-економічних відносин як упорядкованої системи норм і правил організації взаємодії між економічною підсистемою, котру представляють люди та створені ними матеріальні й нематеріальні блага, й екологічною, що характеризує стан екосистем і охоплює сукупність параметрів природного середовища, які постійно впливають на процес природокористування, визначаючи його інтенсивність та періодичність.

Відповідно, поняття *трансформація еколого-економічних відносин* пропонуємо розуміти як процес кардинальних перетворень у системі взаємозв'язків між природним середовищем і людською цивілізацією, між суб'єктами природокористування різних рівнів, які передбачають цілеспрямовану зміну правил та норм їх взаємодії, виду й форм інституціональної організації зв'язків, спрямованих на істотне перетворення властивостей природних явищ і процесів на засадах

дотримання принципів сталого екологічно збалансованого розвитку.

Процес трансформації еколого-економічних відносин на глобальному рівні, на нашу думку, доцільно вивчити в контексті сучасних концепцій розвитку цивілізації. Базовою екологоорієнтованою концепцією наразі є, безумовно, сталий розвиток, яку стосовно сфери природокористування доцільно уточнити як концепцію сталого екологічно збалансованого розвитку. Зміст її полягає в забезпеченні таких еколого-економічних відносин, які б дали змогу не тільки задовольняти потреби в природних ресурсах та якісних характеристиках навколишнього природного середовища теперішніх поколінь, але й не ставили б під загрозу здатність майбутніх генерацій споживати це природне різноманіття принаймні не в менших обсягах. Проміжним етапом на шляху до сталого екологічно збалансованого розвитку, перехід до якого нині пропагується на міжнародному рівні, є побудова «зеленої» світової економіки на базі застосування нетрадиційних джерел енергії, розробки і використання екобезпечних та енергоефективних технологій в усіх сферах життєдіяльності. Для цього потрібно здійснити трансформацію не тільки еколого-економічних відносин між природою і людською цивілізацією, а й технологічної, суспільної та світоглядної сфери.

Мета статті – розробка концептуальних засад спіральної трансформації еколого-економічних відносин, що дасть змогу систематизувати й упорядкувати трансформаційні процеси у сфері природокористування.

Виклад основних результатів дослідження. На нинішній час все більшою популярністю користуються моделі, що мають властивості системного підходу, тобто дають можливість синтезувати розрізнені факти і висновки в єдине ціле та сформулювати загальне уявлення про ситуацію. Саме такою моделлю стала спіральна динаміка, в основі якої лежить теорія Клера Грейвза, пізніше розширена й доповнена його послідовниками – Доном Беком і Крістофером Кованом. Це модель розвитку людських систем – особистостей, спільнот, організацій, держав і людства в цілому, яка не тільки

описує всі етапи їх існування, але й дає відповіді на питання, як і чому відбувається їх формування, трансформація та зміна [16].

Згідно із теорією К. Грейвза, розвиток світоглядних систем відбувається за подвійною спіраллю. Перша являє собою градацію умов життя, у рамках яких існує система, друга – характеризує градацію психологічних і когнітивних процесів, фільтри уваги, через які люди сприймають світ. При взаємодії першої та другої спіралі виникають відносно стійкі пари умов життя і способів мислення, які К. Грейвз позначав парою букв та кольорами: бежевим (виживання), фіолетовим (духи), червоним (право сили), синім (правила), оранжевим (досягнення), зеленим (гармонія відносин), жовтим (гнучкість потоку) і бірюзовим (глобальна свідомість) [1, с. 58–59].

Розгляд поняття трансформації за діалектичним підходом передбачає, що цей процес відбувається з метою досягнення вищого рівня (ступеня) розвитку й у даному випадку стосується існуючої системи еколого-економічних відносин. Серед законів діалектики саме заперечення можна розглядати як загальний закон розвитку. Стосовно трансформації еколого-економічних відносин, то така необхідність виникає саме на певному етапі їх розвитку. В законі заперечення чітко проявляються три найважливіші ознаки – спадкоємність, поступальність і циклічність.

На думку Г. Гегеля, який створив систематичну теорію діалектики, «поворотне наближення до початку» при запереченні відбувається завжди на якісно новій основі або на більш високому рівні розвитку, тому зрозуміло, що кожен його окремий цикл являє собою виток, розімкнутий на наступний оборот кола, а розвиток у цілому набуває форми спіралі, діалектично сполучає в собі круговий, власне циклічний та лінійно-висхідний розвиток. При спіральній формі розвитку точки входу і повернення не збігаються, повторюваність є відносною, а не абсолютною [3, 8].

У цьому контексті В. Пекар вважає, що кожний ступінь, кожна парадигма мислення дає цінності та навички, без яких подальший рух неможливо. Тому важливо перевизначи-

ти популярний термін *сталий розвиток* (sustainable development). В аспекті спіральної динаміки це не стрибок суспільства на найвищий рівень і тим більше не закріплення навечно нинішнього так званого статусу-кво, а створення умов для гармонійного руху кожного на наступний рівень. Для різних людей останній буде неоднаковим, але шлях відкритий кожному.

Зелена (екологічна) парадигма мислення (у контексті теорії Грейвза К.) у сфері технологій – це постіндустріальна фаза, початок якої ми спостерігаємо. Перший їх технологічний пакет – інформаційні технології – вже активно освоюється, хоча далекий від вичерпання. За ним ідуть технологічні пакети, які вже демонструють явні успіхи – біо-, нано-, а також екотехнології (таким чином, вираз *зелені технології* має певну двозначність). Паралельно починається постіндустріалізація енергетики (поновлювані джерела, розподілені енергогенеруючі мережі), на черзі – постіндустріалізація транспорту, сільського господарства й інших галузей попередніх фаз [13].

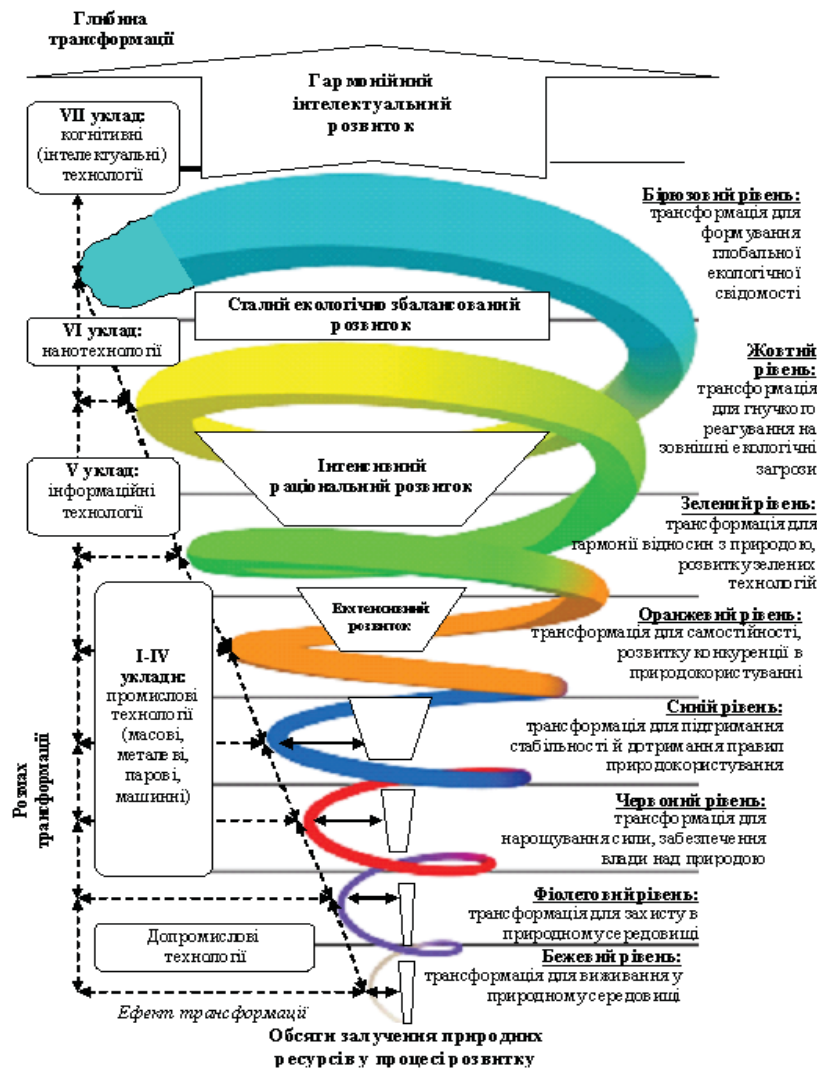
Разом із тим будь-які еколого-економічні відносини в теперішній час передбачають застосування різного типу технологій, які, у свою чергу, також розвиваються із науково-технічним прогресом. Нині у сфері дослідження етапів розвитку технологій найбільш відома теорія технологічних укладів С. Глазьева, що є продовженням теорії довгих хвиль М. Кондратьєва, у рамках якої виділено шість технологічних укладів, що характеризують відповідні історичні епохи. Перший – початок першої промислової революції, другий – епоха пари, третій – сталі (друга промислова революція), четвертий – нафти, п'ятий – комп'ютерів і телекомунікацій. У теперішній час, як впливає зі сформованого ритму довгострокового техніко-економічного розвитку, п'ятий технологічний уклад близький до меж свого завершення: сплеск та падіння цін на енергоносії, світова фінансова криза – характерні ознаки завершальної фази життєвого циклу домінуючого технологічного укладу й початку структурної перебудови економіки на основі наступного укладу. Нині формується відтворювальна система нового, шостого тех-

нологічного укладу, становлення і зростання якого визначатимуть глобальний економічний розвиток у найближчі два-три десятиліття. Його зміст полягає в розвитку нанотехнологій та клітинних технологій [9, с. 17]. Розвиток сьомого технологічного укладу стане логічним продовженням попереднього й може ґрунтуватися на переході до когнітивних (інтелектуальних) технологій, у тому числі створення штучного біоінтелекту на рівні з людським.

Стосовно сфери еколого-економічних відносин, ми підтримуємо думку С. Єрохіна, що сьомий технологічний уклад має привести до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», який докорінно змінить енергетичний потенціал земної цивілізації. Розвиток кожного укладу сприяє сходженню цивілізації на новий, вищий рівень,

що створює наступність в історичному процесі та значно збільшує економічні можливості суспільства. Істотно ускладнюючи економічні взаємозв'язки й посилюючи їхній нелінійний характер, технологічні уклади формують відповідну виробничу структуру, яка визначально впливає на процес матеріального виробництва і сферу послуг [6].

На нашу думку, сучасна концепція трансформації еколого-економічних відносин повинна ґрунтуватися на синтезі діалектики Г. Гегеля, спіральної динаміки К. Грейвза, теорії технологічних укладів С. Глазьева, мати спіралеподібний тип переходу від одного рівня трансформації до іншого, тобто називатися *концепцією спіральної трансформації еколого-економічних відносин* (рис.).

Концептуальні засади спіральної трансформації еколого-економічних відносин на базі синтезу аналогічної динаміки, систематичної діалектики й теорії технологічних укладів

Основою запропонованої концепції, її стрижнем є обсяги залучення природних ресурсів у процесі розвитку, які поступово збільшувалися при переході від одного технологічного укладу до іншого та внаслідок освоєння наступного рівня еколого-економічних відносин. Відповідно, на стадії першого–четвертого технологічних укладів переважав екстенсивний розвиток, який передбачав нарощування обсягів залучення природних ресурсів згідно з потребами розвитку суспільства. Еколого-економічні відносини п'ятого технологічного укладу ґрунтуються на інтенсивному типі розвитку, який передбачає раціональне використання наявних природних ресурсів за допомогою сучасних інформаційних технологій, але все ж спрямований на додаткові ресурсні залучення для задоволення зростаючих потреб суспільства. Перехід до шостого технологічного укладу розглядається як підґрунтя забезпечення сталого екологічно збалансованого розвитку на основі розробки й застосування нових технологій, що не потребують додаткових ресурсів, є екобезпечними та енергоефективними. Перспективи сьомого технологічного укладу пов'язуються з упрощенням у систему еколого-економічних відносин когнітивних (інтелектуальних) технологій і технологій так званого холодного термоядерного синтезу, що сприятиме пошуку нових джерел енергії, які, навпаки, приведуть до зменшення обсягів використання природних ресурсів у господарському обігу.

Паралельно до цих етапів залучення природних ресурсів та розвитку технологій відбуватиметься перехід до нових рівнів еколого-економічних відносин, які, відповідно до концепції спіральної динаміки К. Грейвза, пропонується позначати певними кольорами. Зокрема, перехід на найнижчий, бежевий, рівень еколого-економічних відносин передбачав певні трансформації для забезпечення виживання людини у природному середовищі.

Трансформація з метою переходу на наступний, фіолетовий, рівень еколого-економічних відносин передбачала одержання захисту в природному середовищі. Для бежевого та фіолетового рівнів еколого-

економічних відносин характерне використання допромислових технологій, а червоного – початок застосування промислових технологій, що сприяло здійсненню трансформацій для нарощування сили, забезпечення влади людини над природою. Перехід до синього рівня еколого-економічних відносин пов'язаний із трансформаціями щодо підтримання стабільності й установлення загальних правил природокористування. Досягнення оранжевого рівня передбачає трансформаційні процеси, спрямовані на забезпечення самостійності, розвитку конкуренції у сфері природокористування.

Наступний, зелений, рівень, до якого нині наближається наше суспільство, передбачає проведення необхідних трансформацій, які сприяють досягненню гармонії відносин із природою, розвитку «зелених» технологій, що асоціюється із «зеленою» економікою. Перехід до жовтого рівня еколого-економічних відносин передбачатиме трансформації, орієнтовані на формування системи гнучкого реагування на зовнішні екологічні загрози в умовах інтенсивного раціонального розвитку. Останній серед виділених, але можливо апріорі не завершальний, бірюзовий рівень еколого-економічних відносин пов'язується з трансформацією для формування глобальної екологічної свідомості в контексті застосування нанотехнологій шостого технологічного укладу і відбуватиметься в умовах сталого екологічно збалансованого розвитку. Надалі можна прогнозувати гармонійний інтелектуальний розвиток людської цивілізації із застосуванням когнітивних технологій сьомого технологічного укладу.

Висновки. Процес трансформації еколого-економічних відносин потрібно розглядати з позицій філософського, технологічного, системного та світоглядного підходів як важливий етап розвитку екологічної й економічної систем. При цьому поняття *трансформація* і *сталий екологічно збалансований розвиток* тісно пов'язані, адже для реалізації принципів сталого розвитку нерідко необхідні системні трансформації у певних сферах діяльності.

Основою забезпечення сталого розвитку є положення про сталість обсягів залучення в

господарський оборот природних ресурсів, що не повинно перешкоджати майбутнім поколінням споживати їх у не меншій кількості та з не гіршими якісними характеристиками. Концепцію сталого екологічно збалансованого розвитку слід вважати цілеспрямованим стрижнем, навколо якого обертається спіраль розвитку еколого-економічних відносин і який передбачає трансформаційні процеси на певних його етапах. Тому глибину трансформацій доцільно виражати як різницю сукупних вигод від їх проведення й обсягу залучених для цього природних ресурсів. З іншого боку, розмах трансформації виражатиметься відстанню між поточним і попереднім витками спіралі.

Перспективи подальшої імплементації положень концепції спіральної трансформації еколого-економічних відносин передбачають обговорення під егідою світових ор-

ганізацій глобальних проблем, розробку сценаріїв розвитку трансформаційних процесів у системній тріаді «природа – суспільство – технології» та внесення змін до міжнародних документів на різних рівнях для доповнення базових положень концепцій сталого розвитку й екологічної безпеки відповідно до сучасних тенденцій розвитку еколого-економічних відносин.

Отже, еколого-економічні відносини виникають і розвиваються у сфері природокористування, яка за своїми масштабами охоплює багато напрямів на світоглядному, ресурсному, галузевому, регіональному, функціональному, організаційно-управлінському, виробничо-господарському та інших рівнях. Тому питання трансформації таких відносин прямо чи опосередковано стосуються дослідження ключових актуальних проблем природокористування.

Список використаних джерел

1. Бек Д. Спиральная динамика. Управляя ценностями, лидерством и изменениями в XXI веке / Д. Бек, К. Кован. – М. : Открытый мир, 2010. – 424 с.
2. Газизуллин Н.Ф. Эколого-экономическое равновесие в развитии общества : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : спец. 08.00.01 «Политическая экономия» / Н.Ф. Газизуллин. – СПб., 1992. – 24 с.
3. Гречко П.К. Концептуальные модели истории : пособ. для студ. / П.К. Гречко ; Ин-т «Открытое общество». – М. : Логос, 1995. – 142 с.
4. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. Т.1. – К. : Академія, 2000. – 864 с.
5. Євтушенко В.А. Еколого-економічні відносини в системі суспільного вибору: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / В.А. Євтушенко. – Х., 2003. – 20 с.
6. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічна перспектива України [Електронний ресурс] / С. Єрохін. – Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea/2006/1-2/20060102.html>.
7. Камалов А.А. Закономерности и тенденции развития эколого-экономических отношений в современных условиях: автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.01 «Политическая экономия» / А.А. Камалов. – Казань, 2001. – 22 с.
8. Кричевский А. Образ абсолюта в философии Гегеля и позднего Шеллинга / А. Кричевский. – М. : ИФ РАН, 2009. – 200 с.
9. Нанотехнологии как ключевой фактор нового технологического уклада в экономике; под ред. акад. РАН С.Ю. Глазьева и проф. В.В. Харитонова. – М. : Тривант, 2009. – 304 с.
10. Неверов А.В. Экономика природопользования / А.В. Неверов. – Мн. : Высшая школа, 1998. – 240 с.
11. Нугуманова Л.Ф. Теоретико-методологические основы исследования эколого-экономических отношений / Л.Ф. Нугуманова // Вестник ТИСБИ. – 2008. – № 3. – С. 90–94.
12. Основы экологии и природопользования : учеб. пособ. / [В.Л. Дикань, А.Г. Дейнека, Л.А. Позднякова и др.]. – Х. : Олант, 2002. – 384 с.
13. Пекар В. Размышления о спиральной динамике. Размышление 5. Прыжки через ступеньку [Электронный ресурс] / В. Пекар. – Режим доступа : <http://pekar.in.ua>.
14. Рябчиков А.К. Хозяйственный механизм рационального природопользования: сущность и формы / А.К. Рябчиков. – Йошкар-Ола, 1993. – 128 с.
15. Сокушева Л.Г. Эволюция отношений природопользования / Л.Г. Сокушева // Экономические науки. – 2009. – № 10. – С. 192–196.
16. Robinson DA, Goleby M, & Hosgood N. 2006 Entrepreneurship as a Values and Leadership Paradigm Paper presented to Fourth AGSE International Entrepreneurship RESEARCH Exchange 7–9 February 2007 BGSB, QUT, Brisbane.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2015 р.

*

*С.М. КВАША, доктор економічних наук, професор, академік НААН,
проректор з навчальної та виховної роботи
А.В. СКРИПНИК, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної кібернетики
Національний університет біоресурсів і природокористування України
О.В. ЖЕМОЙДА, кандидат економічних наук, доцент,
виконавчий директор Асоціації Український клуб аграрного бізнесу*

Очікувані наслідки переходу до ринку землі

Постановка проблеми. Відповідно до Коаліційної угоди, що підписана при формуванні парламентської більшості, перехід до ринку землі сільськогосподарського призначення у найближчому майбутньому не планується [4]. Однак запровадження повноцінних ринкових відносин дасть можливість передавати землю як засіб виробництва ефективнішим власникам, що сприятиме зростанню функції суспільного добробуту [10]. Однак, як і будь-яка трансформація, це матиме як переваги, так і певні втрати для окремих учасників ринку, а отже, на нашу думку, варто оцінити його з погляду конфлікту інтересів потенційних учасників ринку землі.

У сучасній Україні основні засади земельних відносин закладено у затвердженому Верховною Радою Земельному кодексі України (№ 2768 від 25.10.01), де не передбачається переходу до вільного обігу земель сільськогосподарського призначення. Однак не можна вважати цю редакцію Закону остаточною, оскільки щорічно протягом останніх років до тексту було внесено значну кількість змін.

Питання щодо створення ринку землі сільськогосподарського призначення регулярно виникають як на рівні бізнес – середовища, так і на рівні законодавчої влади, тому значний інтерес становить аналіз можливих переваг і втрат, яких можуть зазнати основні групи інтересів, що братимуть участь у формуванні ринку землі, аграрному виробництві й споживанні аграрної продукції.

Мета статті – вибір шляху переходу до ринку землі, який не призведе до суттєвого

перерозподілу доходів і витрат виробників та споживачів аграрної продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перспективи запровадження ринку землі сільськогосподарського призначення розглядалися у роботах низки українських учених [6–8]. Головна увага приділялась оцінці можливої ціни 1 га землі сільськогосподарського призначення. Серед двох головних методів визначення ціни землі на підставі дисконтованого потоку прибутку (перший ґрунтується на орендній платі, другий – на прибутку від реалізації продукції), автори віддають перевагу першому. Однак оцінки вартості, що ґрунтуються на орендній платі за існуючої ставки дисконтування, дають надзвичайно низьку ціну вартості землі. У дослідженнях Українського клубу аграрного бізнесу (УКАБ) проаналізовано існуючу структуру землекористування й відокремлено потенційний обсяг пропозиції землі (за такими критеріями, як структурний склад власників паїв за віком і майновим станом) [1, 3]. На підставі розрахунків та опитувань робиться висновок щодо рівня цін, які можуть бути встановлені в Україні. Підкреслюється, що існуючий стан макроекономічної нестабільності (значна ставка дисконтування) не сприяє встановленню високих цін. Дослідження ринку землі (в тому числі оренди) в країнах ЄС дають надзвичайно цікаву інформацію щодо впливу різних факторів на ринкову ціну землі [9, 13]. Слід підкреслити, що з ряду причин економічного, фінансового й соціального характеру перенесення європейських результатів на потенційний ринок землі в Україні суттєво обмежене.

У країнах ЄС накопичено значний досвід функціонування ринку землі. При цьому рі-

зняться головні фактори впливу на ринок оренди землі та на ринок землі, які у розвинутих країнах розглядаються як два самостійних, хоч у деякому ступені й взаємозалежних, ринки [13; 14]. Вважається, що ціни на аграрну сировину та ефективність її виробництва більшою мірою впливають на ринок оренди, ніж на ринок землі. Однак існування взаємозв'язку між ціною оренди й ціною землі є також беззаперечним фактором, хоч у деяких країнах спостерігалися часові інтервали, коли тенденції цих ринків були протилежними [13].

Вагомим чинником впливу на ринок землі є урбанізація [14] (попит на житло, розвиток інфраструктури тощо). Причому вважається, що більш регульованими із боку держави є ринок оренди землі, а не ринок землі. Об'єктом регулювання є мінімальна тривалість орендних контрактів, а в деяких країнах ЄС – максимальна ціна орендної плати. Так, з-поміж країн ЄС найдовший мінімальний термін оренди у Бельгії та Франції (9 років). У цих країнах також найбільший відсоток землі здається в оренду (77 і 75%) [13].

Важливим важелем регулювання земельного ринку в країнах ЄС є оподаткування земельних трансакцій та права на володіння землею. Існують три види податків, які впливають на рішення придбати або продати землю – це податок на продаж (sales taxes), на купівлю (purchase taxes) і на володіння землею (ownership taxes). Податкові ставки на земельні трансакції надзвичайно неоднорідні та зростають для високопродуктивних земель півдня ЄС (від 1 до 18% від вартості). Аналогічно неоднорідні ставки на володіння земельною ділянкою (від 0 до 15%) [13]. Однак весь наведений вище досвід країн із значно кращим станом економіки, що не дає можливості передбачити наслідки переходу до ринку землі в нашій країні.

Виклад основних результатів дослідження. Розглянемо перехід до ринку землі сільськогосподарського призначення. Ключовий момент переходу – ціна, яка може бути встановлена на цьому ринку. На кожному часовому інтервалі ціна відображатиме співвідношення попиту й пропозиції. Щодо пропозиції, то у першому наближенні можна вважати, що вона визначається обсягом землі, яка здається в оренду. На жаль, досвід

ринкових земельних відносин країн ЄС може бути використано надзвичайно обмежено. Однак головні фундаментальні економічні підходи можуть бути використані. Звичайно, що першим є використання чистої приведеної вартості (NPV). Таке наближення ґрунтується на припущенні, що ціна земельної ділянки визначається на підставі приведеної вартості майбутніх грошових потоків, пов'язаних з її використанням у продуктивних цілях. Тут виникає кілька достатньо складних питань: по-перше, розбіжність в оцінці цих грошових потоків (вартість оренди суттєво менша за прибуток, що одержують аграрні підприємства), по-друге, що вважати за ставку дисконтування. Таку модель успішно використовували для прогнозування динаміки цін на земельні ділянки на підставі орендних цін на проміжку 1910-1950 років у країнах ЄС. Але після 1950 року ця модель вже не спрацьовувала, тому попри зростання цін на земельні ділянки спостерігалось зменшення доходів виробників аграрної продукції [13].

Було запропоновано оцінку вартості землі на підставі моделі оцінки активів, в якому вкладення у землю розглядали як одну з компонент фінансового портфеля. Вважалося, що в умовах інфляції цей актив має понижену дисконтну ставку на грошові потоки, які генеруються, що призводить до зростання ціни [13]. В умовах існування стратегії розвитку аграрного сектору ЄС САП (САП – спільна аграрна політика) на ціноутворення як ринку оренди, так і ринку землі значно вплинула допомога фермерським господарствам, що надавалась у межах єдиної аграрної політики. У багатьох дослідженнях шляхом аналізу емпіричних даних у різних країнах ЄС показано, що ця допомога капіталізується та збільшує як величину орендної плати, так і вартість землі. Цю залежність подано у вигляді системи рівнянь, що одержано економетричними методами для визначення величини орендної плати й вартості землі (1 га). Залежність визначається панельним методом, тобто використовуються дані, що рознесені у просторі (окремі ферми – індекс i) та часі (індекс t).

Для визначення орендної плати використовується вираз [13]:

$$LR_{it} = \beta_0 + \beta_1 GS_{it} + \beta_2 X_{it} + e_{it}, \quad (1)$$

де $\beta_0, \beta_1, \beta_2$ – регресійні коефіцієнти у векторній формі;

GS_{it} – вектор субсидій;

X_{it} – вектор ефективності виробництва;

e_{it} – похибка моделі.

Ціна на землю виражається через очікувану на наступний рік орендну плату і ставку дисконтування:

$$LP_t = E(LR_{t+1}) / r, \quad (2)$$

де $E(\dots)$ означає математичне очікування;
 r – ставка дисконтування.

Або з урахуванням усіх факторів, що впливають як на ціну оренди, так і на ціну землі:

$$LP_t = E(LR_{t+1}) / r + f_i + R_t, \quad (3)$$

де f_i – фіксований ефект окремої ферми, що враховує неоднорідність продуктивності землі;

R_t – внесок факторів, що не пов'язані з орендною платою.

У спрощеному вигляді вектор субсидій можна розглядати як загальну суму, що припадає на 1 га, а як показник ефективності розглянути, наприклад, чистий прибуток з 1 га. Причому за останніми даними ЄС фактор субсидій суттєво впливає на ціну [9]. Для ілюстрації цього факту покажемо дані величин субсидій та цін 1 га землі для окремих країн (табл. 1). Крім того, нами наведено ставки дисконтування, характерні для цих країн.

1. Величини субсидій, ставка дисконтування та ціни за 1 га землі для деяких країн ЄС (EUR)

Голландія		Польща		Німеччина		Румунія		Болгарія	
Субсидія (ставка)	Ціна	Субсидія (ставка)	Ціна	Субсидія (ставка)	Ціна	Субсидія (ставка)	Ціна	Субсидія (ставка)	Ціна
450 (0,75%)	40000- 80000	210 (3,2%)	8000- 13000	320 (0,64%)	20000- 80000	200 (4%)	2900- 7000	100 (8%)	1200- 1300

Джерело: [9].

За цими даними спостерігається певна залежність між обсягом субсидій та ціною 1 га. Якщо використати співвідношення між субсидіями й цінами (2), то ставки дисконтування належать проміжку від 0,64% – високорозвинуті країни до 8% – країни пост-радянського простору. Однак різниця в ставках країн, що належать до однієї категорії,

показує вплив інституціональних факторів на стан ринку землі. У розвинутих країнах останніми роками спостерігається зменшення відношення розміру орендної плати до вартості землі, яке відбувається за рахунок стрімкішого зростання вартості [12].

Загальні світові тенденції цінової динаміки останніх років представлені на рисунку 1.

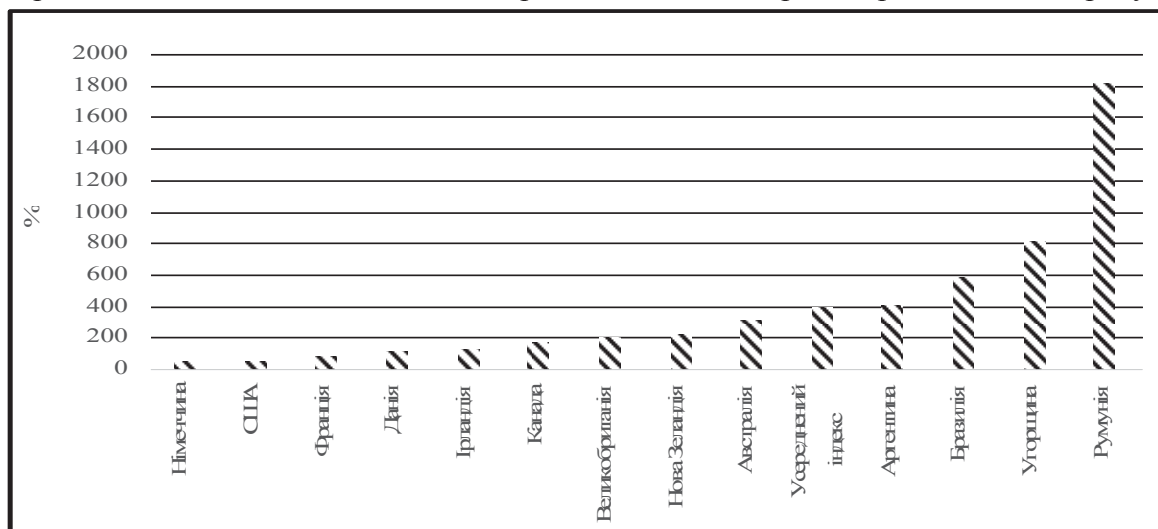

Рис. 1. Індекс зростання цін на землю за 2002-2010 роки

Джерело: [9].

У глобальному вимірі ціна на землю за вісім років зросла на 400% (на 22,3% в рік). Найвищі темпи зростання виявились у країнах центральної та східної Європи: Угорщина – на 810% (31,8% в рік), Румунія – на 1820% (44,7% в рік). Це пов'язано, переду-

сім, із низькою вартістю землі в цих країнах до вступу в ЄС, а також з успішністю проведення реформ (наприклад, у Болгарії зростання цін було суттєво менше). Ціни на землю у 2010 році наведено на рисунку 2.

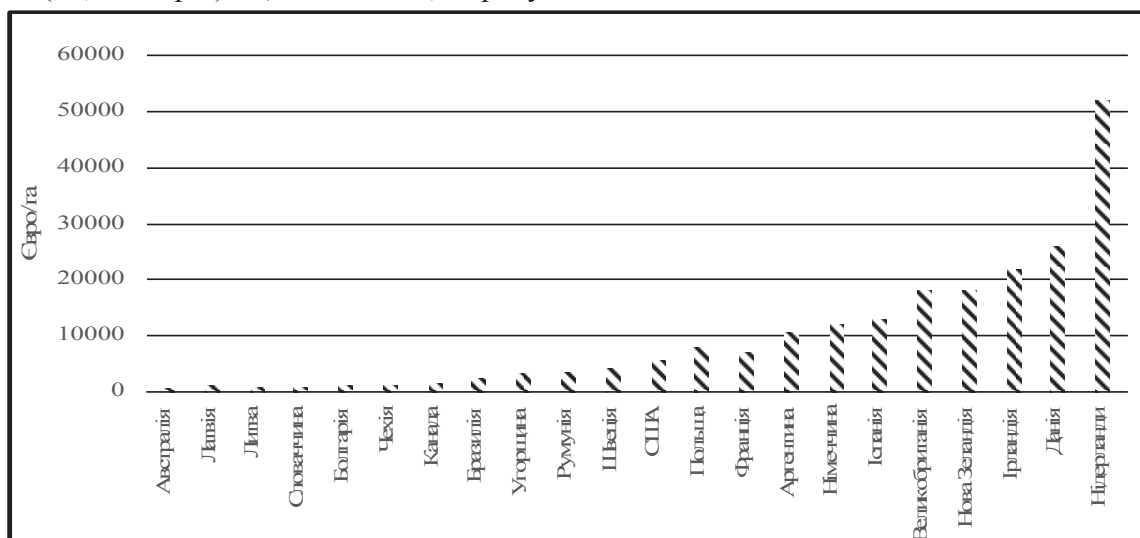

Рис. 2. Ціни на 1 га землі у різних країнах за 2010 рік

Джерело: [9].

На наш погляд, у цьому випадку спостерігається така закономірність – найвищі ціни у розвинутих країнах із незначним обсягом землі на душу населення. Якщо проаналізувати тенденції ринку землі у США, то за останні п'ять років ціни продовжували зростати [12].

Головні групи інтересів у процесі переходу до ринку землі. Відповідно до інституційно закріплених земельних відносин існують чотири головні групи інтересів: домогосподарства (власники паїв), орендарі (аграрні підприємства), переробна промисловість і, звичайно, все населення країни, що є споживачем аграрної продукції. Крім того, в існуючій ситуації макроекономічної нестабільності та гострого бюджетного дефіциту не можна оцінювати роль держави як, умовно кажучи, нічного сторожа, тобто питання збалансованості бюджетів і, відповідно, кроки в цьому напрямі повинні враховуватися при вирішенні питань інституційного розвитку. При існуючому Податковому законодавстві до податків із виробників аграрної продукції слід віднести тільки єдиний податок TE , який, як і його попередник (фіксований податок), сплачується за користування одиниці площі та має лише номіналь-

не фіскальне призначення. Податкові надходження в бюджет країни здійснюються після оподаткування (ПДВ) у процесі реалізації готової продукції переробної промисловості, а також у результаті оподаткування прибутків від цієї діяльності (податок на прибуток підприємств). Тому переробну промисловість, що використовує аграрну сировину, також включено до схеми. Існуюча схема взаємовідносин, що склалася у процесі сучасного аграрного виробництва і споживання, наведена на рисунку 3.

Розглянемо існуючу ситуацію товарно-грошових взаємовідносин у сфері аграрного виробництва схематично. Введемо позначення:

X-власники земельних паїв; Y-виробники товарної аграрної продукції (оскільки власники паїв можуть бути виробниками аграрної продукції, то $X \cap Y \neq 0$); Z-споживачі аграрної продукції; U-переробна промисловість, що використовує аграрну сировину та сплачує податки до бюджету. Між цими групами інтересів існують товарно-грошові відносини:

ху, ух – площі, що орендуються виробниками у власників земельних паїв і орендна плата за їх використання;

у_и, у_у – аграрна сировина для переробної промисловості та її вартість, що сплачується промисловістю виробникам аграрної продукції;

u_z, z_u – кінцева продукція, що споживається населенням та її вартість, T – податки, що сплачує переробна промисловість до бюджету;

x_z, z_x – товарна продукція домогосподарств (власників паїв), що споживається населенням, та її вартість. У даній схемі не враховується, що частка продукції виробників і суттєво менша за обсягом частка продукції домогосподарств (власників паїв) постачається на світовий продовольчий ринок. Крім того, частка аграрної продукції надходить у країну з боку світового продовольчого ринку. Більша частка цієї продукції спрямована кінцевому споживачу, однак інша частка у вигляді факторів виробництва надходить або виробнику, або, у вигляді сировини, у переробну промисловість. На представлену схему, що побудована для пояснення переходу до ринку землі, суттєво не

вплине експортно-імпортна складова діяльності аграрного сектору (тому світовий продовольчий ринок на схемі не відображено). Розглянемо доходи кожної з групи інтересів. Доходи домогосподарств складаються з доходів від оренди землі й від продажу товарної продукції населенню (доходи від продажу сировини для переробної промисловості вважаються незначними): $D_x = ux + zx$.

Для виробників аграрної продукції баланс доходів і витрат складається із суми доходів від продажу продукції населенню й переробної промисловості за вирахуванням витрат на сплату оренди: $D_y = uy + zy - ux$.

Для переробної промисловості, яка сплачує податки, що становлять значну частку бюджету, баланс доходів і витрат з урахуванням податків: $D_u = zu - uy - T$.

Сумарний дохід власників паїв, виробників та переробної промисловості:

$$S = D_x + D_y + D_u = zx + zy + zu - T. \quad (4)$$

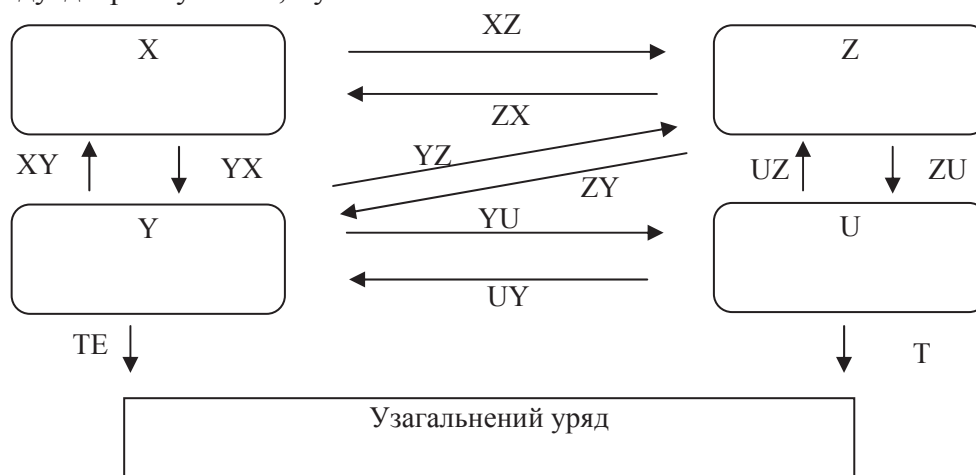

Рис. 3. Схема взаємовідносин в аграрній сфері

Джерело: Власне дослідження.

Із наведеної схеми й урахуваючи діючу систему оподаткування, можна зробити висновок, що оподатковується тільки транзакція від переробної промисловості до споживача, де сплачується ПДВ і податок на прибуток підприємств.

Як випливає з останнього рівняння, доходи аграрного сектору визначаються витратами населення на придбання їжі за винятком сплачених податків, які також більшою частиною сплачуються споживачам (непря-

мі податки повністю перекладаються на кінцевого споживача).

Розглянемо обсяг ринку оренди землі сільськогосподарського призначення. Це приблизно 17,4 млн га, або 62,4% від обсягів угідь, що розпайовані (табл. 2). Нехай уся площа землі сільськогосподарського призначення дорівнює S млн га, з них частка, що здається в оренду, – d1; частка, що використовується домогосподарствами для власного споживання та товарного виробництва,

– d2; частка, що використовується підприємствами державної форми власності, – d3.

Проаналізуємо детальніше доходи трьох основних потенційних учасників переходу до ринку землі сільськогосподарського призначення: власників паїв (домогосподарств), виробників і підприємств державної форми власності до та після переходу до ринку землі. До переходу до ринку землі доходи виробників D1, домогосподарств D2, підприємств державної форми власності D3 можна подати у вигляді:

$$\begin{aligned} D_1 &= Sd_1(I_1\rho_1 - LR) \\ D_2 &= Sd_1LR + Sd_2I_2\rho_2 \\ D_3 &= Sd_3I_3\rho_3 \end{aligned} \quad (5)$$

де I_1, I_2, I_3 – виробничі витрати на 1 га виробників, домогосподарств, державних підприємств;

ρ_1, ρ_2, ρ_3 – рентабельність виробників, домогосподарств, державних підприємств;

LR – орендна плата за 1 га.

Щодо показників виробничих витрат, то відповідно до статистичних джерел вони найбільші для виробників і, звичайно, за рахунок ефективності витрат прибутковість з 1 га найвища для підприємств та найменша для державних підприємств (більшість із них збиткові), що стосується домогосподарств, то для них оцінити рентабельність надзвичайно важко, тому що відсутня будь-яка статистична звітність відносно вартості праці й інших факторів виробництва. Державні підприємства найменш ефективні, для абсолютної їх більшості характерна збитковість (табл. 2).

Розглянемо два можливих варіанти переходу до ринку землі: перший – без будь-яких обмежень; другий – встановлення регіональних або інституціональних обмежень. У разі реалізації першого варіанта пропози-

ція може бути надмірно високою. В цьому випадку навряд чи слід розраховувати на ціну, більшу за дисконтований прибуток від оренди, зі ставкою дисконтування, що враховує існуючі макроекономічні реалії. Відповідно до виразу (2), грунтуючись на існуючій величині орендної плати за 2014 рік у розмірі 1500 грн/га та ставки дисконтування 25%, вартість 1 га буде на рівні 200–400 USD. Близький рівень цін встановився у 2010–2012 роках у РФ. Однак у 2013 році в РФ спостерігався ріст цін на землю сільськогосподарського призначення. В південних найбільш продуктивних районах ціни досягли \$1,5–2 тис., тоді, як у центральних регіонах – \$500–700 за 1 га [2].

Звичайно, що після проведення такої приватизації виникне ряд питань про відсутність соціальної спрямованості та запровадження ринку за рахунок власників паїв. Встановлення регіональних обмежень викличе питання щодо адекватності перенесення досвіду, одержаного в деякому регіоні, на інші. Тому, на наш погляд, найменші ризики переходу до ринку землі повинні визначатися на підставі факторів ефективності землекористування.

Із виділених трьох категорій: домогосподарства, виробники, державні підприємства найменш ефективними за ознакою рентабельності є державні підприємства, які стабільно, як це й впливає з теорії корисності (для їх керівництва більш корисні витрати ніж доходи), є збитковими, а на їх підтримку щорічно виділяються значні суми.

Тому як один із варіантів переходу до ринку землі можна розглянути створення ринку з обмеженою пропозицією за рахунок аграрних державних підприємств як найменш ефективних, з обсягом пропозиції у розмірі, що не перевищують 1 млн га на рік.

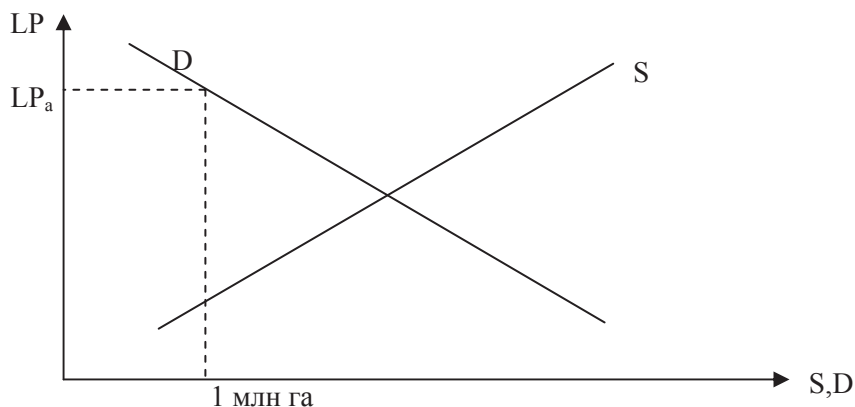
2. Розподіл наявних площ за їх користувачем

Сільськогосподарське призначення	Площа		Кількість користувачів, млн	Рентабельність, %
	млн га	%		
Паї	27,7	100	6,9	
Оренда	17,4	62,8	4,5	27,5
Використовується домогосподарствами	4,4	15,9	1,2	
Не визначені	4,3	15,5	1,2	
Держпідприємства	1,1	5,8	0,024	4,2

Джерело: [5].

Такий обсяг не перевищує 4% від загального обсягу землі сільськогосподарського призначення, що відповідає щорічній пропозиції на ринку землі країн ЄС [13]. Це означає, що з деякою впевненістю (грунтуючись на досвіді сусідніх країн) можна визначити нижню межу надходжень до бюджету від продажу 1 млн га державних підприємств, яка приблизно дорівнює \$500 млн.

Розглянемо як вплине перехід до ринку землі сільськогосподарського призначення з обмеженою пропозицією на перерозподіл доходів учасників внутрішнього аграрного ринку. Крім величини попиту та пропозиції з боку суб'єктів аграрного виробництва на стан ринку землі суттєво впливає попит на землю під забудови (що передбачає зміну цільового призначення, передбачену законом) й існуюча макроекономічна ситуація. Якщо використовувати формальний підхід до оцінки вартості землі, то в умовах макроекономічної нестабільності (ставка дисконтування зростає) вартість землі повинна зменшитися відповідно до виразу (3), однак досвід країн ЄС показує, що можна розглядати володіння землею як компоненту фінансового портфеля, що має незначний ступінь ризику. Тому існують випадки зростання ціни землі в цих умовах. На рисунку 4

Рис. 4. Ціна, що встановиться внаслідок обмеженої пропозиції

Джерело: Власне дослідження.

Пропозиція 1 млн га не вплине суттєво ні на ринок оренди, ні на доходи власників паїв та орендарів. Однак вона дасть змогу зробити перший крок до встановлення ринку землі сільськогосподарського призначення. Надзвичайно важко спрогнозувати ціну, яка встановиться внаслідок появи пропозиції такого обсягу. Однак у будь-якому випадку

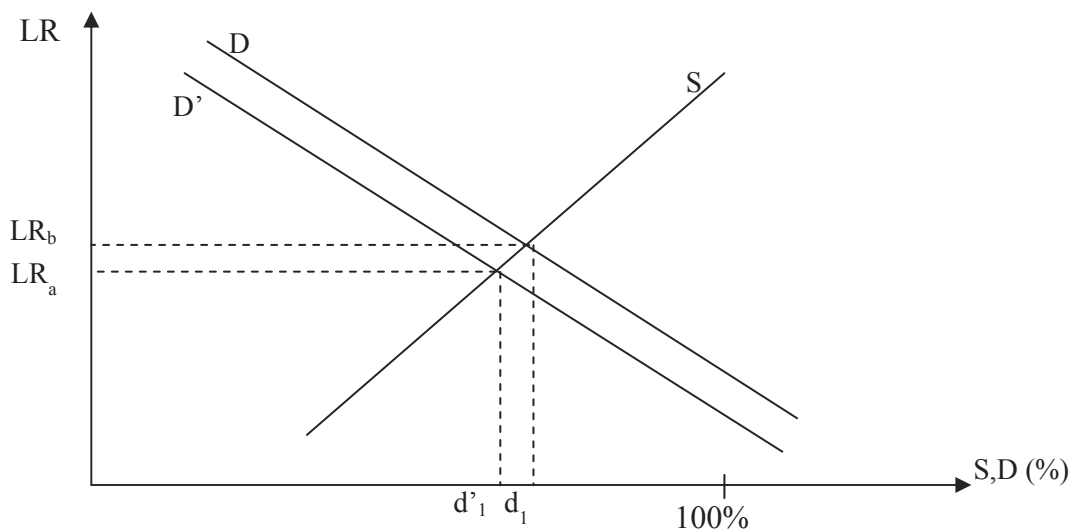
представлено встановлення ціни продажу землі в умовах обмеженої пропозиції (земля державних підприємств). Головна особливість цього початкового кроку полягає в тому, що пропозиція суттєво менша за попит, і це повинно позитивно вплинути на ціну, що встановиться.

Неоднозначно можна також трактувати вплив фактора макроекономічної нестабільності: з одного боку, він збільшує ставку дисконтування, а з іншого, можна розглядати земельну ділянку як фінансовий актив, вартість якого зі значною ймовірністю зростатиме. Поява пропозиції на ринку землі не може не вплинути на ринок оренди землі. Крива попиту для внутрішнього інвестора (тобто інвестора, який брав участь у процесі аграрного виробництва) зміщується у напрямі осі цін на величину пропозиції на ринку землі, відсоток орендованих площ знижується на величину, меншу ніж площа пропозиції, також несуттєво зменшується ціна орендної плати (рис. 5). Звертаючись до системи співвідношень (5) можна зауважити, що обмежений перехід до ринку землі на підставі землекористування підприємств державної форми власності призведе до таких наслідків.

це не призведе до катастрофічних наслідків для виробників аграрної продукції, як і для власників паїв. Якщо повернутися до схеми взаємовідносин в аграрній сфері (рис. 3), то можна прогнозувати відсутність будь-яких значних зрушень при обмеженому переході до ринку землі. Існує значна ймовірність, що попит на першому етапі (обмежена про-

позиція) буде збільшено за рахунок громадян, які використовують їх як фінансовий інструмент під час макроекономічної нестабі-

льності й тоді держбюджет одержить суттєве поповнення.

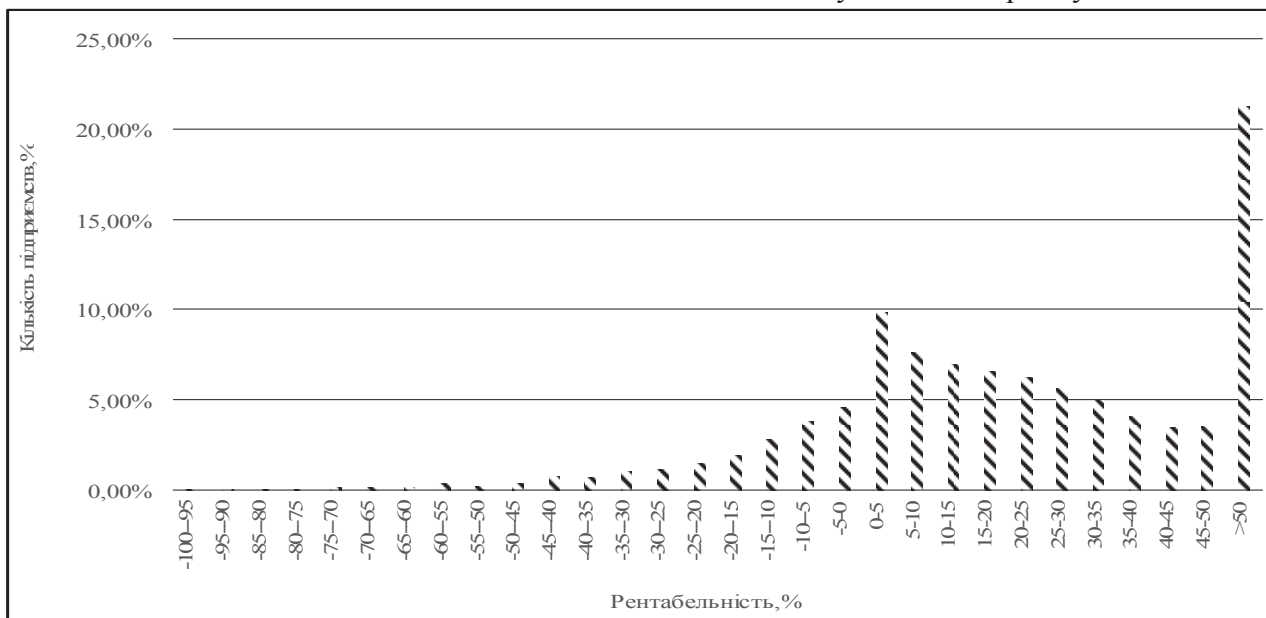

Рис. 5. Встановлення рівноваги на ринку оренди внаслідок обмеженої пропозиції на ринку землі

Джерело: Власне дослідження.

Для оцінки потенційних фінансових можливостей учасників ринку землі проаналізуємо за даними форми 50-сг за 2013 рік показники рентабельності 9120 підприємств, що мають земельні ділянки (рис. 6).

Приблизно 30% підприємств є низькорентабельними або збитковими (показник рентабельності менше ніж 10%). Нами було виділено частку високорентабельних підприємств (рентабельність понад 50%), які є потенційними учасниками ринку землі.

Рис. 6. Гістограма рентабельності аграрних підприємств, що мають земельні ділянки, за 2013 рік

Джерело: Власне дослідження.

Виявилося, що таких підприємств велика кількість (більше 20%) і вони мають можли-

вість, орієнтуючись на ціни світового продовольчого ринку, створити платоспромож-

ний попит при обмеженій пропозиції. Звичайно, ці підприємства повинні скоріше орієнтуватися на показники ефективності аграрного виробництва як верхню межу ціни землі сільськогосподарського призначення.

Пропонований поступовий механізм переходу до ринку землі сільськогосподарського призначення не несе суттєвих ризиків для продовольчої безпеки країни, а скоріше має обмежений соціальний ризик відносно працевлаштування 24 тис. співробітників державних аграрних підприємств. Одним із варіантів рішення є виділення їм із земельних ділянок у розмірі середньої ділянки під час розпаювання.

Висновки. 1. Пропонується перший крок переходу до ринку землі сільськогосподарського призначення, в якому пропозиція сформується на підставі землі аграрних державних підприємств. У цьому випадку буде створено ринок землі з обмеженою пропозицією, для якого рівноважна ціна буде суттєво більшою, ніж у випадку необмеженої пропозиції.

2. Обмежена пропозиція на ринку землі не вплине суттєво на ринок оренди. Цілком можливо, що незначне зменшення доходів домогосподарств та збільшення доходів аг-

рарних підприємств унаслідок зниження орендної плати (у розмірі, що не перевищує 4%) не відчуватиметься на фоні загальної тенденції до зростання як орендної плати, так і вартості землі, що можливо тільки у випадку зростання показників ефективності аграрного виробництва.

3. Подальші кроки у напрямі функціонування ринку землі сільськогосподарського призначення (обсяг щорічної пропозиції) може бути зроблено тільки на підставі ретельного аналізу економічних і фінансових результатів першого кроку (обмеженої пропозиції).

4. Головними факторами, що визначають рівень цін в умовах обмеженої пропозиції та макроекономічної нестабільності, скоріше стануть фактори ефективності аграрного виробництва у найефективніших виробників.

5. Зростання доходів держави за рахунок коштів, що надійдуть від реалізації землі неефективно діючих аграрних державних підприємств, можна оцінити у розмірах від \$500 млн до \$1,5 млрд.

6. Найважливіше, що всі сторони процесу одержать досвід функціонування ринку землі сільськогосподарського призначення.

Список використаних джерел

1. Дослідження. Оцінка ринкової вартості землі сільськогосподарського призначення // Асоціація Український клуб аграрного бізнесу. – К., 2008. – 78 с.
2. В России подскочили цены на землю // Известия. – 2015. – 22.05.
3. Исследование. Рыночная стоимость пахотных земель В Украине // Асоціація Український клуб аграрного бізнесу. – К., 2011. – 108 с.
4. Коаліційна угода // Верховна Рада України, 2014. – 74 с.
5. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2011 рік. – Стат. бюл. // Державна служба статистики України. – К., 2012.
6. Шпичак О.М. Проблеми земельної реформи і ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М. Шпичак // Наук. вісн. НУБіП України. Серія Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2011. – Вип. 168. – С. 10-17.
7. Шпичак О.М. Проблема власності та формування ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М. Шпичак, О.В. Боднар // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 3-9.
8. Шпичак О.М. Теорія та практика формування ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М. Шпичак, В.Г. Андрійчук // Агро інком. – 2003. – № 3-4. – С. 33-40.
9. Farmland investment <http://cibusfarmlandclub.com/>.
10. Just R.E., Hueth D.L., Schmitz A. The welfare economics of public policy// Edward Elgar Publishing, Northampton, Massachusetts 01060, USA, pp. 23-28.
11. Land Values 2014 Summary 08/01/2014-National www.nass.usda.gov/Publications/Todays.
12. Janssen I., Dillivan K., McMurtry B. South Dakota agricultural land market trends 1991-2014 // South Dakota State University www.igrou.org/up/resources/03-7000-2014.pdf
13. Swinnen J., Ciain P., Kanks A. Study on the functioning of land markets under the influence of measures applied under common agricultural policy // Center for European Policy Studies (CEPS). – Brussels. – 2008. – 301 p.
14. The agricultural economics of the 21 st century // Vitor Dominquez Machinlw Editor Springer international publishing Switzerland 2015pp.3-19/.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2015 р.

*

*О.О. НЕПОЧАТЕНКО, доктор економічних наук, професор, ректор
С.А. ЧЕКАЛЮК, аспірант*
Уманський національний університет садівництва*

Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств України

Постановка проблеми. У сучасному світі, який стрімко глобалізується, здатність швидко адаптуватися до міжнародної конкуренції стає найважливішою умовою успішного й сталого розвитку кожної держави. Відтак, позиціонування підприємств агропромислового сектору України у глобальному просторі полягає в тому, щоб сфокусувати увагу на змісті основних проблем національної конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади формування конкурентоспроможності підприємств є предметом дослідження науковців. Вітчизняна наукова парадигма функціонування підприємницьких структур у сфері агробізнесу та формування їх конкурентоспроможності одержала розвиток під впливом фундаментальних і прикладних досліджень О.М. Яценка [16], В.К. Терещенка [14], Н. Танклевської [13], Я.М. Скотара [12], О.М. Павлової [11], О.Є. Россіхіної [10], С.В. Майстро [8], Т.О. Куренної [7], А.Г. Загороднього [5], А.С. Донських [3], Н. Білоусової [2] та ін.

Відзначаючи цінність результатів дослідження названих авторів і сучасних наукових розробок із питань формування конкурентоспроможності слід зауважити, що окремі аспекти зазначеної проблеми залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті – проаналізувати конкурентну ситуацію сільськогосподарських підприємств та джерела їх фінансування.

Виклад основних результатів дослідження. Головною ознакою ефективної господарської діяльності є конкурентоспро-

можність, яка ґрунтується на конкретному наборі якісних і кількісних, зовнішніх та внутрішніх конкурентних переваг. Тому діагностика агропромислових підприємств є передумовою формування й реалізації конкурентоспроможності [1]. Дослідження сильних і слабких сторін дає можливість реально оцінити позиції у конкурентній боротьбі та розробити заходи для досягнення бажаних результатів.

Набір основних конкурентних переваг характеризується первинним і вторинним походженням. В основу первинних переваг входить природний потенціал, географічне розташування, а до вторинних – кваліфікація, навички персоналу, техніко-технологічне оснащення, рівень інформатизації виробничих процесів, енерго- та ресурсоемність виробничого процесу, інфраструктурне забезпечення, організаційна форма управління, використання маркетингового інструментарію [2] (рис. 1).

Також слід звернути увагу на фактори, що впливають на конкурентоспроможність підприємства. В економічній літературі існує різна класифікація факторів конкурентоспроможності залежно від ознак їхнього розподілу. Узагальнено фактори конкурентоспроможності підприємств можна поділити на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні фактори навколишнього середовища виявляються у сферах виробництва, обігу і споживання, внутрішні – впливають на ринок [10]. Однак, враховуючи специфіку аграрної сфери, всі сільськогосподарські підприємства мають неоднаковий стратегічний потенціал, реалізують різні стратегії й можуть функціонувати в середовищі певної міри складності. При цьому одні й ті самі фактори для різних підприємств можуть бути як керованими (тобто підприємство здат-

* Науковий керівник – О.О. Непочатенко, доктор економічних наук, професор.

© О.О. Непочатенко, С.А. Чекалюк, 2015

не впливати на них), так і некерованими, або такими, що враховуються (підприємство пристосовується до їх зміни). Тому в середовищі функціонування аграрних підприємств доцільно виділяти не зовнішні та вну-

трішні фактори конкурентоспроможності, а ті, що створюються (керовані) й ті, що враховуються (некеровані) [16]. Система таких факторів наведена на рисунку 2.

Рис. 1. Критерії формування конкурентних переваг

Джерело: Систематизовано автором на основі [2, 1].

Явища і процеси виробничо-господарської діяльності підприємства та соціально-економічного життя суспільства викликають зміну абсолютної й відносної величини витрат на виробництво, а в результаті зміну рівня конкурентоспроможності самого підприємства. Вони можуть впливати як у бік підвищення конкурентоспроможності під-

приємства, так і в бік зменшення. Але наявності самих факторів недостатньо для забезпечення конкурентоспроможності. Здобуття конкурентної переваги на основі факторів залежить від того, наскільки ефективно вони використовуються й де, в якій галузі їх застосовують [3].

- Тип підприємства та кон'юнктура ринку;
- наявність і можливість конкурентів;
- забезпеченість, склад і структура трудових ресурсів;
- податкова політика;
- фінансово-кредитна політика;
- державна система стандартизації;
- правовий захист інтересів споживачів

- Іноваційний потенціал;
- виробничий та фінансово-економічний потенціал;
- потенціал маркетингових служб, імідж фірми;
- якість і ціна товару;
- рівень матеріально-технічного обслуговування;
- конкурентоспроможність продукції та послуг

Рис. 2. Система факторів конкурентоспроможності підприємств

Джерело: Систематизовано авторами на основі [4].

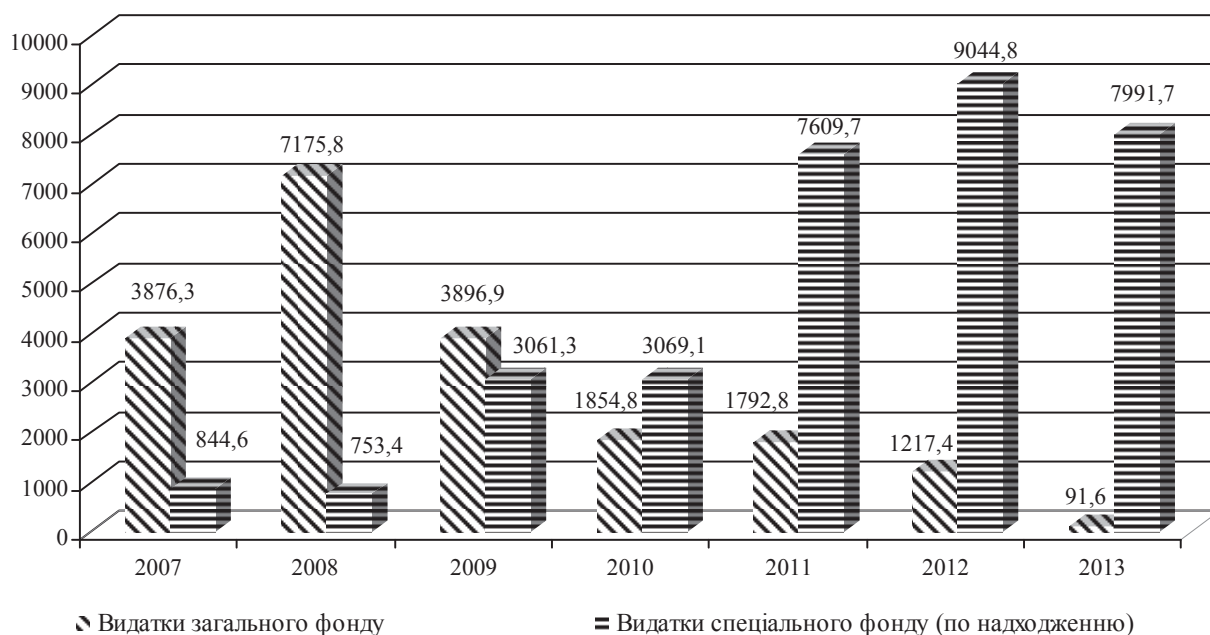
Отже, конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств залежить від низки факторів, але, на нашу думку, найважливішим фактором конкурентоспроможності є доступ до фінансових ресурсів та управління ними.

Необхідність виживання в умовах жорсткої конкуренції й ринкових відносин вимагає від господарюючих суб'єктів пильної уваги до організації фінансування виробництва, вибору оптимальних джерел формування фінансових ресурсів, їх структури та ефективного використання. Це вимагає знання сутності фінансових ресурсів, глибокого вивчення теоретичних і практичних питань фінансового менеджменту як системи управління.

Ряд авторів джерела фінансування підприємств аграрного сектору поділяють на три групи: державне фінансування, власні фінансові ресурси підприємств, кредитні ресурси й інвестиції [5]. Важливим напрямом використання бюджетних коштів є фінансування аграрного комплексу, підтримка вітчизняного сільгоспвиробника та охорона земель державної власності. Це підтверджу-

ється й тим, що аграрний сектор вважається одним із пріоритетів розвитку держави. Контрольними заходами встановлено непоодинокі випадки використання державних коштів із порушенням чинного законодавства [7, 8]. На рисунку 3 зображено видатки загального та спеціального фондів державного бюджету.

У 2014 році Міністерство аграрної політики та продовольства України не здійснювало кредитування фермерських господарств за наявності залишків невикористаних бюджетних асигнувань у сумі 21,4 млн грн і надходження коштів від повернення раніше наданих кредитів у сумі 3,5 млн грн. За наявності залишків невикористаних бюджетних асигнувань у сумі 3 млрд 747,0 млн грн та повернених коштів у сумі 1 млрд 889,5 млн грн на формування Аграрним фондом державного інтервенційного фонду й закупівлю матеріально-технічних ресурсів для потреб сільськогосподарських товаровиробників спрямовано 450,1 млн грн, або 6,3 % річного плану (7,2 млрд грн) [9].

Рис. 3. Динаміка обсягів державної підтримки АПК за рахунок коштів загального й спеціального фондів державного бюджету, млн грн

Джерело: Систематизовано авторами на основі: [9, 11, 6].

Основним джерелом фінансування сільськогосподарських підприємств залишаються їхні власні кошти. До них належать нерозподілений прибуток та амортизаційні

відрахування. Проте для достатнього відтворення основних засобів рівень амортизаційних відрахувань, який закладається в собівартість продукції, є недостатнім.

Про основні економічні результати діяльності сільськогосподарських підприємств у галузі сільського господарства у 2013 році показують дані таблиці 1.

В аналізованому році сільськогосподарськими підприємствами одержано позитивний результат від діяльності як у галузі рослинництва,

так і тваринництва [13, 15]. У рослинництві рентабельність продукції становила 21,5% (у 2012 р. –22,1%). У звітному році було зафіксовано зростання рівня рентабельності всіх основних видів продукції рослинництва, зокрема, зернових та зернобобових культур із -6,4% у 2012 році до 3,5% у 2013-му.

1. Основні економічні результати діяльності сільськогосподарських підприємств за 2013 р.

Показник	Чистий дохід (виручка) від реалізації, млн грн	Фінансовий результат від реалізації*, млн грн	Рівень рентабельності*, %	Рівень рентабельності* у 2012 р., %
1	2	3	4	5
<i>Продукція сільського господарства й послуги</i>	121268,4	12497,8	11,5	20,2
Рослинництво і тваринництво	116985,4	11905,4	11,3	20,5
<i>Рослинництво</i>	89101,7	9060,9	11,3	22,3
Зернові та зернобобові культури	46126,6	785,5	1,7	15,2
Насіння соняшнику	20621,1	4634,1	29,0	45,8
Ріпак	6172,0	480,7	8,4	21,4
Цукрові буряки (фабричні)	1216,1	32,1	2,7	15,7
Картопля	793,5	144,0	22,2	-21,5
Овочі відкритого ґрунту	635,4	52,0	8,9	-6,8
Інша продукція рослинництва	13537,4	2932,5	27,6	12,0
<i>Тваринництво</i>	27883,7	2844,5	11,4	14,3
Велика рогата худоба на м'ясо	1986,4	-1512,6	-43,2	-29,5
Свині на м'ясо	6353,7	11,8	0,2	2,0
Вівці та кози на м'ясо	36,7	-18,8	-33,9	-40,0
Птиця на м'ясо*	1141,0	-125,1	-9,9	-7,2
Молоко	7860,5	930,2	13,4	2,3
Яйця курячі	7308,9	2357,2	47,6	52,6
Вовна	2,1	-5,7	-73,0	-61,0
Інша продукція тваринництва	3194,4	1207,5	60,8	80,0

* Без ПДВ, бюджетних дотацій і доплат; до оподаткування.

Джерело: Дані Державної служби статистики України [4].

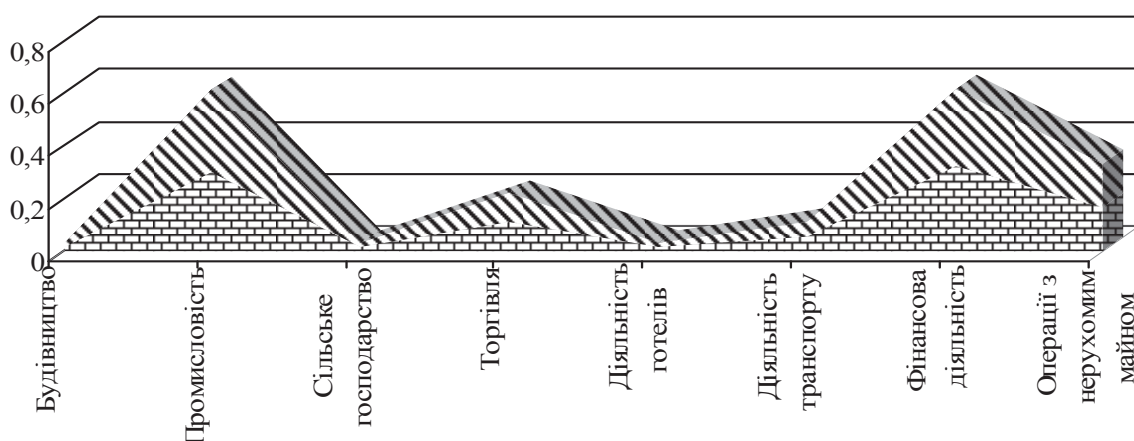
Для підтримки сільськогосподарського виробництва, за попередніми підсумками, у 2013 році на рахунки сільськогосподарських підприємств (крім малих) фактично надійшло 8,9 млн грн прямих бюджетних дотацій і 585,7 млн грн за рахунок повернення їм податку на додану вартість. У цілому за 2013 рік підприємствами одержано 594,6 млн грн бюджетних коштів, або 976,4 тис. грн із розрахунку на 1 підприємство.

Якщо брати до уваги кредитне забезпечення, то, аналізуючи кредитні правовідносини в аграрному секторі, бачимо, що банки не враховують специфіку сезонності сільського господарства. Таким чином, штучно створюють умови неплатоспроможності позичальників, надаючи короткострокові кредити.

Кредити сільськогосподарським підприємствам на кінець лютого 2014 року стано-

вили 44,3 млрд грн. Після скорочення у січні, у лютому залишки за зазначеними кредитами збільшилися на 8,1%, або на 3,3 млрд грн. Приріст було сформовано за рахунок збільшення обсягів кредитів, наданих в іноземній валюті, на 23,1% – до 14,0 млрд грн, у національній валюті – на 2,3% – до 30,3 млрд грн.

Інвестиційна привабливість вітчизняного аграрного сектору постійно зростає. Так, у 2014 році обсяги прямих іноземних інвестицій у сільське господарство збільшилися на 6,4% порівняно з 2013-м (рис. 4). Позитивним також є те, що ця тенденція зберігається й нині, оскільки цьому сприяє державна політика [14]. Планується протягом 5-10 років залучати іноземні інвестиції у сільське господарство в розмірі 20-30 млрд дол.

Рис. 2. Прямі іноземні інвестиції за видами економічної діяльності в Україні

Джерело: Держкомстат-Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України.

Висновки Агросектор економіки України має достатній конкурентний потенціал, який забезпечує, в тому числі, зростаючий обсяг фінансових ресурсів. За статистикою, обсяг фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств у 2014 році збільшився, але ефективність (прибутковість) діяльності погіршилася. Це доводить про необхідність раціоналізації підходів до співвідношення фінансових ресурсів (власні та позичені), зниження процентних ставок по залучених кредитах тощо. Також викликає занепокоєність погіршення ефективності діяльності

сільгоспвиробників. Дана ситуація викликана погіршенням економічної ситуації в Україні, негативними очікуваннями товаровиробників унаслідок загострення політичної конфронтації, загальним низьким рівнем ефективності в агросекторі. Отже, конкурентоспроможність аграрних підприємств України нині ще не можна назвати ефективною. Для подолання зазначених негараздів потрібно застосовувати зважену державну підтримку й здійснювати заходи щодо сприяння підвищенню конкурентоспроможності.

Список використаних джерел

1. Аграрна політика в умовах ринкової трансформації економіки агропромислового комплексу : кол. моногр. / [за заг. ред. П.С. Березівського]. – Львів : Львівський держ. аграр. ун-т, 2006. – 560 с.
2. Білоусова Н. П'ять основних тенденцій у АПК на 2013 рік / Н. Білоусова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ekonomika/pyat-osnovnih-tendenciy-u-apk-na-2013-rik>.
3. Донських А.С. Конкурентоспроможність аграрних підприємств та фактори, що її визначають / А.С. Донських // Ефективна економіка. – 2011. – № 12. – С. 89-92.
4. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Загородній А.Г. Фінансово-економічний словник / А.Г. Загородній, Г.А. Вознюк. – К.: Знання, 2007. – 1072. – С. 2007.
6. Закон України „Про Державний бюджет України на 2012 рік” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.
7. Куренна Т.О. Ефективність та результативність державної підтримки аграрного сектора економіки в Україні / Т.О. Куренна // Держава і ринок. – 2012. – С. 133-139.
8. Maystro S. Fields of state support for the agricultural sector and its impact on competitiveness on the world market [electronic resource] : / SV wizard. - Access : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/galuz/05msvpsr...>
9. Рахункова палата України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/category/16743264>.
10. Россіхіна О.Є. Основні фактори конкурентоспроможності підприємства / О.Є. Россіхіна. // Держава та регіони. – 2010. – № 2. – С. 184-187.
11. Павлова О.М. Фінансові ресурси аграрного сектору економіки України / О. М. Павлова, Є. Ш. Ісхаков // Ефективна економіка. – 2014. – № 5. – С. 35-39.

12. Скотар Я.М. Правові проблеми банківського кредитування аграрного сектору економіки України / Я.М. Скотар // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи: Зб. наук. праць. – 2004. – Т. 9. – С. 352-355.
13. Tanklevska N. Status and prospects of public financing of agricultural enterprises in Ukraine [electronic resource] / N. Tanklevska, A. Suprun // Socio- economic problems and the state. – 2013. – Vol. 1 (8). – P. 262-270. – Access to the journal. : [Http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13tns](http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13tns).
14. The formation and functioning of organizational and economic mechanism of investment in agriculture / VK Tereshchenko, EO Lanchenko // Ahroinkom. – 2007. – № 3-4. – P. 15-20.
15. УАК: Аграрний "мізер" Держбюджету-2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroconf.org/content/uak-agrarniy-mizer-derzhbyudzhetu-2013>.
16. Yatsenko A. The competitiveness of the agricultural sector as a globalized food market / AN Yatsenko // Ekonomika APK. – 2013. – № 1. – P. 32.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2015 р.

*

УДК 631.174.003.1

*О.А. КОРЧИНСЬКА, доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
С.Г. КОРЧИНСЬКА, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Еколого-економічні аспекти використання засобів хімізації в сільському господарстві

Постановка проблеми. Важливе місце серед проблем сучасного землеробства займають раціональне використання сільськогосподарських земель, збереження та підвищення родючості ґрунтів. У цьому зв'язку ефективно застосування мінеральних добрив, хімічних меліорантів, засобів захисту рослин є необхідними заходами щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії й практики ефективного використання засобів хімізації у сільському господарстві знайшли своє відображення у наукових працях вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема: Т.Н. Кулаковської [1], П.О. Мосіюка [2], П.П. Борщевського [3], М.В. Лісового, В.В. Медведєва [4], В.М. Сімачинського, В.В. Горлачука [5], Г.А. Мазура [6], В.Ф. Сайка [7] та ін. Проте більшість цих питань, залишаючись актуальними на сучасному етапі розвитку агро-

промислового виробництва, потребують подальшої розробки.

Мета статті – висвітлення еколого-економічних питань використання засобів хімізації в сільському господарстві.

Виклад основних результатів дослідження. Світовий досвід ведення сільського господарства переконливо доводить, що 30-40% приросту сільськогосподарської продукції в країнах Західної Європи і США одержують за рахунок використання мінеральних добрив. Проте в Україні обсяги їх внесення під посіви сільськогосподарських культур останніми роками не відповідають вимогам землеробства: не забезпечується потреба сільськогосподарських культур у поживних речовинах для формування врожаю, а також для розширеного відтворення родючості ґрунтів. Внаслідок цього у землеробстві склався від'ємний баланс поживних речовин. Так, у 2012 році винос азоту, фосфору й калію з ґрунту врожаєм сільськогосподарських культур перевищував кількість внесення поживних речовин у 3,8 раза (табл. 1).

© О.А. Корчинська, С.Г. Корчинська, 2015

12. Скотар Я.М. Правові проблеми банківського кредитування аграрного сектору економіки України / Я.М. Скотар // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи: Зб. наук. праць. – 2004. – Т. 9. – С. 352-355.
13. Tanklevska N. Status and prospects of public financing of agricultural enterprises in Ukraine [electronic resource] / N. Tanklevska, A. Suprun // Socio- economic problems and the state. – 2013. – Vol. 1 (8). – P. 262-270. – Access to the journal. : [Http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13tns](http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13tns).
14. The formation and functioning of organizational and economic mechanism of investment in agriculture / VK Tereshchenko, EO Lanchenko // Ahroinkom. – 2007. – № 3-4. – P. 15-20.
15. УАК: Аграрний "мізер" Держбюджету-2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroconf.org/content/uak-agrarniy-mizer-derzhbyudzhetu-2013>.
16. Yatsenko A. The competitiveness of the agricultural sector as a globalized food market / AN Yatsenko // Ekonomika APK. – 2013. – № 1. – P. 32.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2015 р.

*

УДК 631.174.003.1

*О.А. КОРЧИНСЬКА, доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
С.Г. КОРЧИНСЬКА, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Еколого-економічні аспекти використання засобів хімізації в сільському господарстві

Постановка проблеми. Важливе місце серед проблем сучасного землеробства займають раціональне використання сільськогосподарських земель, збереження та підвищення родючості ґрунтів. У цьому зв'язку ефективно застосування мінеральних добрив, хімічних меліорантів, засобів захисту рослин є необхідними заходами щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії й практики ефективного використання засобів хімізації у сільському господарстві знайшли своє відображення у наукових працях вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема: Т.Н. Кулаковської [1], П.О. Мосіюка [2], П.П. Борщевського [3], М.В. Лісового, В.В. Медведєва [4], В.М. Сімачинського, В.В. Горлачука [5], Г.А. Мазура [6], В.Ф. Сайка [7] та ін. Проте більшість цих питань, залишаючись актуальними на сучасному етапі розвитку агро-

промислового виробництва, потребують подальшої розробки.

Мета статті – висвітлення еколого-економічних питань використання засобів хімізації в сільському господарстві.

Виклад основних результатів дослідження. Світовий досвід ведення сільського господарства переконливо доводить, що 30-40% приросту сільськогосподарської продукції в країнах Західної Європи і США одержують за рахунок використання мінеральних добрив. Проте в Україні обсяги їх внесення під посіви сільськогосподарських культур останніми роками не відповідають вимогам землеробства: не забезпечується потреба сільськогосподарських культур у поживних речовинах для формування врожаю, а також для розширеного відтворення родючості ґрунтів. Внаслідок цього у землеробстві склався від'ємний баланс поживних речовин. Так, у 2012 році винос азоту, фосфору й калію з ґрунту врожаєм сільськогосподарських культур перевищував кількість внесення поживних речовин у 3,8 раза (табл. 1).

© О.А. Корчинська, С.Г. Корчинська, 2015

1. Баланс азоту, фосфору і калію у землеробстві України, 2012 рік

Стаття	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	NPK
Стаття I. <u>Надходження, тис. ц</u>				
Мінеральні добрива	9283,4	2204,8	1941,8	13430,0
Органічні добрива	289,9	145,0	367,6	802,5
Азотфіксація бобовими	420,0	-	-	420,0
Стаття II. Усього	9993,3	2349,8	2309,4	14652,5
Стаття III. <u>Втрати, тис. ц</u>				
Винос урожаєми	21668,1	8135,2	26231,6	56034,9
Винос бур'янами	2166,8	813,5	2623,2	5603,5
Газоподібні	1856,7	-	-	1856,7
Стаття IV. Усього	25691,6	8948,7	28854,8	63495,1
Стаття V. Баланс (±), тис.ц	-15698,3	-6598,9	26545,4	-48842,6
Стаття VI. Баланс поживних речовин на 1 га посівної площі, кг	-68,8	-28,9	-116,4	-214,2

Джерело : Розраховано за даними Держслужби статистики України.

Розширенню використання мінеральних добрив у сільському господарстві перешкоджає висока динаміка зростання їхньої вартості. Протягом останніх п'ятнадцяти років ціни на мінеральні добрива в Україні зросли

в 10-15 разів (табл.2). Ріст цін пов'язаний з високою енергоємністю виробництва мінеральних добрив та прямою залежністю їх собівартості від рівня цін на природний газ й імпорт фосфатної сировини.

2. Динаміка цін на окремі види мінеральних добрив, що надходять сільському господарству України, грн за 1 т (фізичну)

Мінеральні добрива	Р о к и								
	1997	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Аміачна селітра	199	898	1150	2032	2277	2898	3102	3300	3351
Карбамід	325	1159	1562	2150	2680	3480	4530	4500	4530
Амофос	442	1560	1760	2800	4800	5600	6800	5990	5950
Суперфосфат	207	676	600	1000	2400	1770	1850	2500	2300

Джерело : Розраховано за даними Держслужби статистики України.

Одним із шляхів зменшення витрат на мінеральні добрива, а відповідно і зниження собівартості рослинницької продукції, є широке використання в землеробстві рідких форм азотних добрив, зокрема, безводного (рідкого) аміаку й аміачної води. Витрати на внесення аміачної води на 9%, безводного аміаку на 27% менші порівняно з аміачною селітрою. Розрахунки економічної ефективності використання аміачної селітри, безводного (рідкого) аміаку та аміачної води у 2013 році на основі витрат на їх внесення, нормативів приросту врожаю і реалізаційних цін на сільськогосподарську продукцію показали, що витрати окупуваються вартістю приросту врожаїв сільськогосподарських культур. Найефективнішим є використання безводного (рідкого) аміаку. Так, кожна гривня, яку витрачають на його внесення, дає залежно від культури 1,10-7,57 грн чистого доходу (табл. 3).

Для розв'язання проблеми виробництва та застосування рідких азотних добрив у сільському господарстві необхідно створити сучасну технологію виробництва, зберігання, транспортування і внесення таких добрив; поетапно нарощувати обсяги їх використання: у 2015 році обсяги внесення безводного (рідкого) аміаку довести до 120 тис. т, аміачної води – до 750 тис. т фізичної ваги.

В Україні понад 10 млн га сільськогосподарських угідь потребують хімічної меліорації. Проте останніми роками ці роботи зведені до мінімуму. У 2013 році було провапновано 97,8 тис. га, що в 15 разів менше рівня, досягнутого у 1990 році. Скорочення масштабів хімічної меліорації ґрунтів веде до негативних екологічних і економічних наслідків. Результати агрохімічних обстежень ґрунтів показують, що спостерігається тенденція до збільшення площ кислих ґрунтів.

3. Економічна ефективність застосування аміачної селітри, аміачної води, безводного аміаку під основні сільськогосподарські культури в Україні (розрахунково за цінами 2013 р.)

Показники	Озима пшениця	Цукрові буряки	Картопля
	Аміачна селітра		
1 кг азоту дає приріст урожаю, кг	10	50	30
Вартість приросту врожаю, грн	13,70	19,90	55,80
Витрати на використання 1 кг азоту, грн	8,97	8,97	8,97
Умовно чистий дохід, грн:			
усього	4,73	10,93	46,83
на 1 грн витрат	0,53	1,22	5,22
Окупність витрат вартістю приросту врожаю, грн	1,53	2,22	6,22
	Аміачна вода		
1 кг азоту дає приріст урожаю, кг	10	50	30
Вартість приросту врожаю, грн	13,70	19,90	55,80
Витрати на використання 1 кг азоту, грн	8,17	8,17	8,17
Умовно чистий дохід, грн:			
усього	5,53	11,73	47,63
на 1 грн витрат	0,68	1,44	5,83
Окупність витрат вартістю приросту врожаю, грн	1,68	2,44	6,83
	Безводний аміак		
1 кг азоту дає приріст урожаю, кг	10	50	30
Вартість приросту врожаю, грн	13,70	19,90	55,80
Витрати на використання 1 кг азоту, грн	6,51	6,51	6,51
Умовно чистий дохід, грн:			
усього	7,19	13,39	49,29
на 1 грн витрат	1,10	2,05	7,57
Окупність витрат вартістю приросту врожаю, грн	2,10	3,05	8,57

Джерело: за даними ННЦ "Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н.Соколовського".

Причини зменшення обсягів хімічної меліорації ґрунтів полягають, головним чином, у скороченні фінансування цих робіт. Для зниження витрат на вапнування й забезпечення ефективного застосування хімічних меліорантів необхідно ширше використовувати місцеві поклади карбонатів, запаси яких є в чотирнадцяти областях. Головна перевага місцевих вапнякових добрив – це відносно проста технологія виробництва, а також його наближення до місць споживання, що значно скорочує витрати на транспортування і відповідно на вапнування в цілому. Розрахунки показують, що економічно нерационально завозити вапнякові матеріали з віддалених районів як, наприклад, із Роздольського гірничо-збагачувального комбінату Львівської області у Житомирську, Волинську, Вінницьку та інші. Найраціональніше освоювати місцеві карбонатні родовища (табл.4).

Із метою підвищення родючості ґрунтів й урожайності сільськогосподарських культур

у системі АПК треба створити власну індустрію виробництва меліорантів. Перспективним шляхом розв'язання цієї проблеми, на нашу думку, є створення на базі розвитку цехів по добуванню і переробці місцевих карбонатних порід безприбуткових сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які б забезпечували потребу сільськогосподарських підприємств у дешевих та якісних меліорантах.

Крім того, у місцях розташування цукрових заводів сільськогосподарським підприємствам вигідно застосовувати вапновмісні відходи цукрової промисловості – дефекат. Якби весь вироблений обсяг дефекату (1735 тис.т) у 2013 році був використаний сільськогосподарськими товаровиробниками для хімічної меліорації ґрунтів, то лише за рахунок дефекату можна було б провапнувати понад 400 тис. га кислих земель (фактично провапновано 97,8 тис. га).

4. Витрати на застосування 1 тонни різних форм меліорантів на прикладі Житомирської області

Показник	Вапняки місцеві Білокорівського родовища Житомирської області		Дефекат –відходи цукрового виробництва		Вапняно-сірчані відходи Роздольського гірничо-збагачувального комбінату Львівської області	
	CaCO ₃ + MgCO ₃ 72,3 - 77,1 %		CaCO ₃ + MgCO ₃ 66,9 - 74,0 %		CaCO ₃ - 78 % сірки - 5 %	
Вартість меліоранта, грн/т	162,00		40,00		125,00	
Транспортування, грн/т-км	1 км	1,10	1 км	1,10	250 км	275,00
	50 км	55,00	50 км	55,00	300 км	330,00
	100 км	110,00	100 км	110,00	350 км	385,00
	150 км	165,00	150 км	165,00	400 км	440,00
Внесення, грн	50,00		50,00		50,00	
Усього витрат, грн	1 км	213,10	1 км	91,10	250 км	450,00
	50 км	267,00	50 км	145,00	300 км	505,00
	100 км	322,00	100 км	200,00	350 км	560,00
	150 км	377,00	150 км	255,00	400 км	615,00

Джерело: Власні дослідження.

Одна з причин підвищення кислотності ґрунтів – внесення фізіологічно кислих мінеральних добрив, особливо азотних. Нині спостерігається диспропорція співвідношення поживних речовин у внесених мінеральних добривах у напрямі збільшення азотних (N:P:K – 1:0,2:0,1), для нейтралізації одиниці яких необхідно 1-1,5 одиниці вапна. Розрахунки потреби вапна для нейтралізації

фізіологічно кислих мінеральних добрив показують, що у 2013 році вона становил лише 36,1% (табл.5), тобто у сучасних умовах при відсутності достатнього вапнування ґрунтів застосування мінеральних добрив у такій пропорції із позитивного фактора може стати негативним. Темпи вапнування на кислих ґрунтах повинні випереджати темпи внесення мінеральних добрив.

5. Внесення та потреба вапна для нейтралізації фізіологічно кислих мінеральних добрив у землеробстві, 2013 р.

Зона	Внесено вапна, тис. т	Потреба вапна для нейтралізації фізіологічно кислих мінеральних добрив	
		тис. т	забезпечення потреби, %
Полісся	177,10	284,76	62,19
Лісостеп	309,60	902,89	34,29
Степ	0,60	161,02	0,37
Україна	487,30	1348,67	36,13

Джерело: Розраховано за даними Держслужби статистики України.

Для проведення науково обґрунтованого циклу хімічної меліорації ґрунтів і позитивного балансу кальцію у ґрунті необхідно збільшити щорічні обсяги вапнування ґрунтів до 875 тис. га у 2015 році, до 1200 тис. га у 2020-му.

Важливим заходом підвищення ефективності землеробства є використання засобів

захисту рослин, завдяки чому сільськогосподарський товаровиробник може зберегти щорічно до 30% валових зборів сільськогосподарських культур. Проте обсяги застосування пестицидів останніми роками скоротилися порівняно з 1990 роком у 2,5 рази (табл. 6).

6. Використання засобів захисту рослин в Україні

Показник	Рік							
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Усього, тис.т	104	32,5	13,4	17,1	28,8	36,0	39,0	40,5
На 1 га ріллі, кг	3,2	1,1	0,4	0,52	0,9	1,2	1,3	1,3

Джерело: Розраховано за даними Держслужби статистики України.

Через недостатню кількість проведених заходів захисту рослин по боротьбі з бур'янами у 2012 році втрати врожаю у вар-

тісному виразі становили 833,5 млн дол. США (табл.7).

7. Втрати врожаю основних сільськогосподарських культур через непроведення заходів по боротьбі з бур'янами у 2012 році

Культура	Необроблена площа, тис.га	Втрати врожаю	
		тис. т	млн грн
Зернові озимі	3602,9	1080,9	1675,4
Кукурудза (на зерно)	491,8	344,3	521,6
Соняшник	2115,8	423,2	1511,5
Цукрові буряки	124,6	373,8	159,5
Картопля	1420,1	3550,3	4045,9
Соя	59,2	17,8	60,9
Овочі	388,0	465,6	910,9
Сади і виноградники	344,2	344,2	1032,6
Усього	8543,7		9918,3

Джерело: Розраховано за даними Управління захисту рослин Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України.

Ринок пестицидів в Україні є імпорто-орієнтованим, оскільки виробничі потужності вітчизняних підприємств дають змогу забезпечити лише 20% попиту. На вітчизняних заводах виробляється обмежений асортимент засобів захисту рослин, в основному це у межах десяти видів, тоді як для задоволення потреб АПК необхідно, як мінімум, 12 видів фунгіцидів і протравлювачів насіння, 22 – інсектицидів, 24 види гербіцидів. Недостатня кількість та вузький асортимент пестицидів, що виробляються в Україні, змушує закуповувати ці агрохімікати за кордоном, що призводить до створення монопольного середовища іноземних виробників пестицидів на українському ринку і відповідних наслідків, зокрема підвищення цін.

Для послаблення монопольного становища іноземних компаній на внутрішньому ринку слід розвивати власне виробництво засобів захисту рослин. Часткове розв'язання проблеми можливе за рахунок невеликого їх виробництва з імпоротної сировини, що обходиться на 15-20 % дешевше порівняно із ввезенням готових препаратів.

Висновки. Застосування засобів хімізації в сільському господарстві займає важливе місце у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва. Проте останніми роками обсяги внесення мінеральних

добрив, хімічних меліорантів, засобів захисту рослин не відповідають вимогам землеробства. Для підвищення ефективності використання засобів хімізації в сільському господарстві необхідно здійснити комплекс заходів:

забезпечити виробництво мінеральних добрив на основі розробки й використання вітчизняних покладів фосфоритів і калійних руд;

збільшити обсяги застосування рідких азотних добрив (вартість одиниці азоту в рідких азотних добривах в 1,2-1,5 раза менше, ніж в аміачній селітрі);

обсяги вапнування ґрунтів привести у відповідність із потребою землеробства, для чого треба ширше використовувати місцеві карбонатні породи і відходи цукрового виробництва – як хімічні меліоранти;

розвивати власне виробництво засобів захисту рослин;

прийняти Закон України “Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель”.

Виконання цих заходів дасть змогу забезпечити вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників необхідними засобами хімізації для поступового збільшення рівня валового збору зерна до 75-80 млн т.

Список використаних джерел

1. Кулаковская Т.Н. Применение удобрений / Т.Н. Кулаковская. – Минск: Урожай, 1970.–216 с.
2. Мосіюк П.О. Добрива і економіка сільськогосподарського виробництва / П.О. Мосіюк. – К.: Урожай, 1974. – 272 с.
3. Борщевський П.П. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону / П.П. Борщевський, М.О.Чернюк, П.І.Коренюк та ін. – К.: Аграрна наука, 1998. – 240 с.

4. Стан родючості ґрунтів України та прогноз його змін за умов сучасного землеробства; за ред. акад. УААН В.В. Медведєва, д-ра с.-г. наук М.В. Лісового. – Х. : “Штрих”, 2001. – 100 с.
5. Горлачук В.В. Землекористування на межі тисячоліть: моногр. / В.В. Горлачук. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2001. – 130 с.
6. Мазур Г.А. Відтворення і регулювання родючості легких ґрунтів / Г.А. Мазур: за наук.ред. В.Ф. Сайка. – К.: Аграрна наука, 2008.– 306 с.
7. Сайко В.Ф. Вибрані наукові праці / В.Ф. Сайко. – К.: Аграрна наука, 2011. – 444 с.
8. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2012. – 258 с.
9. Сільське господарство України за 2011 рік: стат. збірник / Державна служба статистики України. – К.: Консультант, 2012. – 386 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України (за станом на 01.01.2012 р.) / Державне агентство земельних ресурсів України. – К. : 2012. – 110 с.
11. Millar C. E. Soil Fertility/Millar C.E. – New York: John Wiley, 1955. – 436 p.
12. Zhou Wei. Agriculture Research. / Zhou Wei. Li Jiyuan. E.-1998: 1:77.
13. Wortmann C. Management Strategies to Reduce the Rate of Soil Acidification / Wortmann C., M. Mamo, and C. Shapiro. – 2009. NebGuide G 1503. University of Nebraska Extension, Lincoln, N.E.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015 р.

*

УДК 711.142

*А.С. ПОПОВ, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Фрагментація земель у розвитку земельних відносин

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку земельних відносин, через об’єктивні й суб’єктивні фактори, землекористування сільськогосподарських підприємств складається з великої кількості земельних ділянок (паїв), нерідко розташованих на значній відстані одне від одного. Така фрагментація сільськогосподарських земель є одним із негативних наслідків земельної реформи, розпочатої в Україні ще у 90-х роках, коли колективні сільськогосподарські підприємства були реорганізовані та проведено розпаювання земель. Розв’язання цієї проблеми у землекористуванні, як показує європейський досвід, можливе через механізм консолідації земель. Але постають питання, чи завжди фрагментація земель є проблемою розвитку сільського господарства й аграрного бізнесу, що таке фрагментація земель взагалі, чи однорідна вона за своїм змістом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема фрагментації земель, які стоять на заваді ефективного розвитку сільськогосподарського землекористування, частково висвітлена у працях В.М. Кілочка [1], А. Г. Мартина [2], Л.В. Ткачук [3], А.М.Третьяка [4], А.М. Шворака [5]. На міжнародному рівні цьому питанню приділяли увагу: В. Бентлі (W. Bentley) [7], О. Біннс (O. Binns) [8], Р. Кінг (R. King) та С. Бартон (S. Burton) [13], ван Дійк Т. (van Dijk T.) [22, 23], Д. Деметріу (D. Demetriou) [10] й інші.

У сучасній українській науковій літературі дуже мало приділено уваги сутності фрагментації земель, її змісту, видам, впливу на розвиток ефективного товарного сільськогосподарського виробництва.

Мета статті – розкрити сутність поняття та типів фрагментації земель, визначити її вплив на ведення сільського господарства.

Виклад основних результатів дослідження. Фрагментація земель була характерною рисою багатьох країн починаючи з

© А.С. Попов, 2015

4. Стан родючості ґрунтів України та прогноз його змін за умов сучасного землеробства; за ред. акад. УААН В.В. Медведєва, д-ра с.-г. наук М.В. Лісового. – Х. : “Штрих”, 2001. – 100 с.
5. Горлачук В.В. Землекористування на межі тисячоліть: моногр. / В.В. Горлачук. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2001. – 130 с.
6. Мазур Г.А. Відтворення і регулювання родючості легких ґрунтів / Г.А. Мазур: за наук.ред. В.Ф. Сайка. – К.: Аграрна наука, 2008.– 306 с.
7. Сайко В.Ф. Вибрані наукові праці / В.Ф. Сайко. – К.: Аграрна наука, 2011. – 444 с.
8. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2012. – 258 с.
9. Сільське господарство України за 2011 рік: стат. збірник / Державна служба статистики України. – К.: Консультант, 2012. – 386 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України (за станом на 01.01.2012 р.) / Державне агентство земельних ресурсів України. – К. : 2012. – 110 с.
11. Millar C. E. Soil Fertility/Millar C.E. – New York: John Wiley, 1955. – 436 p.
12. Zhou Wei. Agriculture Research. / Zhou Wei. Li Jiyuan. E.-1998: 1:77.
13. Wortmann C. Management Strategies to Reduce the Rate of Soil Acidification / Wortmann C., M. Mamo, and C. Shapiro. – 2009. NebGuide G 1503. University of Nebraska Extension, Lincoln, N.E.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015 р.

*

УДК 711.142

*А.С. ПОПОВ, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Фрагментація земель у розвитку земельних відносин

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку земельних відносин, через об’єктивні й суб’єктивні фактори, землекористування сільськогосподарських підприємств складається з великої кількості земельних ділянок (паїв), нерідко розташованих на значній відстані одне від одного. Така фрагментація сільськогосподарських земель є одним із негативних наслідків земельної реформи, розпочатої в Україні ще у 90-х роках, коли колективні сільськогосподарські підприємства були реорганізовані та проведено розпаювання земель. Розв’язання цієї проблеми у землекористуванні, як показує європейський досвід, можливе через механізм консолідації земель. Але постають питання, чи завжди фрагментація земель є проблемою розвитку сільського господарства й аграрного бізнесу, що таке фрагментація земель взагалі, чи однорідна вона за своїм змістом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема фрагментації земель, які стоять на заваді ефективного розвитку сільськогосподарського землекористування, частково висвітлена у працях В.М. Кілочка [1], А. Г. Мартина [2], Л.В. Ткачук [3], А.М.Третьяка [4], А.М. Шворака [5]. На міжнародному рівні цьому питанню приділяли увагу: В. Бентлі (W. Bentley) [7], О. Біннс (O. Binns) [8], Р. Кінг (R. King) та С. Бартон (S. Burton) [13], ван Дійк Т. (van Dijk T.) [22, 23], Д. Деметріу (D. Demetriou) [10] й інші.

У сучасній українській науковій літературі дуже мало приділено уваги сутності фрагментації земель, її змісту, видам, впливу на розвиток ефективного товарного сільськогосподарського виробництва.

Мета статті – розкрити сутність поняття та типів фрагментації земель, визначити її вплив на ведення сільського господарства.

Виклад основних результатів дослідження. Фрагментація земель була характерною рисою багатьох країн починаючи з

© А.С. Попов, 2015

XVII ст., і в науковій літературі визначається по-різному. Але вперше у світі на це поняття й пов'язані з цим проблеми звернули велику увагу лише у 1911 році на конференції з питань консолідації розрізаних володінь [8, с. 11], метою якої було усунення негативних наслідків фрагментації земель.

Взагалі, фрагментація походить від слова "фрагмент", яке, відповідно до Оксфордського словника, означає невелику або неповну частину, або частину надламаного, тобто відокремленого від цілого, до якого вона спочатку належала. Фрагментація земель у науковій літературі також відома як подрібнення, парцеляція або відособлення (розкиданість, розпорошеність).

О. Біннс є одним із перших дослідників, хто у 1950 році зосередив увагу на проблемі фрагментації земель і визначив її як "... етап еволюції агроформування, в якому окрема ферма складається з численних відокремлених ділянок зазвичай розкиданих на великій території" [8]. Згідно з цим визначенням, фрагментація земель являє собою етап в еволюції сільськогосподарських організаційно-правових форм господарювання. Відповідно до такого тлумачення, якщо агроформування розвивається в напрямі консолідації, то фрагментацію земель слід розглядати лише як тимчасове явище.

На відміну від Біннса, Т. Шульц (T. Schultz) у 1953 році визначає фрагментацію як "нераціональний розподіл сільськогосподарських земель існуючого агроформування" [19]. Він зазначає, що фрагментована ферма – "...це ферма, що складається з двох або більше земельних ділянок, розташованих відносно одна одної таким чином, що робить неможливим ефективне управління такою фермою (або фермами), як це було б за умови реорганізації та об'єднання цих ділянок" [19]. Отже, Шульц розглядає фрагментацію земель як джерело неефективності.

Під час проведення дослідження у 1960 році щодо розвитку земельної реформи в Європі, Ф. Доурінг (F. Dovring) зауважив, що фрагментація земель – "це поділ землі на велику кількість відокремлених ділянок..." [11]. Він стверджує, що при фрагментації

саме відстань між ділянками є головною умовою неефективності.

Як Ф. Доурінг, так і Е. Папагеоргіу (E. Papageorgiou), досліджуючи фрагментацію у 1956 році, акцентує увагу на ролі відстаней між земельними ділянками. Він зазначає, що фрагментація – це коли агроформування складається з кількох розкиданих на великій площі між собою ділянок [17]. С. Агарвал у 1972 році, детально розглядаючи роботи щодо проведення консолідації земель, визначає фрагментацію земель як зменшення середнього розміру землеволодінь /землекористувань фермерського господарства та збільшення відстаней між ними (відособленість земель), а також зменшення розмірів окремих ділянок фермерського господарства [6].

Р. Кінг, С. Бартон, ван Дійк Т. і М. Мак-Ферсон розглядають фрагментацією земель як ситуацію, коли окреме фермерське господарство або землеволодіння складається з кількох просторово відокремлених ділянок [13, 15, 22, 23], які можуть бути малими за розміром та неправильної форми.

Фрагментація земель є просторовою проблемою, яка стосується таких чинників: розміру землеволодіння; кількості земельних ділянок, що належать до землеволодіння; розміру кожної ділянки; форми кожної ділянки; масштабів просторового розподілу ділянок і розміру земельних ділянок при розподілі [13].

Визначення фрагментації землі є різними й залежить від певних аспектів. Із погляду землекористування, фрагментація земель означає наявність кількох землеволодінь чи відокремлених земельних ділянок; з економічного погляду – на скільки фрагментоване землекористування впливає на ефективність ведення сільськогосподарського виробництва. З позиції права власності, землекористування агроформування може бути фрагментованим, але залишатися цілим, тобто єдиним земельним масивом. Отже, поняття фрагментації земель залежить від землі як просторового базису та пов'язаних із нею землевласників і/або землекористувачів. Як бачимо, це дуже широке поняття, яке означає різні речі для певного кола дослідників.

На нашу думку, фрагментацію земель слід розглядати як явище, що існує в галузі землевпорядкування, а саме – в управлінні сільськогосподарським землекористуванням/агроформуванням. Фрагментація виникає, коли агроформування використовує велику кількість несуміжних земельних ділянок, що знаходяться у власності або/та на умовах оренди.

Розглядаючи фрагментацію земель слід мати на увазі, що вона стосується як територіального розподілу земель (фізичних характеристик), так і земельно-правових відносин, тим самим зумовлюючи складність вирішення питань. При цьому враховувати те, що приймається за "цілісність". За таким принципом ван Дійк Т. [22, 23] виділяє чотири типи: фрагментація власності на землю (land ownership fragmentation), фрагментація використання земель (land use fragmentation), фрагментація всередині агроформування (внутрішня фрагментація), а також відокремлення володіння від користування землею.

Фрагментація власності на землю означає наявність великої кількості відокремлених одна від одної земельних ділянок, що відображаються у кадастровому реєстрі. Тобто одна земельна ділянка може знаходитися у власності кількох осіб (як з однаковими, так і різними частками), або один землевласник володіє багатьма земельними ділянками. Така ситуація може ускладнитися у випадку, коли частки кожного співвласника земельної ділянки занадто малі для ведення сільськогосподарського виробництва, або коли земельні ділянки малі за розміром та занадто віддалені одна від одної. Однією із причин такого становища є роздержавлення земель і надання їх у власність, а інша причина – надання земельної ділянки у спадщину більше, ніж одній особі. Але сама по собі фрагментація власності на землю не є проблемою й не впливає на виникнення фрагментації використання земель, принаймні безпосередньо.

Проблема фрагментації власності на землю була типовою для сільського господарства Центральної Європи на початку 1990 року. На той час агенції з приватизації земель показували лише статистику щодо на-

даних прав власності на землю і це була єдина доступна інформація для галузі. Але право власності на землю саме по собі не дає повної картини про масштаби фрагментації, тому що вона не завжди відображає реальні умови виділення та використання земельних ділянок на місцевості. На практиці такі відокремлені земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть використовуватися об'єднано їхньою орендою [22, 23]. Так, фермери, сільськогосподарські підприємства чи агрохолдинги укладають договори оренди на велику кількість земельних ділянок, як правило суміжних, загальна площа яких може становити сотні й тисячі гектарів.

Наступним чинником є кількість землекористувачів, який *характеризує фрагментацію використання земель*. Цей тип фрагментації видно на місцевості, але не можна з упевненістю стверджувати, чи впливають відособлені земельні ділянки (фрагментація земель) на розвиток малих за розміром агроформувань, чи на створення фрагментованих агроформувань. Один землекористувач може обробляти одну велику за площею земельну ділянку або кілька несуміжних земельних ділянок, що знаходяться у власності кількох землевласників як єдине ціле агроформування.

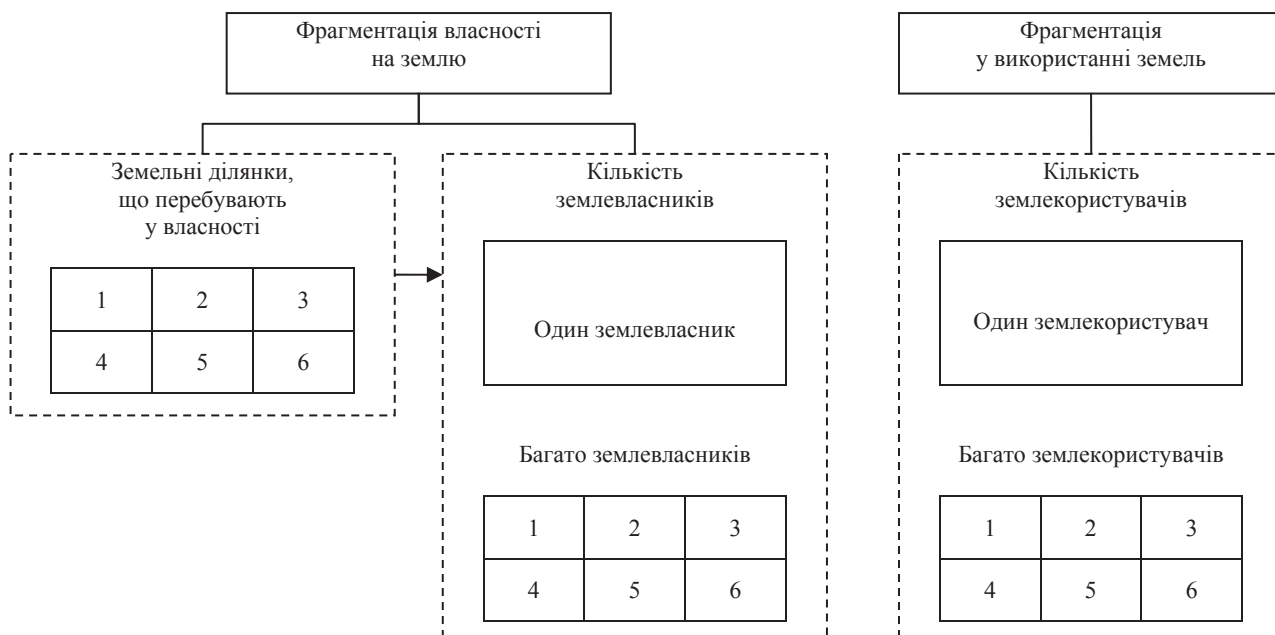
Різницю між фрагментаціями власності на землю й у використанні земель показано на рисунку 1.

При фрагментації земельної власності, наприклад, є шість земельних ділянок з існуючими правами власності на них. Ці ділянки можуть бути у власності як одного землевласника, так і від двох до шістьох різних осіб. При фрагментації у використанні земель ці шість земельних ділянок можуть оброблятися як одне велике агроформування одним землекористувачем, або ж становити від двох до шести фрагментованих відокремлених агроформувань, що обробляються різними землекористувачами. Отже, зробимо висновок, що фрагментація у використанні земель безпосередньо впливає на ведення сільськогосподарського виробництва.

Наступний тип фрагментації показує кількість земельних ділянок, що обробляються кожним землекористувачем – так звана

внутрішня фрагментація (в середині агроформування), що стосується не тільки розміру земельної ділянки, але і її форми та відстані одна від одної. Такий тип фрагментації традиційно є основним предметом вивчення західних експертів із консолідації земель із метою демонстрації важливості запровадження та проведення консолідації земель [10, 20, 22, 23]. Ними були розроблені моделі з консолідації земель, що доводили доцільність економії часу на управління за рахунок зменшення відстаней між відособленими земельними ділянками агроформування, що завдяки поліпшенню форми ділянок підвищується врожайність сільськогос-

подарських культур і збільшується їхня площа. Такого роду дослідження мали успішні техніко-економічні обґрунтування щодо проведення консолідації земель із метою усунення недоліків внутрішньої фрагментації. Але нині ці показники більше не використовують через існуючі причинно-наслідкові взаємозв'язки (див. останні емпіричні дослідження А. Колетти [9]). Аналіз літературних джерел показав, що проблемам внутрішньої фрагментації земель у галузі сільського господарства в Центральній та Східній Європі не приділяється належної уваги. Хоча останнім часом ця проблема набуває все більшої актуальності.

Рис. 1. Зв'язок між фрагментаціями власності на землю та у використанні земель

Джерело: За матеріалами Лі Ю (Li You) [14].

Схематично існуючі типи фрагментації земель і взаємозв'язки між ними можна відобразити у вигляді двох кіл різного радіусу (рис. 2). Розмір кіл означає кількість землевласників (1) і землекористувачів (2). Враховуючи обмеженість землі у просторі та підвищення попиту на неї (зростання чисельності населення), ширше коло (1) відповідає більшій кількості власників земельних ділянок, а отже, й зменшенню їх площі з розрахунку на одного землевласника. Кількість землевласників зазвичай використовується як показник рівня фрагментації земель у Центральній та Східній Європі [18].

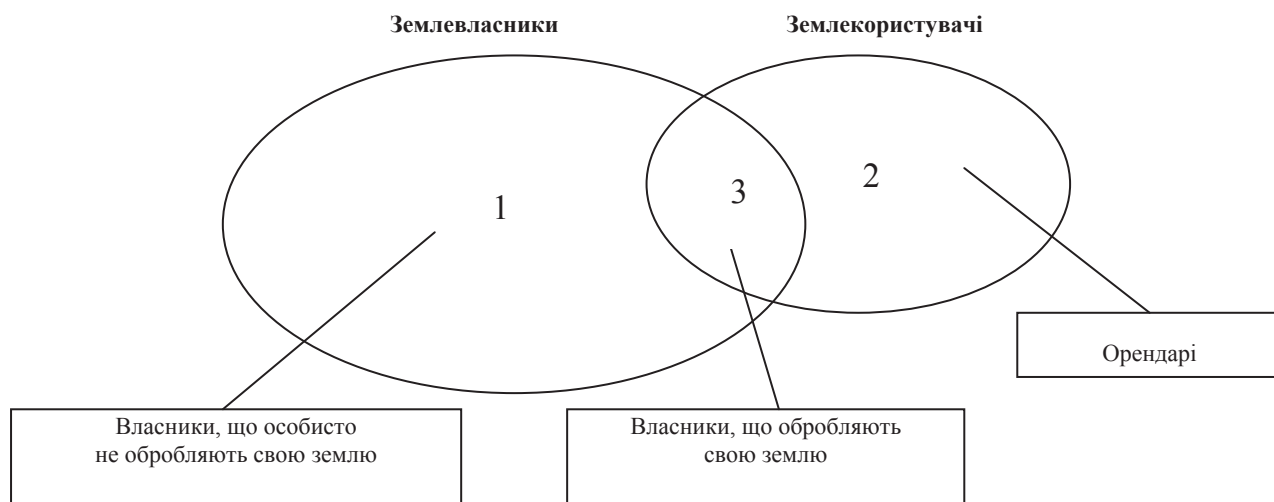
Кількість землекористувачів, представлених колом (2), використовується як другий

показник рівня фрагментації земель. Землекористувачі можуть як бути, так і не бути власниками оброблюваних земельних ділянок. Ті з них, які не володіють земельною ділянкою, або мають бажання збільшити розмір агроформування з метою ведення великотоварного сільськогосподарського виробництва, змушені орендувати землю або одержувати права на використання через систему земельного ринку. Оренда земель є найпростішим, дешевим та гнучким механізмом зміни розміру й структури агроформування, тому неможливо без неї повністю обійтися. Але, з іншого боку, як показує дослідження земельного ринку Центральної Європи, використання сільськогосподарсь-

ких земель переважно на основі орендних відносин і великою кількістю землекористувачів має істотні недоліки.

Найочевиднішим недоліком є те, що орендовані землі є більш дорогі у використанні, ніж використання землі, що знаходиться у власності (власної землі). Аналіз даних окремих країн показує, що розмір орендної плати становить десятину частину від ціни продажу цієї ж землі [21]. Так, в Аргентині 1 гектар орних земель можна придбати за

6000 дол. США, що становитиме вартість 10-річної оренди цієї ж ділянки. Ще одним недоліком є те, що орендовані землі не можуть бути використані для іпотеки, що перешкоджає вкладенню інвестицій у сучасні сільськогосподарську техніку, устаткування, будівництво приміщень тощо. Крім того, відсутня правова захищеність орендаря щодо захисту безперервності строків оренди й існуючої структури агроформування.

Рис. 2. Схематичне представлення типів фрагментації земель та існуючих взаємозв'язків

Джерело: За матеріалами ван Дійк [22].

Аналіз проведених досліджень показує, що кількість землекористувачів відображає рівень ефективності виробництва та фрагментації земель в одній країні.

Третім показником рівня фрагментації на рисунку 2 є зона перекриття двох кіл (3) – землевласників (1) і землекористувачів (2) – та представляє землевласників, які є й землекористувачами одночасно. Отже, зона перекриття володіння та користування означає, що оренда земель і передача прав користування відіграють важливу роль у використанні сільськогосподарських земель. Чим менша зона перекриття, тим більша роль оренди. Зазначимо, що рівень фрагментації оброблюваних земель нижчий зазвичай у тих регіонах, де розвинені орендні відносини.

Якщо відняти площу кола (3) від площі кола (1), одержимо кількість землевласників, які особисто не обробляють свою землю. Різниця площ кіл (2) та (3) відображає кількість землекористувачів, які не мають земель у власності. Отже, скорочення кіль-

кості землевласників і землекористувачів та/або збільшення їх зони перекриття означає зменшення рівня фрагментації земель. Такі заходи є популярними для аналізу фрагментації земель у країнах Центральної й Східної Європи, але не є типовими для інших країн. По-перше, це можна пояснити відсутністю дієвого ринку земель; по-друге, зменшення кількості землевласників і землекористувачів у таких країнах спрямоване лише на зміну середніх розмірів агроформувань, а не на скорочення кількості земельних ділянок в агроформуванні або усунення просторової відокремленості земельних ділянок самого агроформування [18].

Таким чином, чотири типи фрагментації земель характеризуються: перший – кількістю землевласників, другий – кількістю землекористувачів, третій – кількістю земельних ділянок на одне агроформування, четвертий – відокремленням власності від користування. Це означає, що зниження фрагментації відбувається за умови зменшення числа землевласників та/або землекористувачів,

кількості земельних ділянок на одне агроформування й коли зростає частка землевласників, які самі використовують землю.

На нинішній час тривають дискусії, чи є фрагментація земель проблемою, чи ні. Ґрунтовно це питання було досліджено В. Бенґлі [7], який зазначає, що політиками із сільського господарства фрагментація земель розглядається як основна причина неефективного ведення сільськогосподарського виробництва, тому виникнення фрагментації повинно бути попереджено за допомогою прийняття відповідних законодавчих заходів.

Економісти також вважають, що фрагментація земель за певних умов не впливає на ефективність ведення сільського господарства, хоча визнають, що з розвитком технологій і зміною відповідних витрат вона є перешкодою ефективному використанню земель [12]. Європейські географи згодні з економістами та підтримують думку про те, що фрагментацію земель не можна пристосувати до сільськогосподарської техніки й трудових витрат ХХІ ст. [10, с. 12].

Протилежну думку висловлюють географи, які вважають, що фрагментація земель може бути адаптивною до системи ведення сільського господарства з певними перевагами та недоліками. З іншого боку, антрополоґи розглядають фрагментацію земель як позитивне явище, яке дає змогу фермерам вирощувати сільськогосподарську продукцію в різних екологічних зонах, мінімізувати ризик виробництва й оптимізувати строки проведення посівних робіт. Багато екологів вважають, що будь-яке втручання у систему земельних відносин із метою ліквідації фрагментації земель може мати серйозні наслідки не тільки для навколишнього природного середовища, а також щодо вирішення соціальних питань землевласників [10, с. 12].

У своїх дослідженнях ван Дійк Т. [22, 23] та В. Бенґлі [7] дають збалансоване викладення проблеми фрагментації, вказавши на необхідність розгляду її існуючих переваг і недоліків для кожного конкретного прикладу. Таким чином, перед прийняттям будь-якого політичного рішення щодо фрагментації земель необхідно оцінити її наслідки

окремо для кожної адміністративно-територіальної одиниці з урахуванням місцевих економічних, соціальних та екологічних умов.

До основних проблем, що пов'язують із фрагментацією землі, можна віднести такі: відстань між земельними ділянками й головною садибою (землеволодінням, господарським центром тощо); велика протяжність і кількість меж; невеликий розмір та неправильна форма земельних ділянок; відсутність або обмеженість доступу до ділянок. Наприклад, коли земельні ділянки просто-риво відокремлені одна від одної, це призводить до збільшення часу й витрат на переміщення сільськогосподарської техніки та робочої сили. Отже, недоліком фрагментації земель є те, що віддалені земельні ділянки обробляються менш інтенсивно. Існує багато досліджень різних країн світу, що підтверджують існування цієї проблеми на практиці.

У деяких країнах світу фрагментацію земель пов'язують також зі складною мережею меж між земельними ділянками (огорож, парканів, кам'яних стін, ровів тощо), що призводить до втрати частини оброблюваних земель агроформування під ними й біля них (особливо це стосується невеликих за розмірами землеволодінь /землекористувачів). Також це призводить до додаткових витрат на встановлення огорож і збільшення кількості конфліктів між суміжними землевласниками. Іншою домінуючою проблемою фрагментації земель є невеликий розмір земельних ділянок та їхня неправильна форма. За таких умов використання сучасної сільськогосподарської техніки стає неможливим або заважким, особливо це стосується обробітку в кутах земельних ділянок і вздовж меж, що може спричинити застосування додаткової ручної праці. Неправильна форма земельних ділянок перешкоджає належному обробітку землі, що є особливою умовою вирощування для деяких сільськогосподарських культур (наприклад, винограду, оливки). Також за умов фрагментації земель виконання заходів щодо збереження ґрунтів є складнішим, необхідно більше огорож та доріг, які залежать від геометричних форм земельних ділянок, що в свою чергу зумовлює здорожчання будівельних робіт.

Нааявність такого роду проблем призводить до зниження ефективності ведення сільського господарства, що позначається на зменшенні доходів товаровиробників. Отже, дана ситуація вказує на необхідність комерціалізації сільського господарства через створення великих за розмірами агроформувань для досягнення більшого економічного ефекту. Незважаючи на такі логічні аргументи, багато авторів виявили як позитивний зв'язок між розміром агроформування і його ефективністю й одержанням чистого прибутку, так і зворотну залежність між розміром та прибутковістю. А Г. Ніроула і Г. Тапа [16] стверджують, що такого роду зв'язки спостерігалися лише в минулому, але не за сучасних ринкових умов.

На додаток до класичних проблем, пов'язаних із фрагментацією земель, відсутність дорожньої мережі, що забезпечує доступ до земельних ділянок, є основним фактором, що спонукає залишати землі або не обробляти земельні ділянки взагалі. Крім того, відсутність такої мережі перешкоджає запровадженню іншої сільськогосподарської інфраструктури, наприклад, іригаційних і дренажних систем. Також це призводить до виникнення конфліктів між сусідніми землевласниками щодо встановлення земельних сервітутів на проїзд до земельної ділянки, які, як правило, вирішуються у судовому порядку.

Висновки. 1. Теоретичне обґрунтування поняття фрагментації земель дає змогу встановити, що фрагментація сільськогосподар-

ських земель виникає, коли агроформування використовує велику кількість несуміжних земельних ділянок, що знаходяться у власності або/та на умовах оренди. На нашу думку, фрагментацію земель слід розглядати як явище, що існує у землевпорядкуванні, а саме – в управлінні сільськогосподарським землекористуванням.

2. Встановлено, що не всі типи фрагментації земель є проблемою ефективного ведення сільського господарства. Лише внутрішня фрагментація земель є основним предметом вивчення науковців із консолідації земель. У Центральній та Східній Європі проблемам внутрішньої фрагментації земель у галузі сільського господарства не приділяється значної уваги й лише останнім часом вона набуває все більшої актуальності.

3. Перед прийняттям будь-якого політичного рішення щодо усунення проблеми фрагментації земель необхідно оцінити її наслідки окремо для кожної адміністративно-територіальної одиниці з урахуванням місцевих економічних, соціальних та екологічних умов.

4. До основних проблем, що пов'язують фрагментацію землі з неефективним веденням сільського господарства, можна віднести такі: відстань між земельними ділянками й головною садибою (землеволодінням, господарським центром тощо); велика протяжність і кількість меж; невеликий розмір та неправильна форма земельних ділянок; відсутність або обмеженість доступу до ділянок.

Список використаних джерел

1. Кілочко В.М. Земельна реформа і необхідність консолідації земель у сільському господарстві / В.М. Кілочко // Землеустрій і кадастр. – 2009. – № 2. – С. 18-20.
2. Мартин А. Консолідація земель сільськогосподарського призначення в Україні: механізм здійснення / А. Мартин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/92-2011-06-14-08-46-34>.
3. Ткачук Л.В. Консолідація земель: ефективне використання та охорона в умовах трансформації земельних відносин: моногр. / Л.В. Ткачук. – Львів: Вид-во Львівського НАУ, 2009. – 250 с.
4. Третяк А.М. Теоретичні основи землеустрою / А.М. Третяк. – К.: ІЗУ УААН, 2002. – С. 45.
5. Шворак А.М. Теоретичні основи консолідації земель: зміст, мета, завдання, принципи / А.М. Шворак // Землеустрій і кадастр. – 2008. – № 4. – С. 11-13.
6. Agarwal S.K. Economics of Land Consolidation in India. – New Delhi: Chand, 1972. – 159 p.
7. Bentley W. Economic and ecological approaches to land fragmentation: In defence of a much-maligned phenomenon / Annual Review of Anthropology. – Palo Alto: Annual Reviews, Inc., 1987. – № 16. – P. 31–67.
8. Binns O.B. The consolidation of fragmented agricultural holdings / FAO Agricultural Studies. – Washington: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1950. – № 11. – P. 14.
9. Coletta A. The impact of fragmentation on farm efficiency / A. Coletta / Fragmentation and land use planning: analysis and beyond / Proceedings of a ISOMUL workshop, June 2000, Wageningen, the Netherlands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agraria.unitus.it/interna.asp?idPag=2357>.
10. Demetriou D. The Development of an Integrated Planning and Decision Support System (IPDSS) for Land Consolidation / D. Demetriou / Ph.D. Thesis. – Leeds: University of Leeds, 2012. – 354 p.

11. *Dovring, F. and K. Dovring.* Land and Labor in Europe in 1900-1950. – The Hague: Martinus Nyhoff, 1960. – 512 p.
12. *Johnson E. G.* A note on the economics of fragmentation / E. G. Johnson / The Nigerian journal of economic and social studies. – Ibadan: University of Ibadan, 1970. – № 12. – P. 175–184.
13. *King R.L. & Burton S.* Land fragmentation: notes on a fundamental rural spatial problem, Progress in Human Geography. – 1982. – # 6(4). – P. 475-494.
14. *Li You.* Analysis of land fragmentation in P.R. China (Case study in Taizhou City of Zhejiang province) / You Li / MSc Thesis. – Enschede: International Institute for Geo-Information Science and Earth Observation, 2010. – 108 p.
15. *McPherson M. F.* Land fragmentation: a selected literature review / Development Discussion Paper. – Cambridge: Harvard Institute for International Development, 1982. No. 141. – P. 4-8.
16. *Niroula G. S., Thapa G. B.* Impacts and causes of land fragmentation, and lesson learned from land consolidation in South Asia / G. S. Niroula, G. B. Thapa / In: Land Use Policy. – Amsterdam: Elsevier, 2005. – #22(4). – P. 358–372.
17. *Papageorgiou E.* Fragmentation of land holdings and measures for consolidation in Greece / In: Parsons, K. H., R. J. Penn and P. M. Raup (eds.) Land Tenure. – Madison: University of Wisconsin Press, 1956. – P. 543-547.
18. *Rembold F.* Land fragmentation and its impact in Central and Eastern European countries and the Commonwealth of independent states [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/docrep/005/Y8999T/y8999t0i.htm>
19. *Schultz, T. W.* The Economic Organization of Agriculture. – New York: McGraw Hill Book Company, 1953. – 374 p.
20. *Tan S.* Land fragmentation and rice production: a case study of small farms in Jiangxi Province, China / Ph.D. Thesis. – Wageningen: Wageningen University, 2005. – 144 p.
21. *van Dijk T.* Central European Land Fragmentation in the Years to Come – A Scenario Study into Future Need for Land Consolidation in Central Europe / Paper, FIG XXII International Congress. – Washington, D.C., 19-26 of April 2002. – 14 p.
22. *van Dijk T.* Dealing with Central European Land Fragmentation: A critical assessment on the use of Western European instruments. – Delft: Technical University of Delft. – 2003. – 228 p.
23. *van Dijk T.* Land consolidation as Central Europe's Panacea reassessed / Proceedings of Symposium on Modern Land Consolidation, September 10–11, Volvic (Clermont-Ferrand), France, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.fig.net/commission7/france_2004/papers_symp/ts_01_vandijk.pdf.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2015 р.

* * *

Новини АПК

Підсумки минулого маркетингового року

Попри нестабільну економічну ситуацію сільгосптоваровиробники добре господарювали у 2014/15 маркетинговому році. Про це повідомив Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко. Він нагадав, що Україна отримала рекордні 64 млн т збіжжя. Із них вже експортовано понад 34,8 млн т. Це ще один рекордний показник минулого маркетингового року і експорту загалом.

Разом із тим на внутрішньому ринку залишається достатньо зернових, щоб забезпечувати продовольчу безпеку навіть в умовах кризових явищ. Зокрема, наявні перехідні запаси зернових становлять 11 млн т, у тому числі, 4,9 млн т пшениці (1,8 млн т продовольчої), кукурудзи — близько 5 млн т. «На новий зерновий сезон Міністерство аграрної політики та продовольства, незважаючи на песимістичні прогнози міжнародних експертів, дає оптимістичну оцінку. Україна намолотить близько 60 млн т зернових культур. За стабільного рівня внутрішнього споживання у 27 млн т та високої конкуренції на світовому ринку, експорт, за попередніми підрахунками, складатиме від 34 до 37 млн т», — повідомив Олексій Павленко.

Він підкреслив, що досягнення прогнозних показників дозволить довести частку українського зерна в обсягах світової торгівлі для пшениці до 8%, а кукурудзи — до 15%.

Для утримання позитивної динаміки, забезпечення подальшої прозорої роботи ринку та прогнозованого режиму експорту, міністерство ініціюватиме підписання Меморандуму про взаєморозуміння з експортерами зерна. Адже термін подібного документа, підписаного у січні цього року, закінчився 1 липня 2015 року.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 336.763.31(045)

*О.А. СЬОМЧЕНКОВ, кандидат економічних наук, доцент, докторант
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Страхування ризиків агропромислових виробників на ринку деривативів

Постановка проблеми. У нашій країні практично відсутній позабіржовий ринок похідних цінних паперів, а на біржовому сегменті ринку обертаються інструменти, що не дають змоги представникам реально-го сектору економіки ефективно мінімізувати ризики, притаманні їхній діяльності. В умовах розвитку аграрного виробництва в Україні виникає потреба у розширенні фінансового інструментарію підприємств, у тому числі за рахунок позитивно зарекомендованих у світовій практиці похідних цінних паперів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати досліджень проблематики функціонування ринку деривативів систематично публікуються в національних та зарубіжних наукових виданнях. Серед українських дослідників відзначимо праці Т.Ю. Андросович [5], І.В. Краснової, М.С. Кузьменко [1], Ю.О. Лупенка [2], Л.О. Примостки, М.О. Солодкого [4], В.В. Фещенко, В.О. Яворської [5]. Проте зазначені науковці актуалізували дискусію щодо побудови ринку деривативів в Україні, не охопивши весь спектр проблемних питань.

Мета статті – аналіз міжнародного й вітчизняного ринку деривативів, обґрунтування функціональності похідних цінних паперів у процесі фінансової діяльності аграрних виробників та пропозицій щодо розв'язання нагальних проблем даного ринкового сегмента.

Виклад основних результатів дослідження. Світова практика фінансової діяльності підтверджує важливу роль похідних фондових інструментів в управлінні фінан-

совими ресурсами сільськогосподарських виробників. Похідні цінні папери – це інструменти, що фіксують права і зобов'язання, пов'язані з базовими активами (фінансовими інструментами, сировинними товарами, показниками), покладеними в основу даного інструменту. Основними похідними інструментами є форвардні контракти, ф'ючерси, опціони, свопи. Вартість цих інструментів залежить (походить) від вартості базових активів (що обґрунтовує назву групи), визначається специфікою зафіксованих прав і зобов'язань та заснована на бажаннях й очікуваннях учасників, що реалізуються в грошових потоках, які виникають у результаті існування таких інструментів. Основні теорії управління фінансовими ризиками підтверджують функціональність деривативів, що проявляється через мінімізацію втрат через несприятливу ринкову кон'юнктуру та витрат на подолання фінансових проблем, оптимізацію координації грошових потоків за операційною й інвестиційною діяльністю, а також локалізацію агентських конфліктів між менеджерами і власниками підприємств.

Річард Гецкінгер та Девід Менгле, характеризуючи деривативи, акцентували увагу на таких аспектах інструментів:

на відміну від інших ринкових операцій, операції з похідними не супроводжуються змінами прав власності на базові активи, хоча деякі деривативи забезпечують поставку в майбутньому;

похідні відрізняються від основних прав й інтересів тим, що зазвичай передбачають передачу одного ризику, а в їх основі лежать права або інтереси, як правило, пов'язані з

ризиком (тому ринок деривативів часто називають «ринком ризику»);

похідні уможливають передавати ризики з плином часу, зокрема товарні ф'ючерси передбачають передачу ризику зміни цін на товари шляхом її фіксації щодо майбутньої операції купівлі-продажу, дата якої визначена [8, с.1-2].

Також науковці пропонують поділяти похідні інструменти на дві групи: форвард-засновані та опціони. Вартість інструментів першої групи змінюється при зміні ціни базового активу, такі похідні мають симетричний розподіл прав і обов'язків між сторонами. До першої групи належать форвардні контракти, ф'ючерси та свопи. Інструменти другої групи характеризуються асиметричним розподілом прав і обов'язків між покупцем (власником) та продавцем (надписувачем).

Форвардні й ф'ючерсні контракти – це документи, що визначають збалансовані права і зобов'язання сторін по майбутньому постачанню базового активу (або розрахунків при не проведенні постачання) з фіксацією ціни під час укладення контракту. Збалансування прав та зобов'язань у даному випадку зводиться до того, що особа, яка продає контракт (займає коротку позицію), бере на себе зобов'язання продати актив, яке супроводжується з позиції іншої особи правом вимоги купівлі цього активу. І навпаки, особа, що купує контракт (займає довгу позицію), бере на себе зобов'язання купити актив, яке супроводжується зустрічним правом вимоги продажу цього активу. Принциповою відмінністю ф'ючерсів від форвардів є біржовий механізм функціонування перших, що обґрунтовує їхній високий рівень стандартизації. Свопи є позабіржовими угодами, що передбачають обмін сторонами через рівні проміжки часу грошовими потоками на закріплених умовах.

До групи опціонів входять ринкові опціони, варанти й адміністративні опціони, причому два останні різновиди безпосередньо пов'язані з акціями. Ринкові опціони – це контракти, які гарантують їх покупцеві право до певної дати або у встановлений термін купити (кол) або продати (пут) за ціною виконання обумовлену кількість одиниць базового активу, але не зобов'язують здійснювати цю дію. За право, що надається оп-

ціоном, його покупець одноразово платить продавцеві, зобов'язаному у разі вимоги забезпечити реалізацію цього права, суму – опціонну премію. Таким чином, покупець опціону займає «довгу» позицію, а продавець – «коротку». Ринкові опціони можуть бути як біржовими, так і позабіржовими.

Варант¹ – це інструмент, що випускається корпорацією, дає право придбання протягом встановленого періоду часу певної кількості акцій даної корпорації за фіксованою ціною. Варанти – особливі опціони, що виявляється у ряді їх відмінностей від ринкових опціонів. По-перше, емітент варантів є й емітентом базового активу – акцій. По-друге, термін виконання варантів у більшості випадків значно перевищує термін виконання більшості ринкових опціонів, що значно ускладнює оцінку мінливості спот-ціни базового активу і його дохідності. По-третє, варанти не передбачають плати на користь емітента. Варанти найчастіше випускаються як «прикріплені» інструменти до інших цінних паперів корпорації: облігацій та привілейованих акцій. Але процедура прикріплення аніскільки не змінює статус варантів як повноцінних цінних паперів, оскільки вони без проблем відділяються і можуть бути окремо продані. Вигода емітентів варантів полягає в додаткових надходженнях, але, як уже зазначалося, не у вигляді опціонної премії, а приросту вартості «супроводжуваних» інструментів, наприклад, конвертована облігація (конверсійний статус якої визначається варантом) має коштувати дорожче, ніж аналогічна по емісійних характеристиках неконвертована облігація. Вигода для інвестора полягає в додаткових правах на конверсію «супроводжуваних» цінних паперів.

Останнім із зазначених різновидів опціонів є адміністративний, який використовується як додаткова винагорода службовців і управлінців корпорації, дає їм право викупити у встановлений проміжок часу певну кількість акцій даної корпорації за фіксованою ціною. На відміну від варантів адміністративний опціон не може бути предметом купівлі-продажу, тобто позбавлений ринкових властивостей.

¹ Варант (warrant) у перекладі з англійської означає гарантувати.

Згідно з базовим мотиваційно-технологічним підходом утримувачів позицій за деривативами прийнято ділити на дві основні групи: спекулянти й хеджери. Спекуляція орієнтована на одержання прибутку на підставі прогнозування еволюції цін унаслідок зміни попиту і пропозиції. Ефективність роботи спекулянтів визначається якістю акумульованої інформації та здатністю її інтерпретувати. В аспекті теорії «ефективності ринків» діяльність спекулянтів виключно важлива не тільки тому, що сприяє досягненню ринкової рівноваги – вирівнюючи ціни в часі, але й із позиції інформування решти учасників про індивідуальні очікування. Основна мета хеджерів² – передача ризиків іншій особі. У фінансовій діяльності хедж тлумачиться як позиція, яку використовують для компенсації цінового ризику, пов'язана з якою-небудь іншою позицією. Хедж тільки тоді буває ефективним, коли дохідності хеджуючого інструменту та дохідності наявної позиції корельовані: чим вище рівень кореляції, тим ефективнішим буде хедж.

Із позиції функціонування ринку значення хеджерів і спекулянтів принципово відмінне: якщо хеджери формують базис ринку, то спекулянти забезпечують його ліквідність. Для кожного субсектора ринку деривативів (з виділенням на основі ступеня організації, видів інструментів та іншими ознаками), на будь-якому етапі його розвитку існує оптимальне співвідношення хеджерських і спекулятивних позицій, порушення цього балансу негативно позначається на ефективності ринку. У фінансових колах, особливо під час значних ринкових дисбалансів, часто можна почути твердження про незначну частку операцій, які проводять хеджери, що дає змогу спекулянтам «розгойдувати» ринок, а також мінімізує роль ринку деривативів у забезпеченні стабільності поступового економічного розвитку в цілому та функціонуванні реального сектору зокрема. Аналітики ISDA (Міжнародної асоціації свопів і деривативів) у дослідженні «Dispelling Myths: End-User Activity in OTC Derivatives» спростували це твердження. За даними, наведеними експер-

² Hedge (англ.) – огорожа, огорожувати, обмежувати, відхилитися від прямої відповіді.

тами, 65% обороту позабіржових процентних деривативів³ забезпечено суб'єктами, що є недилерськими фінансовими установами (пенсійні фонди, страхові та правлячі компанії, організації з фінансування будівництва) і нефінансовими клієнтами (корпорації, уряди та наднаціональні утворення). І якщо суб'єкти першої групи здебільшого діють як хеджери, то суб'єкти другої застосовують похідні для хеджування ризиків та зниження волатильності власних балансів. У 2001 році частка таких суб'єктів становила тільки 34,1% [7, с.20].

Важливу роль у функціонуванні ринку деривативів, а також його еволюції відіграють посередники, які за рядом інструментів полегшують трансферт ризиків, а за деякими – є обов'язковими учасниками процесів їх створення й існування. Широкий спектр трансфертних послуг не виключає проведення посередниками операцій як хеджера, зокрема в ситуації відкриття позицій, покликаних компенсувати прийняті ризики. Так само вони можуть проводити також операції спекулятивного характеру, забезпечуючи ліквідність ринку.

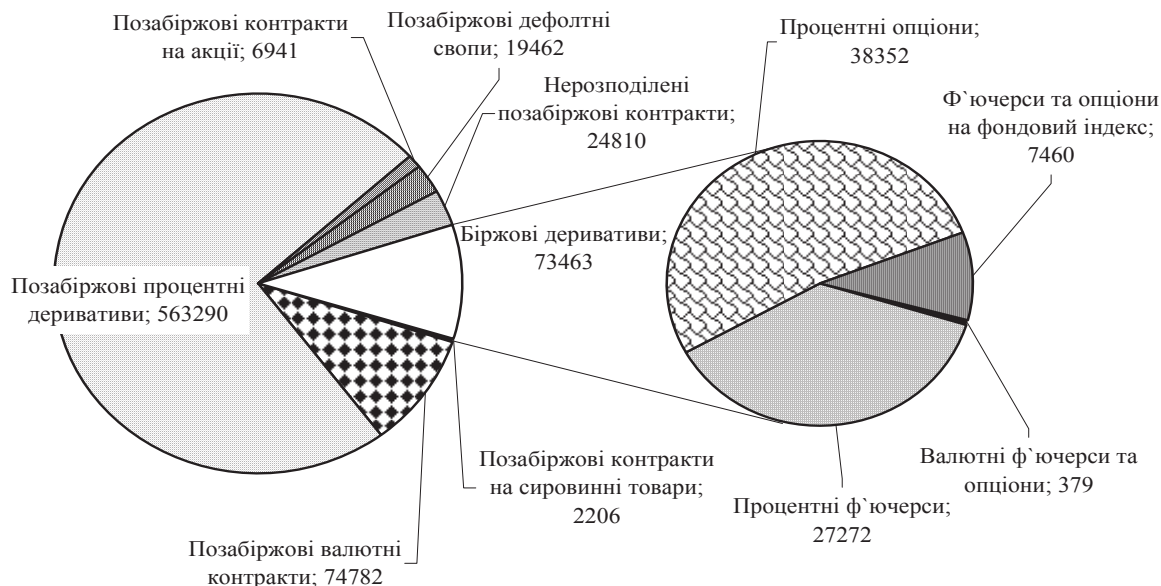
Концентрація аналітиками ISDA уваги на процентних позабіржових деривативах ґрунтується на домінуванні цих інструментів у структурі формування валової номінальної або умовної вартості відкритих позицій за деривативами (рис.).

Отже, в багатьох країнах світу представники реального сектору економіки мають доступ до ринку деривативів, що створює умови для управління фінансовими ризиками, дає змогу убезпечувати власну ресурсну базу від наслідків окремих негативних процесів та явищ. Товарні деривативи цікаві виробникам продукції, яка є предметом активної торгівлі на території певної країни й за її межами. Щодо сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки як базових активів, то у 2013 році на 84 біржах світу було укладено 1213,2 млн відповідних ф'ючерсних й опціонних контрактів (5,61% усіх біржових контрактів) [6]. Основними

³ За даними Банку міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements (BIS)), який кожні три роки проводить опитування центральних банків та інших організацій із 34 країн. Останнє дослідження проводилося наприкінці грудня 2013 року.

базовими активами «сільськогосподарських» деривативів є пшениця, кукурудза, соя, ріпак, соєва та пальмова олії, цукор, м'ясо, жива худоба. У різних країнах із функціонуючим ринком деривативів перелік базових активів доповнюється важливими товарними позиціями національного спот-ринку, наприклад, бразильська VM&FBovespa за-

безпечує роботу з ф'ючерсами й опціонами на каву (Arabica Coffee). Інструментарій позабіржового ринку деривативів через можливість урахування індивідуальних вимог основних учасників надзвичайно широкий та повніше враховує національну специфіку господарювання.

Валова номінальна або умовна вартість відкритих позицій за деривативами станом на червень 2014 р. (млрд дол. США)

Джерело: Сайт Банку міжнародних розрахунків, вкладка «Derivatives statistics», оновлення інформації від 7 грудня 2014 (режим доступу: <http://www.bis.org/statistics/derstats.htm>).

Валютні деривативи дають можливість уникати небажаних курсових коливань, що важливо для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, виробникам експортоорієнтованої продукції й споживачам імпортованих товарів. Процентні похідні використовуються для хеджування процентних ризиків, формують додаткову ліквідність кредитних ринків, поліпшують якість фінансового планування в підприємствах. «Типові» деривативи для хеджування ризиків аграріями доповнюються «екзотичними», серед яких відзначимо, наприклад, погодні, базовими активами яких є температурні показники, кількість опадів та інші погодні умови, що впливають на ефективність сільськогосподарського виробництва.

В Україні ринок деривативів знаходиться на початковому етапі формування, а набір похідних цінних паперів вкрай обмежений. У 2013 році обсяг торгівлі деривативами

становив 18,0 млрд грн, або 1,07% усіх операцій на фондовому ринку, всі операції проводилися виключно фондовими біржами, до біржових списків яких було включено 259 похідних цінних паперів. У 2014 році обсяг операцій із деривативами скоротився до 9,6 млрд (на 46,65%), основними майданчиками торгівлі стали Фондова біржа «Перспектива» й Українська біржа. Станом на 6.03.2014 року торги на «Перспективі» проводилися із 15 валютними та 6%-ми ф'ючерсами, а на УБ – із шістьма валютними (включно з двома на золото) і двома індексними ф'ючерсами, а також із шістьма опціонними контрактами на ф'ючерсний контракт УХ.

Окрім фондових бірж котирування деривативів в Україні можуть забезпечувати товарні біржі. Прикладом функціонування такого торговельного майданчика є Аграрна біржа, ознайомлення з документацією якої

доводить про можливість проводити операції з товарними деривативами, базованими на сільськогосподарській продукції. Проте інформація про такі операції відсутня. Згідно із Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» контроль за діяльністю Аграрної біржі в сфері регулювання та нагляду за операціями з товарними деривативами провадить Комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (пп. 17.7), незважаючи на визнання цих інструментів цінними паперами. Таким чином, система регулювання ринку деривативів в Україні має фрагментарний характер, що не сприяє формуванню належних умов для становлення й розвитку ринкового сегмента.

Ряд науковців, досліджуючи вітчизняну практику використання деривативів, акцентують увагу на програмах форвардних закупівель ПАТ «Аграрний фонд» і ПАТ «Державна продовольчо-зернова корпорація України». Домовленості зазначених установ із постачальниками зернової продукції закріплюються у договорах контрактації сільськогосподарської продукції з регламентуванням авансових платежів, фіксацією кінцевої дати виконання зобов'язань, проведенням остаточних розрахунків з використанням цінової інформації Аграрної біржі на момент поставки та іншими параметрами, проте подібні контракти не підпадають під визначення жодного виду товарних деривативів, у тому числі форвардних контрактів.

Формування вітчизняного ринку деривативів є тривалим процесом, що має ґрунтуватися на еволюційних засадах і міжнародному досвіді. В країнах із розвиненим ринком деривативів у його складі виділяють два основних сегменти: біржовий та позабіржовий. Біржовий ринок передбачає високий ступінь стандартизації контрактів із концентрацією попиту й пропозиції на інструменти в межах регулярно функціонуючих торговельних майданчиків. Значна кількість прозорих трансакцій на ринку забезпечують ефективне ціноутворення та ліквідність інструментів, що проявляється через можливість закриття позицій офсетними (компенсуючими) угодами. Основною функцією бірж є фіксація угоди без прямого протиставлення утримувачів довгої й короткої позицій. Клі-

рингові та розрахункові функції зазвичай виконує спеціалізована установа (центральний кліринговий контрагент – ЦКК або клірингова палата), яка стає контрагентом по усіх біржових угодах. Відсутність прямого зв'язку між утримувачами умовно протиставлених довгої й короткої позицій з інтеграцією через ЦКК дає змогу сформувавши надійний централізований механізм гарантії виконання прийнятих зобов'язань і забезпечує відносну мобільність у діях кожного основного учасника ринку деривативів. Автономність кожного учасника ринку ґрунтується на накопиченні ЦКК взаємно компенсованих ризиків із багатостороннім заліком, тому будь-яка операція такого учасника на біржі автоматично супроводжується контр-операцією іншого учасника з дотриманням балансу ризиків. Система клірингу будується за ієрархічним принципом. Вищою ланкою системи є ЦКК, яка поєднується з позиціями відкритими учасниками біржового ринку (основа системи) через спеціалізовані компанії, які є членами ЦКК.

На позабіржовому ринку (over-the-counter – ОТС) відбувається двостороння торгівля за безпосереднього контакту основних учасників ринку. Можливість узгоджувати основні положення угоди дає змогу сторонам деталізувати за домовленістю будь-які нюанси операції, що приводить до появи унікальних деривативів. Також на даному ринковому сегменті активно працюють дилери, в тому числі як маркетмейкери. У широкому спектрі інструментів позабіржового ринку деривативів прийнято виділяти окрему групу – «vanilla» контракти, які підпадають під особливу регламентацію та стандартизацію, а тому мають вищу ліквідність, ніж інші позабіржові інструменти. Проте, як за стандартизацією інструментів, так і прозорістю функціонування ОТС поступаються біржовому ринку.

Протягом останніх років спостерігається тенденція до поступової імплантації клірингової системи в позабіржовий ринок деривативів. Це відбувається при укладенні угод на ОТС з наступною їх реєстрацією та переведенням на обслуговування сторін у ЦКК. Таким чином, відбувається заміна прямого зв'язку між учасниками угоди на опосередкований. Відповідно процедура реєстрації

вимагає дотримання певних правил, які мають враховувати учасники переговорів при укладенні угоди.

Як показує структура світового ринку деривативів, основна частина операцій відбувається на його позабіржовому сегменті. Проте ефективне функціонування останнього залежить від інформації, генерованої біржовим сегментом, а також ліквідності спот-ринків базових активів (передусім – їх організованих сегментів).

Акцентуючи увагу на хеджерському потенціалі аграріїв в Україні, відзначимо саме позабіржовий ринок деривативів як основне місце його реалізації. Твердження ґрунтується на особливостях організації сільськогосподарського виробництва. Проте, незважаючи на накопичення такого потенціалу, його реалізація тривалий час лишається перспективним завданням, у тому числі через організацію всієї біржової діяльності в країні. У контексті побудови прозорого механізму ціноутворення в аграрному секторі реалізовувалися різні проекти, зокрема створення «Української ф'ючерсної біржі» (2003 р.) й Аграрної біржі (2005 р.), проведення семінарів, організованих CME Group, проектом USAID і Товарною біржею «Українська ф'ючерсна біржа» (2011р.), з наступним запуском торгів ф'ючерсами на поставку чорноморської пшениці (BSW), у тому числі походженням з України, на Чиказькій товарній біржі (CME Group) у червні 2012 року. Проте в результаті реалізації цих та інших проектів очікуваних результатів досягнуто не було. Так, активна торгівля ф'ючерсами на Чиказькій біржі відбувалася тільки три місяці, а рівень цін на Аграрній біржі восени 2014 року призводив до відмови постачальників зерна за вищезгаданими контрактами з форвардних закупівель від виконання прийнятих зобов'язань, незважаючи на штрафні санкції. Кожен невдалий проект – це не просто втрата грошей, затягування часу, марнування зусиль, а й негативна інформація, яка наповнює загальне середовище функціонування аграріїв. Особливо відзначимо участь органів державного управління та державних підприємств у створенні такої інформації.

У контексті формування ринку товарних деривативів основною проблемою є відсутність у країні ліквідного організованого рин-

кового сегмента на тлі потужної діяльності монопольних ринкових агентів. Згідно з офіційними даними, у 2012/13 маркетинговому році експорт зернових культур з України становив 32,36 млн т, з яких три четверти було вивезено сімома найбільшими експортерами (СП «НІБУЛОН», А. Toepfer International Ukraine (ADM), Louis Dreyfus Commodities, Kernel Trade, ДПЗКУ, Serna (Glencore), Сантрейд (Bunge Ukraine)). Значну частину експортованої продукції придбано на внутрішньому ринку за відсутності ефективного ринкового механізму ціноутворення. За багато років існування даної проблеми в країні не було запроваджено дієвих механізмів стримування і протидії щодо монопольних гравців. За таких умов найбільших втрат зазнають середні й дрібні сільськогосподарські виробники.

Розв'язати зазначену проблему можна тільки на підставі комплексного підходу. Проте, концентруючи увагу на побудові ефективного ринку товарних деривативів, першочерговим завданням є запровадження повноцінного біржового сегмента спотового ринку сільськогосподарської продукції, який стане фундаментом для відповідного позабіржового сегмента та біржового ринку товарних деривативів. Кінцевим результатом має бути дієвий позабіржовий ринок товарних деривативів з обсягом угод, що у разі перевищує біржовий стоковий ринок. Весь процес повинен мати континуальний характер.

Зважаючи на негативний вітчизняний досвід і світові тенденції що реорганізації біржової діяльності, пропонуємо розглянути можливість відкриття на діючій українській фондовій біржі сектору торгівлі сільськогосподарськими товарами на умовах спот. Універсалізацію торговельного майданчика не слід розглядати як альтернативу діючим товарним сільськогосподарським біржам (у тому числі Аграрній біржі), оскільки особливо на першому етапі необхідно максимально концентрувати попит та пропозицію. Крім того, джерелом фінансових ресурсів для реалізації проекту можуть бути кошти, зекономлені на фінансуванні неефективних торгових майданчиків.

Для універсалізації має бути обрана біржа з досвідом високотехнологічних торгів, у

тому числі деривативами, що при нагоді дасть змогу розширити спектр похідних інструментів за рахунок товарних деривативів, базованих на сільськогосподарській продукції. Також важливими аргументами в обґрунтуванні вибору є кадрове забезпечення нового сектору й наявність ринкових посередників, готових працювати на біржі з відповідними товарними позиціями.

Незважаючи на розширення лінійки біржових товарів, регулятивні повноваження в частині контролю за дотриманням вимог законодавства усіма професійними учасниками, задіяними в процесі обігу нових товарів, мають бути збережені за НКЦПФР. Однак ряд питань, пов'язаних із новими товарами, наприклад, визначення місць зберігання таких товарів, потребує консультативної допомоги Міністерства аграрної політики та продовольства України.

У міжнародній практиці багато прикладів консолідації й універсалізації біржової діяльності. Показовим прикладом такого процесу є створення у 2008 році BM&FBovespa SA об'єднанням Бразильської товарної та ф'ючерсної біржі (Bolsa de Mercadorias & Futuros – BM&F) і Фондової біржі Сан-Паулу (Bolsa de Valores São Paulo – Bovespa). BM&FBovespa є фондовою, товарною й ф'ючерсною біржею, провідним торговим майданчиком у Латинській Америці, входить до групи найбільших бірж світу за ринковою капіталізацією. За даними Futures Industry Association, у 2013 році біржа з показником у 1603,6 млн контрактів посідала п'яте місце у рейтингу найбільших бірж, що забезпечують котирування деривативів у світі [6].

Аналіз діяльності BM&FBovespa дає змогу стверджувати про врахування національної специфіки аграрного виробництва та інтеграцію системи у міжнародний інформаційний біржовий простір. Два з трьох основних товарів на внутрішньому ринку аграрної продукції в Бразилії є базовими активами товарних деривативів на BM&FBovespa (ВРХ і кава), а якісну цінову інформацію щодо третьої товарної позиції (сої) забезпечують американські деривативні майданчики CME Group. Окрім товарних деривативів бразильський організатор торгівлі працює з процентними та валютними деривативами. Так, у ТОП 20 світових процентних

ф'ючерсів й опціонів входять три інструменти BM&F (One Day Inter-Bank Deposit Futures, IDI Index Options, FRA on ID x US Dollar Spread Futures), а у ТОП 20 валютних біржових деривативів – U.S. Dollar Futures.

Бразильський досвід цікавий також із позиції інформаційної підтримки основних груп учасників спотових ринків і ринків деривативів. У статті «Оптимізація нормативного регулювання використання аграрних розписок», опублікованій у №1 даного журналу за 2015 рік, було визначено важливу роль компанії CONAB у формуванні інформаційного середовища обігу бразильських сільськогосподарських бонів, але для ринку деривативів продукти компанії мають не менше значення. Тому висновок про розширення функціональності Міністерства аграрної політики та продовольства України в частині набуття статусу центральної ланки в інформаційній інфраструктурі агропромислового виробництва, зроблений у статті, актуальний і для даної публікації.

У ході становлення й розвитку вітчизняного ринку деривативів окрему увагу необхідно приділити кліринговій системі. Ю.О. Лупенко і В.В. Феценко у статті «Хеджування фінансових ризиків та сучасний ринок деривативів для підприємств аграрного сектору економіки» висловили сумніви щодо здатності ПАТ «Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фінансових ринках» ефективно виконувати функції центрального клірингового контрагента в Україні. З такою позицією складно не погодитись, проте не через проблеми, пов'язані з «концентрацією різноманітних ризиків» [2, с.113]. У минулому столітті клірингові палати спеціалізувалися або на певних інструментах, або обслуговували клієнтів у певному регіоні. У 90-х роках ХХ ст. активізувалися процеси об'єднання бірж, що призводило до злиття клірингових організацій та консолідації їх діяльності з універсалізацією щодо інструментарію на обслуговуванні та розширенням діяльності як до меж окремих країн, так і з виходом за них. В Україні «Розрахунковий центр» виник не в результаті еволюційного розвитку ринкової інфраструктури, а через централізацію депозитарної діяльності та поверхневе сприйняття закордонної практики. Так, зайвий, за дум-

кою чиновників, найбільший депозитарій країни – ВДЦП було перетворено у «Розрахунковий центр» зі статусом ЦКК, які існували у країнах із високим рівнем розвитку фондового ринку. Не заперечуючи важливість установи для фондового ринку України в майбутньому, в найближчій перспективі кліринг за деривативами краще проводити на рівні організаторів торгівлі цими інструментами. Це уможливить врахувати специфіку інструментів і мінімізувати ризики періоду становлення ринкового сегмента.

Похідні цінні папери мають ряд принципових відмінностей від фондових інструментів інших груп, що підтверджується також специфікою організації клірингу. Суттєві відмінності є й між самими деривативами. В Україні відсутнє системне врегулювання правового статусу деривативів. Вже понад десять років триває робота над проектами Закону України «Про похідні цінні папери», проте стверджувати про ймовірні строки його прийняття неможливо. Закон вкрай важливий, оскільки має закріпити правові вимоги до деривативів різних підвидів з урахуванням особливостей біржового та позабіржового обігу, регламентувати поведінку основних учасників ринку, межі їхніх повноважень і компетенцій, впорядкувати процедури випуску, обігу та клірингу, а також врегулювати інші аспекти існування інструментів.

Висновки. Похідні цінні папери є інструментом управління ризиками суб'єктів господарювання, які в кожній конкретній ситуа-

ції дають змогу мінімізувати можливі втрати в результаті настання певної несприятливої події. Спектр базових активів деривативів (від основних видів сільськогосподарської продукції до фінансових показників, і навіть погодних умов) забезпечують широку функціональність інструментів для аграрних виробників, основною метою яких при проведенні операцій на ринку є хеджування. Згідно із статистичними даними FIA у 2013 році 5,61% усіх ф'ючерсних та опціонних біржових контрактів ґрунтувалися на таких базових активах як сільськогосподарська продукція й продукти її переробки. Інструментарій українського ринку похідних цінних паперів не дає змоги вітчизняним сільськогосподарським виробникам реалізувати накопичений хеджерський потенціал. Важливою умовою існування повноцінного ринку деривативів є наявність ліквідних спот-ринків базових активів, тому пропонується розглянути можливість відкриття на діючій українській фондовій біржі сектору торгівлі сільськогосподарськими товарами на умовах спот, а також розробити комплекс заходів стримування і противаг щодо монополістів на спотових ринках аграрної продукції. Незважаючи на можливу універсалізацію біржової діяльності, усі регуляторні повноваження щодо ринку деривативів та його професійних учасників мають покладатися на НКЦПФР. Висловлена позиція щодо передчасного концентрування функцій ЦКК за деривативами на рівні «Розрахункового центру».

Список використаних джерел

1. Кузьменко М.С. Хеджування ризиків у сільському господарстві за допомогою базових опціонних стратегій / М.С. Кузьменко // Агросвіт. – 2011. – № 24. – С. 39 – 42.
2. Лупенко Ю.О. Хеджування фінансових ризиків та сучасний ринок деривативів для підприємств аграрного сектору економіки / Ю.О. Лупенко, В.В. Фещенко // Фінанси України. – 2014. – №11. – С. 98-115.
3. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. №1877-IV в редакції від 01.02.2015 р.
4. Солодкий М.О. Біржові товарні деривативи: теорія, методологія, практика: моногр. / М.О. Солодкий, В.О. Гниляк. – К.: Аграр Медія Груп, 2012. – 238 с.
5. Яворська В.О. Деривативи в розвитку біржового ринку / В.О. Яворська, Т.Ю. Андросович // Сучасні питання економіки і права. – 2013. – Вип. 2. – С. 107-112.
6. Commodity and Interest Rate Trading Push Trading Higher in 2013 (FIA Annual Volume Survey) [Electronic resource] / By Will Acworth. – Access mode: file:///C:/Users/User/Downloads/FIA_Annual_Volume_Survey_2013.pdf. – Title screen.
7. Dispelling Myths: End-User Activity in OTC Derivatives – August 2014 [Electronic resource] / ISDA Research Study. – P.21. – Access mode: file:///C:/Users/User/Downloads/ISDA-Dispelling%20myths-final.pdf. – Title screen. – Date accessed: 07.03.2015.
8. Heckinger R. Understanding Derivatives: Markets and Infrastructure. Chapter1 Derivatives Overview / Richard Heckinger, David Mengle // Federal Reserve Bank of Chicago, 2013. – P. 1-11.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2015 р.

* * *

УДК 631.171.001.18

*В.М. ПЕТРОВ, кандидат економічних наук, професор
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Методологічні підходи до визначення технічного рівня засобів механізації аграрного сектору

Постановка проблеми. Особливістю сільського господарства як сфери матеріального виробництва є те, що технології тут надзвичайно диференційовані й диверсифіковані. Їхнє формування зумовлюється природно-кліматичними й економічними умовами, технічною осначеністю, фінансовими можливостями сільських товаровиробників. В Україні сільськогосподарське виробництво, зокрема рослинництво, ведеться на території 60,4 млн га у чотирьох ґрунтово-кліматичних зонах, дев'яти ґрунтово-кліматичних підзонах, на 23 найменуваннях номенклатури ґрунтів та 1147 її видах [8, 9]. Технології вирощування навіть одних і тих самих культур у різних природно-кліматичних й економічних умовах передбачають застосування принципово відмінних технологічних рішень (системи обробітку ґрунту, захисту рослин, догляду за посівами і насадженнями, збирання врожаю тощо) та, відповідно, широкого асортименту технічних засобів для їх забезпечення. При цьому слід мати на увазі, що більшість із них використовуються протягом року обмежений період часу, відзначаються низьким рівнем уніфікації, вузли, агрегати, експлуатаційні й витратні матеріали в них не є взаємозамінними.

В економічно розвинутих країнах світу рівень технічної оснащеності, як і в цілому забезпеченість сільського господарства засобами виробництва (капіталомісткість), є дуже високим (у багатьох із них він вищий, ніж у промисловості) і до того ж продовжує зростати [1, 2, 7]. З урахуванням сукупності наведених вище факторів, при визначенні

вихідних параметрів і споживчих характеристик сільськогосподарської техніки при її проектуванні та удосконаленні, формуванні й насиченні нею ринку прорахунки повинні бути мінімальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам матеріально-технічного забезпечення сільських товаровиробників, процесам формування та функціонування ринку сільськогосподарської техніки й обладнання присвячені дослідження Я.К. Білоуська, М.М. Могилової, Г.М. Підлісецького, Д.Ю. Солов'я, В.Л. Товстопята [1, 6, 10]; В.В. Іванишина [2, 3]; В.В. Россохи [7], В.С. Шебаніна [12, 13] та інших учених. Проте інтенсивне запровадження досягнень науково-технічного прогресу в сільськогосподарському машинобудуванні й інноваційний розвиток агротехнологій останніми десятиліттями вимагають теоретичних узагальнень рушійних сил, що формують потреби галузі у засобах виробництва на перспективу.

Мета статті – узагальнення механізмів впливу законів економічної теорії на процеси вдосконалення конструкцій сільськогосподарських машин і формування їх ринку, опрацювання методологічних підходів до визначення класифікаційних ознак технічного рівня засобів механізації у галузі.

Виклад основних результатів дослідження. Система машин у сільському господарстві являє собою комплекс взаємозв'язаних машин, агрегатів, місткостей, транспортних засобів та інших видів знарядь і обладнання, необхідних для здійснення завершеного технологічного процесу виробництва продукції. Як специфічні слід

© В.М. Петров, 2015

розглядати допоміжні технологічні процеси, які здійснюються відокремленими системами машин (ремонт, навантажувально-розвантажувальні роботи, виробництво допоміжного обладнання тощо). Доцільність досліджень саме за системами машин і технологічними процесами зумовлюється комплексним характером використання техніки.

Досвід показує, що між великою кількістю систем машин та технологічних процесів відсутня однозначна відповідність: один і той самий технологічний процес може бути виконаний за допомогою різних систем машин, водночас одна й та сама система машин може працювати в різних технологічних умовах.

Вибір оптимального варіанта технології виробництва продукції при застосуванні різних систем машин має здійснюватися для кожного технологічного процесу у вигляді відокремленої задачі на оптимум, яка повинна вирішуватися на основі критерію мінімуму витрат з урахуванням технологічних обмежень взаємозамінності систем машин.

Із позицій економічної теорії проблема прогнозування потреби у сільськогосподарській техніці на перспективу може бути розв'язана на основі положень матеріалістичної діалектики, передусім закону єдності та боротьби протилежностей. Відповідно до цього закону, рушійною силою будь-якого розвитку й саморозвитку є взаємодія протилежних сторін, яка іманентно властива предметам, явищам і процесам. При цьому протилежності не просто співіснують разом, а знаходяться у стані постійного протиріччя (боротьби) між собою. Саме ця боротьба протилежностей формує внутрішній зміст – рушійний механізм розвитку дійсності, у тому числі якості продукції [14-16].

Якщо процес прогнозування потреби в сільськогосподарських машинах розглядати як явище суспільне, то у загальному вигляді головною причиною цього розвитку, його рушійним механізмом є протиріччя між потребами суспільства, що постійно виникають і зростають, з одного боку, та досягнутим рівнем його технічного розвитку – з іншого. Тобто, саме практика диктує необхідність появи тих чи інших засобів виробництва та їх перманентного удосконалення. Це

відбувається тому, що виникають потреби, які вже не можуть бути задоволені наявними технічними засобами. При цьому такі потреби значною мірою обумовлюються взаємним зв'язком і рівнем розвитку всіх галузей промисловості.

Якщо є рушійні сили, то повинні бути й джерела, що їх живлять. У процесі прогнозування потреби у сільськогосподарській техніці такими джерелами є: підприємницька ініціатива, загальний рівень розвитку продуктивних сил у країні та інші фактори. Чим цей рівень вищий, тим більше є можливостей для прогресивного розвитку.

Правильне визначення першопричин і джерел розвитку ринку сільськогосподарських машин має важливе практичне значення, оскільки воно налаштовує фахівців на ретельне вивчення й аналіз потреб, а також можливостей суспільного виробництва.

В основі закономірностей розвитку потреб у сільськогосподарській техніці також лежать такі закони матеріалістичної діалектики, як закон взаємного переходу кількісних змін у якісні та закон виключення.

Закон переходу кількісних змін у якісні виявляється у двох формах: еволюційній і стрибкоподібній. Еволюційні зміни відбуваються поступовим удосконаленням наявних моделей машин, які містять у своїй конструкційній основі традиційні апробовані науково-технічні принципи.

У процесі еволюційного розвитку конструкцій сільськогосподарських машин можна виділити три етапи. На першому – відбувається зародження нової моделі машини, через що він характеризується невеликою інтенсивністю збільшення параметрів. Однак із часом інтенсивність безперервно зростає, досягаючи свого найвищого значення на другому етапі розвитку машини. На третьому – швидкість зростання якісних параметрів уповільнюється. З часом настає такий момент, коли різні удосконалення вже не приводять до бажаних змін у якісних характеристиках. У такій ситуації тільки створення машини виключно на базі нового науково-технічного принципу може привести до збільшення споживчих параметрів. Саме цей період характеризує стрибкоподібну фазу розвитку параметрів сільськогосподарської

техніки. Як правило, якісний стрибок настає при використанні у машинах нових фізичних явищ, процесів і матеріалів.

Наведена закономірність наочніше простежується на прикладі зростання значення коефіцієнта корисної дії різних типів двигунів. Найбільш різкі зміни показника ККД спостерігаються при переході до конструкцій із принципово відмінними енергоносіями (паровий двигун – двигун внутрішнього згоряння – електричний двигун). Аналогічна тенденція спостерігається й у розвитку інших параметрів машин та обладнання.

У своїх роботах відомий економіст-аграрник М.Д. Кондратьєв доводить, що зміна поколінь машин і технологій відбувається циклами й хвилями [4, 5]. Р. Фостер останніми десятиліттями відзначає п'ять глобальних хвиль, які докорінно змінювали техніку і технології. Дослідження вченого визначають як основні складові останньої хвилі біотехнологію та комп'ютеризацію [11]. На певному етапі, коли можливості наявних машин і технологій практично вичерпуються, як правило, з'являються нові, такі, що конкурують із ними, які ґрунтуються на нових принципах та дають можливість рухатися далі у розвитку. Саме на цьому етапі виникає технологічний розрив між старим та новим, а в динаміці процесів поглиблення спеціалізації й збільшення рівня концентрації, з одного боку, та кооперації й розосередження – з іншого, настає відносна рівновага, яка порушується у випадку економічної перемоги нової технології. Безумовно, така модель розвитку конструкцій машин і технологій є умовною, бо вона передбачає абстрагування від певних (одиночних) випадків та менш суттєвих факторів.

Параметри, що нині визначають технічний рівень сільськогосподарських машин, умовно можна поділити на дві групи: показники технічної оцінки й показники споживчих властивостей. Наприклад, до основних параметрів технічної оцінки тракторів належать: споряджена маса, модульно-блочна конструкція, експлуатаційна потужність двигуна, діапазон змінних передач переднього і заднього ходу, тип трансмісії, оперативне реверсування, питомий тиск коліс (гусениць) на ґрунт, наявність систем автома-

тичного контролю та управління. Для оцінки споживчих властивостей використовують такі показники: зручність транспортування, наявність модульного компонування, зручність проведення операцій щодо технічного обслуговування (у тому числі виконання монтажно-демонтажних робіт), ергономічні показники (оглядовість, зручність розташування органів керування, рівень шуму і вібрації тощо), ресурс вузлів та агрегатів, універсальність машини (можливість її роботи з різним набором машин).

Регламентувати загальну сукупність технічних параметрів сільськогосподарських машин за допомогою єдиного переліку показників доволі складно. Можна використовувати їхню приблизну укрупнену класифікацію, яка характеризує основні споживчі властивості:

первинні (технічні) показники: одиничної потужності (продуктивність за годину роботи, робоча і транспортна швидкість, потужність головного приводу, способи агрегування, споряджена маса, габарити), довговічність, надійність, особливості проведення ремонтів і технічного обслуговування;

вторинні (виробничі) техніко-економічні показники: річна продуктивність, собівартість, ціна, норма обслуговування;

результативні соціально-економічні чинники: машиномісткість продукції (витрати обладнання на одиницю продукції), матеріаломісткість продукції, показники, що характеризують соціальний ефект та екологічну безпеку.

Первинні технічні параметри машин визначають у процесі їхнього проектування і конструювання, виходячи з різних фізичних характеристик (зокрема, показників металомісткості, електромагнітних параметрів тощо), якісних характеристик конструкційних матеріалів, кінематичних процесів, технічних даних комплектуючих виробів тощо. Для розрахунків використовують закономірності, які відображають фізичний зв'язок явищ.

Висновки. За будь-яких умов процес розвитку конструкцій сільськогосподарських машин та формування їх ринку повинен узгоджуватися з особливостями відтворення у галузі, прогнозування попиту на них залежно від тенденцій розвитку сільськогос-

подарського виробництва на інноваційній основі, фондоозброєності праці, її продуктивності тощо. Ці процеси повинні ґрунтуватися на механізмі дії економічних законів,

пізнанні й використанні закономірностей розширеного відтворення з урахуванням особливостей певного історичного періоду розвитку суспільства.

Список використаних джерел

1. Білоусько Я.К. Сільськогосподарське машинобудування: бути чи не бути? / Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 160 с.
2. Іванишин В.В. Інноваційне забезпечення оновлення техніко-технологічної бази підприємств / В.В. Іванишин // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 128-133.
3. Іванишин В.В. Організаційно-економічні засади відтворення і ефективного використання технічного потенціалу аграрного виробництва: [моногр.] / В.В. Іванишин. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
4. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. Доклады и их обсуждение в Институте экономики. – М.: Директ-медиа Паблшинг, 2008. – 646 с.
5. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения / Н.Д. Кондратьев; ред. кол. Л.И. Абалкин и др.; сост. В.М. Бондаренко и др. – М.: Экономика, 1993. – 544 с.
6. Моголова М.М. Матеріально-технічне забезпечення аграрної галузі / М.М. Моголова, Я.К. Білоусько, Г.М. Підлісецький // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 61-67.
7. Россоха В.В. Сільськогосподарське машинобудування в руслі сучасних проблем / В.В. Россоха // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 177-179.
8. Сайко В. Актуальні проблеми землеробства: простих шляхів мінімалізації обробітку ґрунту не буває / В. Сайко // Техніка АПК. – 2008. – № 1. – С. 8-14.
9. Сільське господарство України у 2013 році: [стат. збірник] / За ред. Н.С. Власенко. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 400 с.
10. Соловей Д.Ю. Аналіз кон'юнктури ринку сільськогосподарської техніки в Україні / Д.Ю. Соловей, Я.К. Білоусько // Економіка АПК. – 2014. – № 1. – С. 40-44.
11. Фостер Р. Созидательное разрушение: почему компании, «построенные навечно», показывают не лучшие результаты и что надо сделать, чтобы поднять их эффективность / Ричард Фостер, Сара Каплан; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 388 с.
12. Шебанін В.С. Основні напрями системного оновлення матеріально-ресурсного потенціалу в аграрному секторі економіки / В.С. Шебанін // Економіка АПК. – 2003. – № 3. – С. 44-47.
13. Шебанін В.С. Системне оновлення і розвиток матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства: [моногр.] / В.С. Шебанін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 276 с.
14. Brue S.L. Essentials of Economics / S.L. Brue, C.R. McConnell, S.M. Flynn. – McGraw-Hill Higher Education, 2013. – 570 p.
15. McConnell C. Macroeconomics: principles, problems, and policies / C. McConnell, R. Campbell. – New York: McGraw-Hill / Irwin, 2008. – 488 p.
16. McConnell C.R. Economics: principles, problems and policies / C.R. McConnell, S.L. Brue, S.M. Flynn. – McGraw-Hill, 2011. – 518 p.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2015 р.

*** Новини АПК

Експорт зернових перевищив 34,8 млн т

Станом на 2 липня фактичні обсяги експорту зерна становлять 34 805 тис. т, з яких: пшениці – 11234 тис. т; кукурудзи – 18837 тис. т; ячменю – 4455 тис. т та інших зернових – 279 тис. т.

Цінова ситуація на внутрішньому ринку зерна

Ціни попиту на зернові в даний час коливаються залежно від регіону: на пшеницю 3-го класу – від 2830 до 4500 грн/т, на фуражну пшеницю 6-го класу – від 2580 до 3400 грн за 1 т.

Ціни на продовольчу та фуражну пшеницю склалися такі: на пшеницю 3 класу – 3120 грн/т, на фуражну – 2839 грн/т.

Середні ціни на ячмінь становлять 2936 грн/т, на кукурудзу – 2911 грн/т.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 3.334

*Т.П. КАЛЬНА-ДУБІНЮК, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри аграрного консалтингу та сервісу
М.В. БЕСЧАСТНА, асистент
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Соціальне партнерство в сільській місцевості з використанням потенціалу дорадчих служб

Постановка проблеми. Розвиток сільського господарства України відбувається в умовах економічної кризи, виникнення проблем, більшість з яких не розв'язується протягом десятиліть. Відсутність збалансованої системи розвитку сільських територій призводить до постійного погіршення якості життя та скорочення чисельності сільського населення, зниження рівня його доходів, незадовільного стану інфраструктури тощо. У зв'язку з цим актуальною постає необхідність підвищення рівня соціального забезпечення в сільській місцевості. Важливого значення в цьому набуває налагодження взаємовигідних відносин між органами місцевого самоврядування, бізнесовими структурами й представниками сільського населення у формі громадських об'єднань, що реалізується через механізми соціального партнерства з використанням потенціалу дорадчих служб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення й аналіз досліджень зарубіжних і вітчизняних учених, серед яких О.Ю. Ситник [8], Е.М. Лібанова [4], В.М. Кузнецов [5], Н.В. Балабанова [2], С.В. Бакуменко [11], В. Боков та інші показало, що основна увага більшості науковців приділяється проблемам розробки дієвих механізмів й інструментів впливу на підвищення рівня життя населення. Проте шляхи налагодження системи ефективних взаємовідносин у сільській місцевості між органами місцевого самоврядування, бізнесовими структу-

рами та громадськими об'єднаннями з використанням потенціалу дорадчих служб залишаються недослідженими.

Мета статті – розкриття ролі дорадчих служб у розвитку соціального партнерства на селі.

Виклад основних результатів дослідження. Розбудова в Україні демократичної системи управління зумовлює наближення влади до розв'язання проблем громадян на місцях. Громадяни мають достатньо широкий спектр передбачених законом можливостей впливати на діяльність влади [6, 14].

Багато управлінських рішень викликають нерозуміння з боку суспільства, соціальну напругу, девальвацію моральних цінностей тощо. За таких умов першочергового значення набуває пошук механізмів узгодження інтересів населення й влади, працівників і бізнесу з метою подальшої активізації суб'єктів громадянського суспільства в Україні [3]. Одним із таких механізмів є партнерство між населенням, владою та бізнесом.

Партнерство – це спільна діяльність, яка ґрунтується на однакових правах і обов'язках партнерів із метою досягнення спільних інтересів [9].

Концепція соціального партнерства, що зародилася наприкінці XIX – початку XX ст. як ефективний інструмент подолання конфліктних ситуацій в соціально-трудої сфері, нині стає універсальним засобом розв'язання різних соціальних проблем у всіх сферах життєдіяльності суспільства [8].

Соціальне партнерство як наукова категорія характеризується багатоаспектністю,

© Т.П. Кальна-Дубінюк, М.В. Бесчастна, 2015

різноманітністю та широтою розуміння й трактування. Оскільки воно може бути представлене в багатьох сферах суспільних відносин, його різноманітні визначення розкривають той бік соціального партнерства, що розв'язує конкретну проблему. Соціальне партнерство трактується по-різному:

1. У вузькому розумінні – це прояв партнерських відносин у соціально-трудої сфері (у підприємстві) між роботодавцями, об'єднаннями працівників і державними органами.

2. У широкому розумінні – це партнерство між недержавними організаціями, державою та бізнесовими структурами.

3. У найширшому розумінні партнерство – це формування соціальної держави, досягнення суспільного діалогу, злагоди [4].

Теоретичною основою становлення соціального партнерства є визнання необхідності існування в суспільстві різноманітних соціальних груп зі специфічними функціями, конфліктами їх інтересів і розбіжностей, можливостями їх взаємоприйнятого суспільного розвитку, що відповідає перспективним завданням соціальної держави [5].

Сутність соціального партнерства розкривається через його функції. По-перше, воно може бути механізмом узгодження соціальних інтересів з урахуванням їх відмінностей та навіть суперечностей. По-друге, воно може бути засобом реалізації соціальної політики, що забезпечує участь усіх соціальних суб'єктів в організаційно-управлінській діяльності. Оскільки управління пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, то соціальне партнерство може забезпечити взаємодію соціальних суб'єктів у будь-якій із груп – економічній, політичній, культурній тощо [2].

Виходячи з того, що соціальне партнерство ґрунтується на принципах рівноправності, довіри, соціальної справедливості й взаємної відповідальності сторін, воно може забезпечити рішення соціальних суперечностей легітимним, цивілізованим шляхом. У процесі соціально-партнерської взаємодії відбувається обмін думками; передача соціальнозначущої інформації; досягнення взаєморозуміння між сторонами, пошук спільних інтересів. Отже, соціальне партнерство

– це механізм взаємодії між суб'єктами управління з метою вирішення соціальних питань на взаємовигідних умовах.

Становлення та розвиток соціального партнерства можливе за певних умов, зокрема створення необхідного інституційного й правового середовища. У зв'язку з цим виділимо такі загальні риси соціального партнерства [1]:

формування та визнання ідеології соціального партнерства на протигагу ідеології соціальної конфронтації;

мотивація суб'єктів на активну участь у системі соціального партнерства;

закріплення загальних принципів соціального партнерства;

створення й розвиток соціально-економічних і правових інститутів, що забезпечують реалізацію соціально-партнерських відносин.

У будь-якому сучасному суспільстві можна виділити принаймні три важливі сектори: державний – органи державної влади та місцевого самоврядування, бюджетні установи й організації, засновані на підставі закону чи в межах повноважень державних органів; бізнесовий – система підприємств і організацій, господарських товариств та індивідуальних підприємців, що займаються господарською діяльністю, а також сектор, що дістав назву “третього”, оскільки не належить до перших двох і має кілька принципових відмінностей [10].

Отже, “третій сектор” в Україні – це сукупність незалежних, створених за ініціативою засновників, структур, не спрямованих на одержання прибутку або влади. Попри формальну назву таких організацій, усіх їх об'єднують ознаки, спільні для всіх організацій третього сектора [6]:

1. Недержавний (неурядовий) характер організації. Держава в особі органів державної влади та місцевого самоврядування не є засновником такої організації на підставі закону чи через ухвалення публічного акта відповідним органом влади, вона не здійснює адміністративного управління чи контролю.

2. Самоврядування. Керівництво організації здійснюється її учасниками відповідно до її статутних документів.

3. Добровільність. Організація засновується на основі доброї волі осіб чи особи, що є засновником. Ніхто не може бути примушений до вступу в організацію й нікому не може бути заборонено вийти з такої організації.

4. Неприбутковість. Метою створення чи діяльності такої організації не може бути одержання прибутку, що розподіляється між її членами, засновниками чи зв'язаними з ними особами. Прибуток організації, одержаний нею внаслідок комерційної діяльності, може використовуватися лише на статутні цілі, а кошти чи майно організації після її ліквідації не розподіляється між її членами чи засновниками, а використовується лише зі статутною метою.

5. Корисність. Для своїх членів будь-яка громадська організація є корисною з приватного погляду як організація взаємної вигоди; для суспільства ж у цілому (через сприяння благодійництву, розвитку освіти, науки, культури, захисту навколишнього природного середовища, надання певних соціальних

послуг тощо) вона є суспільно корисною організацією.

Відповідно до вищесказаного, у соціальному партнерстві беруть участь такі сторони – держава (державний сектор), бізнес (комерційний сектор) і громада (некомерційний сектор).

Соціальне партнерство як система відносин може виникнути лише в тому випадку, якщо сторони розглядають одна одну як бажаних потенційних або реальних партнерів та готові до співпраці на основі розподілу повноважень і відповідальності [11].

Сільська місцевість є соціальним об'єктом, в управлінні яким беруть участь кілька суб'єктів: органи державної влади в особі органів місцевого самоврядування, бізнесові структури та громадські об'єднання. Наведені суб'єкти управління і є учасниками соціального партнерства в сільській місцевості, характеристики взаємодії яких наведено в таблиці.

Основні характеристики взаємодії представників соціального партнерства в сільській місцевості*

Держава	Бізнес	Громадські об'єднання
Створення законодавчих і нормативних передумов для реалізації інновацій, розвитку місцевого самоврядування, громадських організацій, благодійної діяльності. Формування цільових програм розвитку соціальної сфери, в тому числі й сільських територій. Соціальний захист населення. Контроль за дотриманням умов соціального партнерства. Вивчення і розповсюдження кращої практики щодо стимулювання соціально-економічного розвитку. На рівні місцевого самоврядування – представлення інтересів місцевих громад	Бізнес направлений на виробництво й обмін товарів і послуг, створення матеріальної бази, що дає змогу забезпечити людську діяльність в аграрному секторі. Благодійні пожертви, можливість використовувати досвід і професіоналізм компетентних менеджерів у розв'язанні соціальних проблем. Підвищення матеріального рівня сільського населення. Забезпечення робочими місцями. Оренда земельних ділянок	Самоорганізація людей для спільного і самостійного розв'язання проблем, забезпечення своїх інтересів. Висунення до вирішення проблемних питань сільських територій. Цивільний контроль над діями влади. Залучення до роботи добровольців. Висловлення інтересів певних груп населення. Висунення нових ціннісних орієнтирів (екологічний рух тощо)

* Джерело: Розробка М.В. Бесчастної.

Безумовно, можливості (а отже, і роль) сторін у рамках соціального партнерства неоднакові. Якщо роль бізнесових структур полягає, головним чином, у фінансових можливостях, забезпеченні робочими місцями, рівня орендної плати тощо, а роль державних структур полягає ще й у використанні владних важелів, то громадські об'єднання

формують та організують унікальний ресурс – соціальні інтереси й ініціативи громадян.

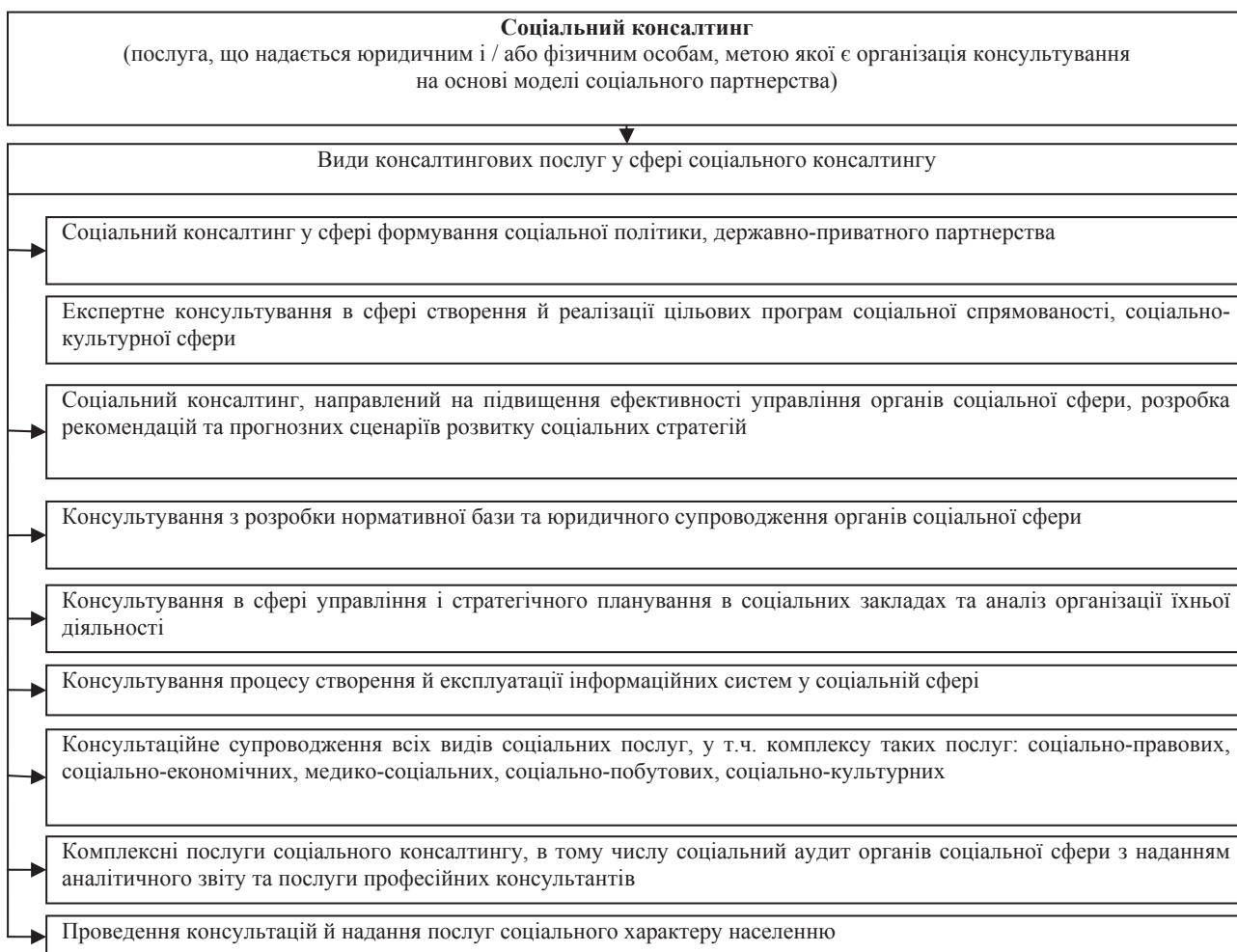
Отже, соціальне партнерство – взаємовигідна взаємодія різних секторів суспільства, спрямована на розв'язання соціальних проблем, забезпечення розвитку соціальних відносин і поліпшення якості життя, що здійснюється в рамках чинного законодавства [12].

Відповідно до цього, соціальне партнерство в сільській місцевості – взаємовигідна взаємодія органів місцевого самоврядування, бізнесових структур та громадських об'єднань, спрямована на вирішення соціальних питань у сільській місцевості з метою поліпшення якості життя й забезпечення розвитку соціальних відносин, що здійснюється в межах чинного законодавства.

Проте, на наш погляд, необхідно мати ще одного учасника соціального партнерства в сільській місцевості, який би забезпечував дії всіх учасників процесу. Адже в будь-якому випадку необхідна структура, яка б виявляла проблеми, потреби та розробляла рекомендації щодо інформаційно-консультаційного забезпечення можливостей їх реалізації, механізмів партнерства, впроваджувала спільні проекти. Такою структурою можуть стати дорадчі служби, бо відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» одним із видів до-

радчих послуг є соціально спрямовані послуги, тобто ті, що надаються суб'єктам господарювання, які ведуть діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню за рахунок коштів державного й місцевих бюджетів [13,15,16].

У сучасних умовах на ринку консалтингових послуг консультантами активно використовуються соціальні технології для інформаційно-консультаційного забезпечення розв'язання соціальних проблем, підтримки стабільності соціальних систем, управління, регулювання і планування соціальних процесів, що називається соціальним консалтингом. Його особливість полягає в організації консультування на основі моделі соціального партнерства. Соціальний консалтинг відіграє важливу роль в управлінні соціальними сферами життєдіяльності сучасного суспільства та реалізується через основні його види (рис. 1) [7].

Рис. 1. Основні види консалтингових послуг у сфері соціального консалтингу*

*Джерело: Розробка М.В. Бесчастної.

Розглядаючи сільські території як об'єкт управління, модель соціального партнерства в сільській місцевості з використанням по-

тенціалу дорадчих служб матиме наступний вигляд (рис. 2).

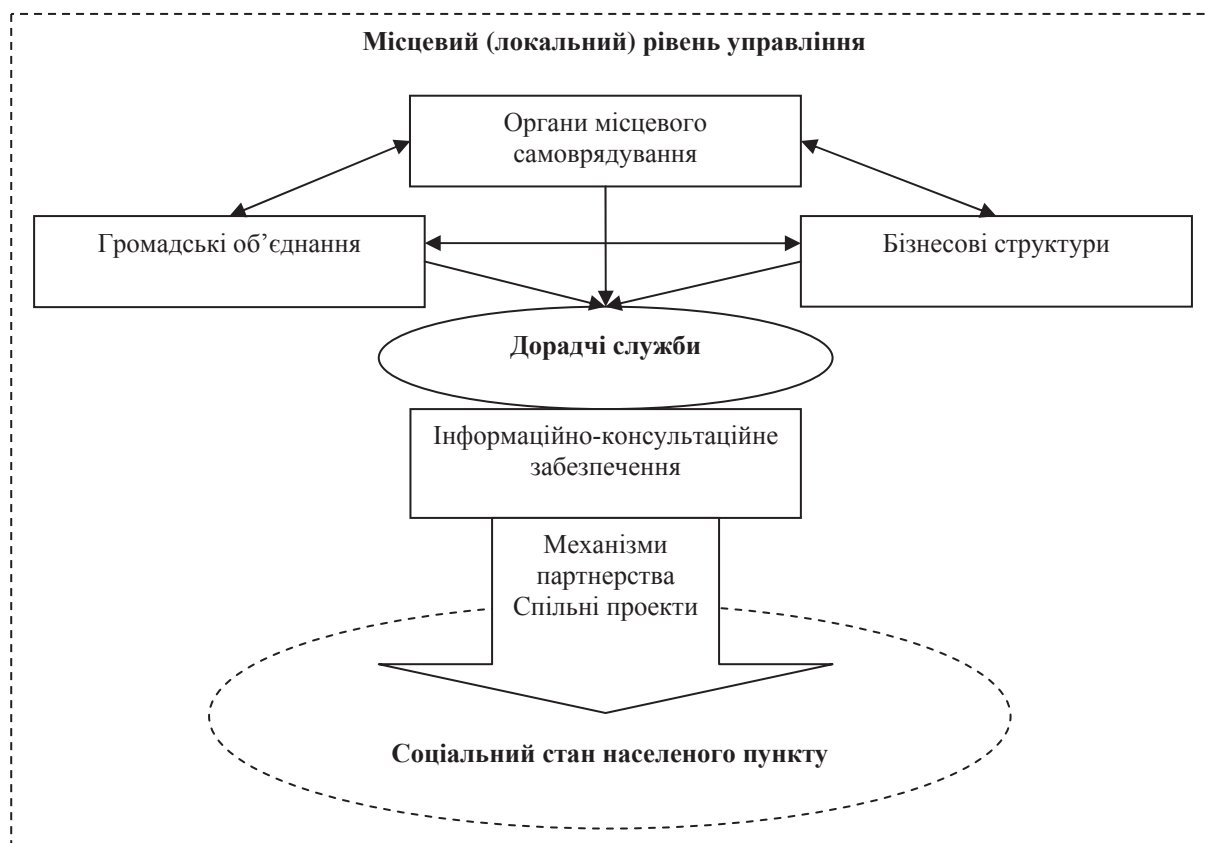

Рис. 2. Модель соціального партнерства в сільській місцевості з використанням потенціалу дорадчих служб*

* Джерело: Розробка авторів.

Налагодження партнерства сприяє формуванню ознак стабільної, комплексної соціальної роботи в територіальній громаді, що забезпечується розв'язанням її найгостріших соціальних проблем. Проте нині спостерігається пасивність сільського населення й небажання бізнесових структур брати участь у розв'язанні соціальних проблем сільських населених пунктів. Дане питання необхідно вирішувати, використовуючи мо-

жливості та досвід дорадчих служб за підтримки держави.

Висновки. Реалізація запропонованої моделі взаємодії органів місцевого самоврядування, бізнесових структур і громадських об'єднань у сільській місцевості з використанням потенціалу дорадчих служб дасть змогу комплексно розв'язати проблему соціального забезпечення в сільській місцевості.

Список використаних джерел

1. Алексейчук В.В. Теоретичні підходи до обґрунтування сутності поняття соціального партнерства / В.В. Алексейчук // Держава та регіони : наук.-виробн. журнал. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2009. – № 1. – С. 10–13. – (Серія: Державне управління).
2. Балабанова Н.В. Соціальний діалог. Соціальне партнерство. Соціальна держава / Н.В. Балабанова, В.І. Жуков, В.С. Пилипенко. – К.: Академія праці та соціальних відносин, 2002. – 190 с.
3. Головатий М.Ф. Соціологія молоді / М.Ф. Головатий. – К., 2006. – С. 43.
4. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист. навч. посіб. / Е. Лібанова, О. Палій. – К.: «Основи», 2004. – 492 с.
5. Кузнецов В.М. Культура партнерства як культура життя / В.М. Кузнецов // Безопасность Евразии. – 2010. – № 2. – С. 7–52.
6. Рада та громада (або як залучати громадян до місцевого самоврядування): посіб. для працівників органів місцевого самоврядування. – К.: Академпрес, 2003. – 132 с.

7. Роздольская И.В. Практика использования социального консалтинга как культурно-исторически детерминированной социальной технологии / И.В. Роздольская, С.М. Осадчая, М.Е. Ледовская // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – №6. – С. 715-719.
8. Ситник О.Ю. Соціальне партнерство в Україні: особливості становлення і перспективи розвитку [Електронний ресурс] / О.Ю. Ситник. – Режим доступу: http://www.kntu.kt.ua/doc/zb_15.pdf#page=287.
9. Социологический энциклопедический словарь // Электронный адрес: <http://www.sociolook.com/48/207/1707267.html>
10. Соціальна робота в Україні: теорія та практика // *Наук.-метод. журн*, 2005. – № 2. – 194 с.
11. Соціальне партнерство: навч. посіб. / С.В. Бакуменко, І.Є. Левенець, О.М. Грибаков, М.Л. Дубровський, І.М. Дубровський. – К., 1999. – 300 с.
12. Як налагодити партнерство. Рекомендації для бізнесу // <http://www.csrukraine.org/userfiles/pdf>
13. Kalna-Dubinyuk T.P. The Development of Extension Service in Ukraine and the Worldwide Experience. Text-book / T. P. Kalna-Dubinyuk, S. R. Johnson – Kyiv: Agrarna nauka, 2005. – 200 p.
14. Kalna-Dubinyuk T. Innovation in Extension for Modernizing Agribusiness and Rural Areas / T. Kalna-Dubinyuk, A. Lytovchenko, Y. Dubinyuk, S. Danylyuk // *Abstracts book, AGRIMBA, Montenegro, June 25-28, 2013: Budva*. – 2013. – P. 59-60.
15. Filson G.C. Intensive Agriculture and Sustainability: A Farming Systems Analysis/ G.C. Filson. // *UBC Press-Vancouver-Toronto*, 2004. – 230 p.
16. Rivera W.M., Zijp W. Contracting for Agricultural Extension / W.M. Rivera, W. Zijp // *CAB International*, 2002. – 189 p.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015 р.

*

УДК 332.14(1-22)

*В.А. ТКАЧУК, кандидат економічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри економіки праці та розвитку сільських територій
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Обґрунтування моделі соціально-економічного розвитку сільських територій

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток села визначають як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку економічної та соціальної сфер сільських регіонів, із мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до розв'язання всіх проблем сільського регіону – економічних, соціальних, екологічних, демографічних тощо. У зв'язку з цим невідкладним завданням є створення такого економічного й соціального середовища, яке сприяло б підвищенню престижності та мотивації праці, привабливих умов для проживання в сільській місцевості, зупиненню руйнації об'єктів соціальної інфраструктури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні вчені протягом багатьох років

займаються вивченням проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій. Значних результатів у своїх наукових дослідженнях досягли В.Г. Андрійчук [1], О.Г. Булавка [4], М.Й. Малік [10], С.М. Кваша [8], П.Т. Саблук [12], В.К. Терещенко [16] та інші. Наукові розробки вищезгаданих учених дуже важливі, проте ця проблема вимагає подальшого вивчення, особливо як на регіональному рівні, так і в країні у цілому.

Мета статті – аналіз актуальних питань соціально-економічного розвитку сільських територій України на прикладі Харківської області з метою визначення засобів та шляхів подолання цих проблем. На підставі результатів аналізу розробити модель соціально-економічного розвитку сільських територій.

Виклад основних результати дослідження. Концептуальний вигляд моделі соціально-економічного розвитку сільських територій як сукупності альтернативних стратегічних рішень наведено на рисунку 1.

© В.А. Ткачук, 2015

7. Роздольская И.В. Практика использования социального консалтинга как культурно-исторически детерминированной социальной технологии / И.В. Роздольская, С.М. Осадчая, М.Е. Ледовская // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – №6. – С. 715-719.
8. Ситник О.Ю. Соціальне партнерство в Україні: особливості становлення і перспективи розвитку [Електронний ресурс] / О.Ю. Ситник. – Режим доступу: http://www.kntu.kt.ua/doc/zb_15.pdf#page=287.
9. Социологический энциклопедический словарь // Электронный адрес: <http://www.sociolook.com/48/207/1707267.html>
10. Соціальна робота в Україні: теорія та практика // *Наук.-метод. журн*, 2005. – № 2. – 194 с.
11. Соціальне партнерство: навч. посіб. / С.В. Бакуменко, І.Є. Левенець, О.М. Грибаков, М.Л. Дубровський, І.М. Дубровський. – К., 1999. – 300 с.
12. Як налагодити партнерство. Рекомендації для бізнесу // <http://www.csrukraine.org/userfiles/pdf>
13. Kalna-Dubinyuk T.P. The Development of Extension Service in Ukraine and the Worldwide Experience. Text-book / T. P. Kalna-Dubinyuk, S. R. Johnson – Kyiv: Agrarna nauka, 2005. – 200 p.
14. Kalna-Dubinyuk T. Innovation in Extension for Modernizing Agribusiness and Rural Areas / T. Kalna-Dubinyuk, A. Lytovchenko, Y. Dubinyuk, S. Danylyuk // *Abstracts book, AGRIMBA, Montenegro, June 25-28, 2013: Budva*. – 2013. – P. 59-60.
15. Filson G.C. Intensive Agriculture and Sustainability: A Farming Systems Analysis/ G.C. Filson. // *UBC Press-Vancouver-Toronto*, 2004. – 230 p.
16. Rivera W.M., Zijp W. Contracting for Agricultural Extension / W.M. Rivera, W. Zijp // *CAB International*, 2002. – 189 p.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015 р.

*

УДК 332.14(1-22)

*В.А. ТКАЧУК, кандидат економічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри економіки праці та розвитку сільських територій
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Обґрунтування моделі соціально-економічного розвитку сільських територій

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток села визначають як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку економічної та соціальної сфер сільських регіонів, із мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до розв'язання всіх проблем сільського регіону – економічних, соціальних, екологічних, демографічних тощо. У зв'язку з цим невідкладним завданням є створення такого економічного й соціального середовища, яке сприяло б підвищенню престижності та мотивації праці, привабливих умов для проживання в сільській місцевості, зупиненню руйнації об'єктів соціальної інфраструктури.

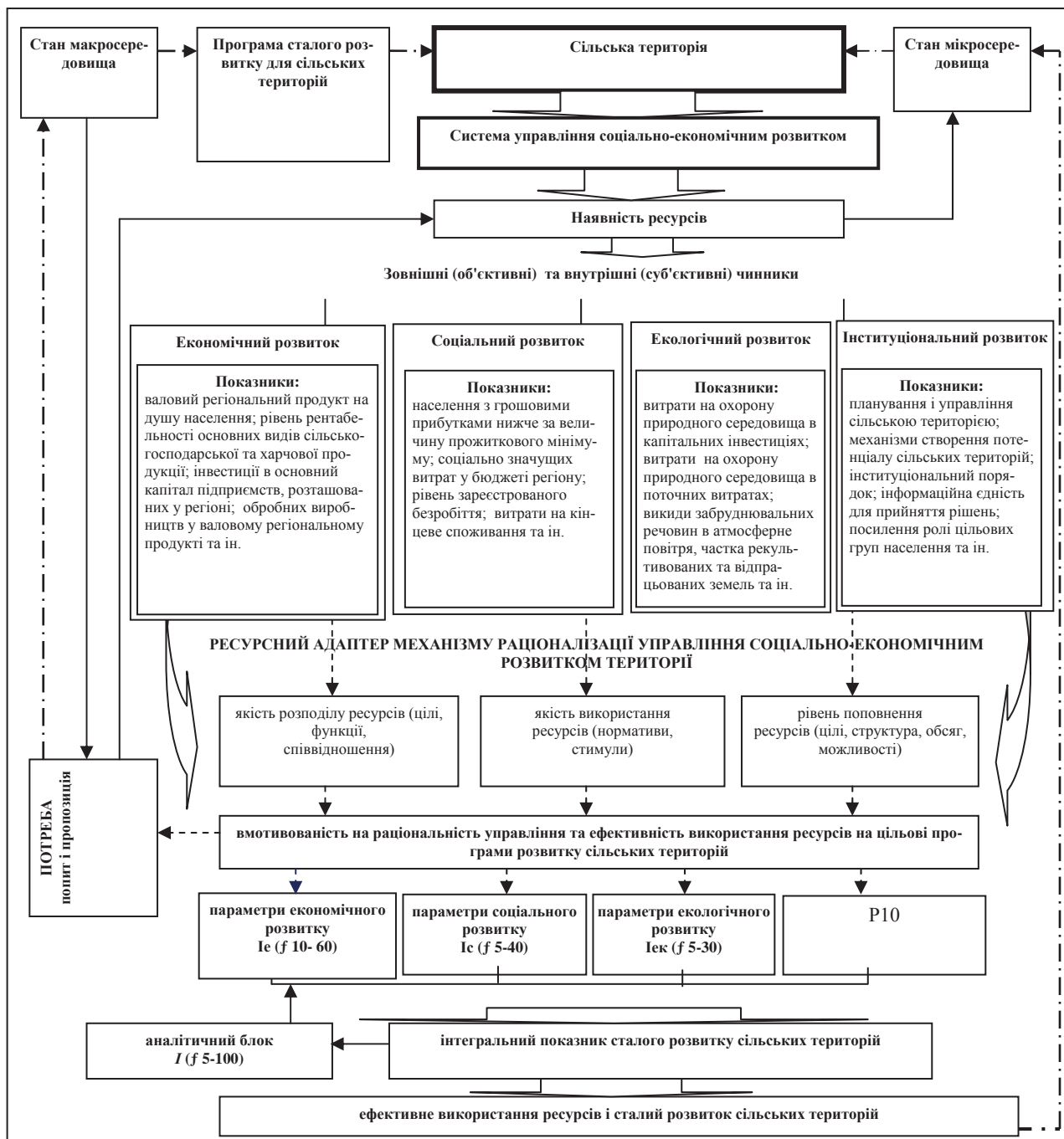
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні вчені протягом багатьох років

займаються вивченням проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій. Значних результатів у своїх наукових дослідженнях досягли В.Г. Андрійчук [1], О.Г. Булавка [4], М.Й. Малік [10], С.М. Кваша [8], П.Т. Саблук [12], В.К. Терещенко [16] та інші. Наукові розробки вищезгаданих учених дуже важливі, проте ця проблема вимагає подальшого вивчення, особливо як на регіональному рівні, так і в країні у цілому.

Мета статті – аналіз актуальних питань соціально-економічного розвитку сільських територій України на прикладі Харківської області з метою визначення засобів та шляхів подолання цих проблем. На підставі результатів аналізу розробити модель соціально-економічного розвитку сільських територій.

Виклад основних результати дослідження. Концептуальний вигляд моделі соціально-економічного розвитку сільських територій як сукупності альтернативних стратегічних рішень наведено на рисунку 1.

© В.А. Ткачук, 2015

Рис. 1. Модель соціально-економічного розвитку сільських територій

Джерело: Запропоновано автором на основі [2; 3; 7; 9; 11; 13].

У моделюванні соціально-економічного розвитку сільських територій його необхідно розглядати як сполучну ланку між інструментами стимулювання розвитку й середовищем сільської території, завдяки якій з'являється можливість адаптації до зовнішніх змін як у зоні моделі в цілому, так і окремих компонентів та взаємозв'язків. Як типові рішення щодо використання існуючих у території потенціалів надання зовнішніх можливостей (дотацій) необхідно виділити в досліджуваному регіоні (Харківська

область) класи за ознаками адаптивності й дисипативності, для яких розробити та запропонувати портфель доцільних заходів для досягнення ймовірного атрактору їхнього розвитку.

Ключове значення в запропонованій моделі має наявність можливостей щодо досягнення стратегічних цілей сільських територій і здатності адаптації до змін середовища. Взаємозв'язки між складовими моделі відображаються у різних формах (залежно від класу сільської території по відношенню до

можливості досягнення цільового рівня соціально-економічного розвитку). Для перевірки гіпотези про неоднорідність сільської території як об'єкта стратегічного планування було виконано типологічний аналіз соціально-економічного становища сільських районів Харківської області.

Графік середніх кожного з одержаних кластерів наведено на рисунку 2. Проведений кластерний аналіз і кейс-аналіз характер-

них представників кластерів дав змогу підтвердити існування типових варіантів моделей «Рівень економічного / соціального розвитку території» та значимих взаємозв'язків між їхніми елементами. Багатофакторний кластерний аналіз проводився з метою виявити наявність стійких груп сільських територій із характерними взаємозв'язками між складовими їхнього економічного й соціального розвитку.

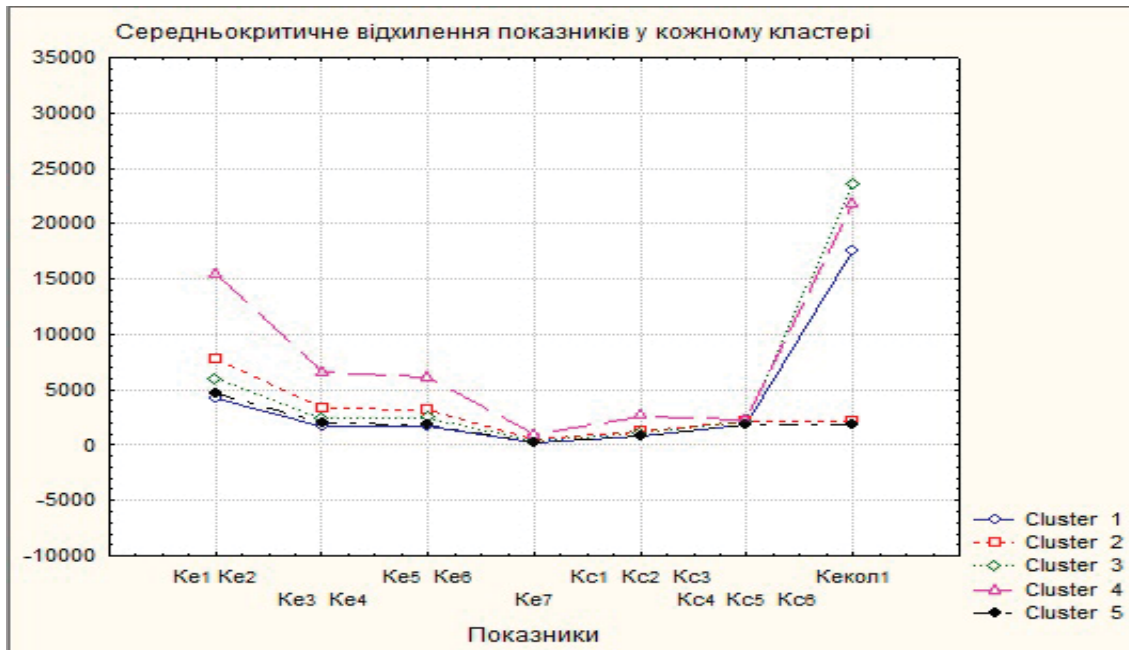

Рис. 2. Лістинг (фрагмент програми) – графіки середніх кластерів досліджуваних районів

Джерело: Розраховано автором.

З лістингу видно, що за рівнем соціально-економічного розвитку сільських територій у результаті проведених розрахунків було одер-

жано п'ять кластерів. Перелік районів, що потрапили до складу першого кластера наведено в таблиці 1 (фрагмент розрахунків).

1. Об'єкти (райони), які входять до складу кластера 1

Умовне позначення	Найменування району
P3	Близнюківський
P5	Борівський
P6	Валківський
P7	Великобурлуцький
P9	Лозівський
P11	Зачепилівський
P16	Коломацький
P17	Сахновщинський
P18	Краснокутський
P21	Золочівський
P23	Печенізький
P24	Кегичівський
P27	Шевченківський

Джерело: Сформовано автором.

Комплексний аналіз соціально-економічного становища сільських територій Харківського регіону дає змогу виділити кілька сформованих локальних типів розвитку

сільської місцевості: аграрно-індустріальні, аграрні й відсталі муніципальні райони. Економіка аграрно-індустріальних муніципальних районів демонструє порівняно ви-

сокі економічні результати і характеризуються диверсифікованою галузевою структурою. До цієї групи за результатами аналізу належить четвертий кластер, до якого увійшли вісім районів області, так звані райони-лідери. Окремо до другого кластера увійшов один із найрозвиненіших районів, розташований у приміській зоні поблизу залізничних і автомобільних магістралей: Харківський. Він не потрапив до групи районів четвертого кластера, бо за показниками економічного та соціального розвитку цей район практично не відрізняється від економічно й соціально розвинених регіонів, але за показником екологічного стану території він знаходиться на низькому рівні.

Сільські муніципальні райони аграрного типу характеризуються переважним розвитком галузей із виробництва сільськогосподарської сировини при невисоких економічних результатах, або майже повній відсутності підприємств для її переробки (перший кластер). В економіці відсталих муніципальних районів складно ідентифікувати виражену спеціалізацію в системі регіонального поділу праці. При майже повній відсутності промислових підприємств на цій території виробляються незначні обсяги сільськогосподарської продукції, доходи населення багаті в чому формуються за рахунок соціаль-

них трансфертів, що притаманно південно-західним районам області й окремим районам на сході – Великобурлуцькому, Шевченківському, Первомайському, Кегичівському, Сахновщинському, Зачепилівському, Лозівському, Близнюківському, Барвінківському. У третій кластер увійшли чотири райони, розташовані в північній та південній прикордонних зонах: Богодухівський, Вовчанський, Барвінківський, які хоч і не мають сприятливих природно-кліматичних умов, але демонструють стабільний розвиток. У цей кластер увійшов також район, розташований у центрально-східній зоні: Первомайський, віддалений від обласного центру і залізниць. Цей клас районів має середні показники розвитку. По основних соціально-економічних показниках вони займають прикордонне положення між першим і четвертим кластерами. П'ятий кластер утворює один із найменш розвинених (маргінальних) районів із трьох природно-кліматичних зон, що характеризуються низьким бонітетом ґрунтів (Нововодолазький район), малонаселеністю при найбільшій частці в території області, низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва, зниженням ролі сільськогосподарських підприємств і слабким розвитком фермерства (табл. 2).

2. Середні показники розвитку сільських районів Харківської області по виділених кластерах

Показник	Кластери				
	1	2	3	4	5
Кількість районів у кластері, од.	13	1	4	8	1
Частка району, %:					
у території області	1,6	2,6	2,6	3,9	5,2
у чисельності постійного населення області	4,3	2,0	1,0	0,9	0,9
в обсязі продукції сільського господарства	11,7	5,4	2,8	2,2	1,7
в обсязі промислової продукції	4,2	1,2	0,2	0,1	0,3
Середньомісячна заробітна плата одного працюючого в сільському господарстві, грн	1428	3643	1565	3436	1223
Обсяг виробництва продукції сільського господарства в господарствах усіх категорій, тис. грн за рік	2146	1392	765	602	410
Частка сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції, %	41,0	51,2	58,7	51,6	33,2
Частка прибуткових господарств у 2013 р., %	32,0	74,4	41,3	52,4	27,6
Прибуток із розрахунку на одне господарство, тис. грн	4823	3639	2504	3992	1554
Частка перспективних господарств, %	55,0	47,8	62,5	22,6	25,4
Кількість фермерських господарств, од.	138	375	106	58	41
Бал бонітету ґрунтів	29,63	21,75	17,53	17,90	16,44
Виробництво на 100 га площі кормових культур, ц:					
молока	409	217	152	97	96
м'яса	22,2	12,2	11,4	7,2	7,0
Міграційний приріст / відплив населення за 2013 рік, осіб	+1514	+150	-134	-77	-112

Джерело: Розраховано автором за даними [15].

Діагностику досягнутого рівня соціально-економічного розвитку досліджуваних територій із метою визначення найдоцільніших програм розвитку пропонується проводити

за допомогою розрахунку інтегральних показників за складовими економічного та соціального розвитку [5; 6; 14].

Змінні	Значення факторів	
	Фактор 1	Фактор 2
Ке1	0,906201	0,038643
Ке2	0,968493	0,038643
Ке3	0,991912	0,073306
Ке4	0,975525	-0,004794
Ке5	0,325123	0,047935
Ке6	0,019765	0,416496
Ке7	0,588424	0,621636
Кс1	-0,131555	0,925175
Кс2	-0,155518	0,429164
Кс3	0,034836	0,139358
Кс4	0,006504	0,755980
Кс5	0,016504	0,040915
Кс6	0,084905	0,527397
Заг. змін.	4,062469	3,032044
Сер. знач.	0,471815	0,333234

Рис. 3. Лістинг програми – результати багатфакторного аналізу головних компонент розвитку досліджуваних районів

Джерело: Розраховано автором.

За даними рисунка 3 на величину першої складової "Рівень економічного розвитку" впливають показники: валовий регіональний продукт на душу населення – Ке1; рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської та харчової продукції – Ке2; інвестиції в основний капітал підприємств, розташованих у регіоні, з розрахунку на одну найману особу – Ке3; частка обробних виробництв у валовому регіональному продукті – Ке4; частка економічно активного населення в сільській місцевості – Ке7. Таким чином, для компонент першої складової діагностики соціально-економічного стану досліджуваних районів величина інтегрального показника (рівня економічного розвитку) має вигляд:

$$I_e = 1/4,062469 \cdot (0,906201 \cdot Ke_1 + 0,968493 \cdot Ke_2 + 0,991912 \cdot Ke_3 + 0,975525 \cdot Ke_4 + 0,588424 \cdot Ke_7).$$

На величину другої складової "Рівень соціального розвитку" впливають показники: населення з грошовими прибутками нижче за величину прожиткового мінімуму, % від

загальної чисельності населення – Кс1; частка соціально значущих витрат у бюджеті регіону, %, у т.ч. частка витрат на: охорону здоров'я, освіту, культуру, спорт, соціальну політику – Кс2; витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на одну людину – Кс4; охоплення сільських дітей дошкільними закладами – Кс6. Отже, для компонент другої складової діагностики соціально-економічного стану досліджуваних районів (рівень соціального розвитку) величину інтегрального показника розраховують за формулою:

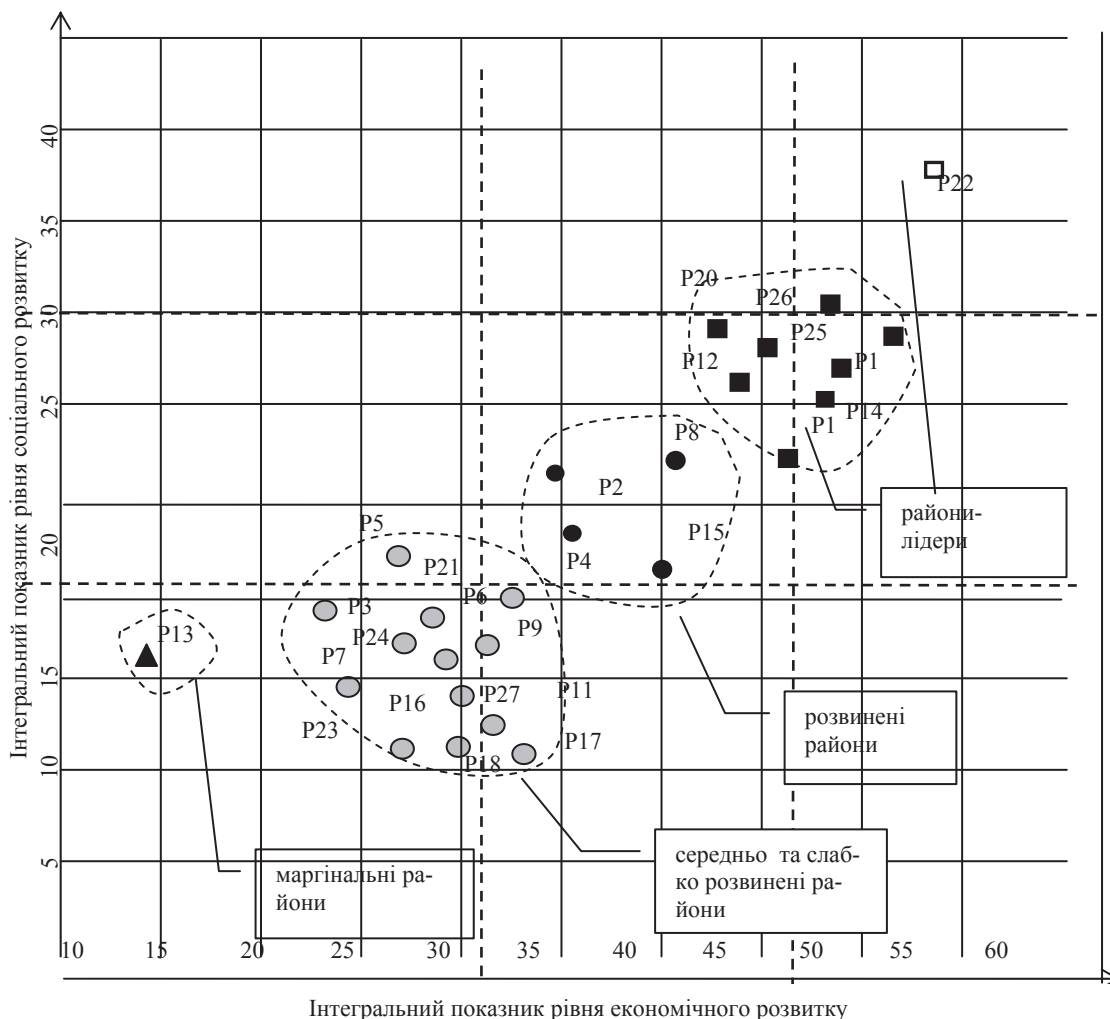
$$I_c = 1/3,032044 \cdot (0,925175 \cdot Kc_1 + 0,429164 \cdot Kc_2 + 0,75598 \cdot Kc_4 + 0,527394 \cdot Kc_6).$$

Наступним кроком побудови одержаної моделі є візуалізація результатів розрахунків за допомогою двовимірної матриці (рис. 4).

Аналіз пропорцій регіонального відтворення уможливив ідентифікувати три види спеціалізації регіонального господарського комплексу в Харківській області: аграрний, аграрно-індустріальний та аграрно-трансакційний. Відповідно можна виділити

кілька регіональних типів розвитку сільської місцевості, що склалися в цьому регіоні (рис. 5): соціально-депресивний тип в аграрних і аграрно-індустріальних регіонах, а та-

кож соціально-кризовий – в аграрних, аграрно-індустріальних й аграрно-трансакційних регіонах.

Рис. 4. Позиціонування районів за ознакою «Рівень економічного / соціального розвитку території»

Джерело: Побудовано автором.

Ступінь соціального благополуччя населення сільських територій регіону	Економічний уклад, який склався на території		
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Аграрно-трансакційні
Соціально-депресивні райони	Барвінківський Валківський Лозівський	Харківський Балакліївський Дергачівський Зміївський Ізюмський Красноградський Куп'янський Дворічанський Чугуївський Первомайський	
Соціально-кризові райони	Близнюківський Коломацький Шевченківський	Богодухівський Борівський Вовчанський Великобурульський Зачепилівський Сахновщинський Краснокутський Золочівський Печенізький Кегичівський	Нововодолазький

Рис. 5. Регіональні типи розвитку сільської місцевості

Джерело: Запропоновано автором.

Основні стратегічні рішення, спрямовані на визначення варіантів стратегічної взаємодії за ознакою «Рівень економічного / со-

ціального розвитку території» з окремими елементами моделі, наведено в таблиці 3.

3. Основні напрями вдосконалення Програм комплексного соціально-економічного розвитку районів Харківського регіону

Розділ Програми комплексного соціально-економічного розвитку району	Пропоновані доповнення	Мета Програми / Мета Пропозицій	Тип території
1	2	3	4
Ріст економічного потенціалу району Сільське господарство	1. Розвиток фермерської культури (рослинництво)	Повніше використання природно-ресурсного потенціалу території; створення додаткових робочих місць; випуск високоякісної продовольчої продукції	аграрний
Ріст економічного потенціалу району Сільське господарство	2. Розвиток інтегрованої аквакультури: гусячих і качиних господарств; товарних ставків із додатковими об'єктами полікультури; вирощування на рибницькій фермі нутрій і ондатри	Розширення асортименту продовольчої продукції, що випускається, затребуваної на ринку – м'яса водоплавної птиці; постачання на товарний ринок хутрової сировини	Аграрно-трансакційний (для територій, що знаходяться поблизу водойм)
Виробниче підприємництво	1. Відкриття цеху по виробництву кормів для риб і водоплавної птиці. 2. Відкриття цеху по випуску вологих паст і гранул (кормів для рибницьких ферм)	Забезпечення фермерського рибництва кормами за рахунок використання місцевої сировини зерно-, м'ясо- і молокопереробних підприємств, переробки малоцінної риби	Аграрно-трансакційний (для територій, що знаходяться поблизу водойм)
Розвиток рекреаційної аквакультури	Організація аматорського і спортивного рибальства на рибницькій фермі, будівництво туркомплексу	Розвиток сфери послуг населенню	Аграрно-трансакційний
Розвиток агротуризму	Відкриття туркомплексу на базі інтегрованої ферми або «зелених будинків» фермерів	Розвиток сфери послуг населенню; удосконалення агротуризму; підвищення благоустрою регіональних трас за рахунок будівництва мотелів, пришляхових ресторанів і кафе	Аграрний
Формування збутової мережі для фермерської продукції	Створення й розвиток спеціалізованої збутової мережі з урахуванням особливостей виробленої продукції (швидкопсувна продукція)	Розвиток сфери виробничих послуг; розвиток сфери послуг населенню; розвиток комерційних зв'язків із підприємствами торгівлі регіону	Аграрно-індустріальний (для територій приміського розташування)
Створення й розвиток сільськогосподарських споживчих кооперативів	Створення спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів Відкриття цехів по переробці сільськогосподарської продукції в різноманітному асортименті	Формування ринкової інфраструктури, розвиток виробничих послуг фермерам; виробництво високоякісних продуктів харчування в різноманітному асортименті відповідно до споживчого попиту	Аграрний

Джерело: Запропоновано автором.

Запропоновані основні напрями вдосконалення Програм комплексного соціально-економічного розвитку сільських територій Харківського регіону на основі повнішого використання існуючих ресурсів території та розвитку нових напрямів спеціалізації

фермерських господарств ґрунтуються на існуючих у кожному муніципальному утворенні програм розвитку і враховують визначені у процесі дослідження регіональні типи розвитку сільської місцевості.

Логіка представлених вище пропозицій дає змогу позначити три сценарії розвитку. Перший – сценарій екстенсивного розвитку при повній зайнятості. Він припускає залучення у виробництво додаткових ресурсів. Збільшення кількості залучених факторів виробництва можливо за рахунок використання в сільському господарстві праці нині безробітного населення і невикористовуваних сільськогосподарських угідь, площа яких за приблизними оцінками становить 130 тис. га, а також повне відновлення зношених основних фондів. Реалізація даного сценарію забезпечить приріст обсягу сільськогосподарського виробництва. Таким чином, даний сценарій не уможливить реалізувати конкурентні переваги регіону й зафіксує його низькі конкурентні позиції в національному господарстві.

Другий сценарій описує екстенсивний тип наздоганяючого розвитку. Природно-ресурсний потенціал регіону не тільки не поступається іншим регіонам, але й перевершує їх. Реалізація сценарію екстенсивного наздоганяючого розвитку вимагатиме, поряд із повним використанням наявних резервів праці та землі, збільшення до 2025 року обсягу капіталу в два рази. У зв'язку із чим такий сценарій уявляється нам малореалістичним і низькоефективним.

Третій сценарій – інноваційний тип наздоганяючого розвитку. Він припускає, поряд із параметрами, закладеними в першому сценарії прискорення темпів науково-технічного прогресу, використання інноваційних технологій у сільськогосподарському виробництві, що приведе до інноваційних змін. Реалізація останнього сценарію можлива лише на базі створення єдиної інфра-

структури, комплексного освоєння й використання територіального поєднання природних і економічних ресурсів, спеціалізації та кооперації виробництва й вимагає реалізації програм осередкового типу, спрямованих на формування і розвиток кластерних ініціатив.

Висновки. Правильний підхід – це обґрунтована типологізація розвитку сільських територій за ознаками адаптивності/дисипативності й механізму взаємодії ключових детермінантів розвитку сільських територій у відтворювальній системі регіонів. Розбудова ефективної моделі соціально-трудових відносин повинна стати важливим чинником прискорення соціально-економічного зростання сільських територій за допомогою формування портфеля кластерів, оцінки кластерного потенціалу регіону та передумов його створення, визначення цілей, завдань, цільових орієнтирів, меж і структури кластера, розробки технології взаємодії усередині кластера, виявлення інституціональних «розривів», що не дають змоги забезпечити ефективну взаємодію учасників кластера, обґрунтування сфер і механізму співробітництва учасників у рамках кластера, розробки плану програмних заходів із зазначенням строків, відповідальних, ресурсів та їхніх джерел. Кластерні структури виникають в інституціональному середовищі, що характеризується певними якісними властивостями, які стимулюють процес кластеризації. Важливими властивостями інституціонального середовища, що сприяють процесу кластероутворення, є високий рівень конкуренції, що спонукає місцеві господарюючі суб'єкти до інтеграційної взаємодії, а також високий рівень концентрації виробництва.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підруч. — 2-ге вид., доп. і перероб. / В.Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2002. — 624 с.
2. Бандур С.І. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, І. В. Терон. — К.: РВПС України НАН України. — ТОВ «ПРИНТ ЕКСПРЕС», 2002. — 250 с.
3. Блауг М. Тобін, Джеймс. 100 великих економістів после Кейнса / Блауг М. Тобін, Джеймс — СПб.: Економікус, 2009. — 384 с.
4. Булавка О.Г. Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад / О.Г. Булавка, Л.А. Ставнича // Економіка АПК. - 2014. - № 7. - С. 127-132.
5. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Пасхавер Б. Й., Шубравська О. В., Молдаван Л. В. та ін.]; за ред. акад. УААН Б.Й. Пасхавера. — К.: НАН України; Ін-т екон. та прогнозів, 2009. — 432 с.
6. Горда О.С. Підходи к моніторингу устійного розвитку регіона / О.С. Горда // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., (23–24 верес. 2010 р., Бахчисарай) / НДІ сталого розвитку та природокористування, РВПС України НАН України, Кримський економічний інститут ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана». — Сімферополь: ПП «Підприємство Фенікс», 2010. — 492 с.

7. Доклад о развитии человека за 1999 г. Издано по заказу Программы развития ООН. ПРООН. Нью-Йорк – Оксфорд: Оксфорд юниверсити пресс, 1999.
8. *Кваша С.М.* Заходи підтримки розвитку сільського господарства в країнах – членах Європейського Союзу / С.М. Кваша // Міжнародні відносини Серія «Економічні науки». – 2014. – № 3.
9. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс – М. : Гелиос АРВ, 2002. – 420 с.
10. *Малік М.Й.* До питання сталого розвитку сільських територій / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51–58.
11. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: в 3 т. / А. Маршалл – М. : Прогресс, 1993. – 520 с.
12. *Саблук П.Т.* Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісн. аграр. науки. – 2006. – № 5. – С. 21-23.
13. *Селіванов В.* Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10–20.
14. Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика: [моногр.] / [Андерсон В.М., Андреева Н.М., Алимов О.М. та ін.]; за наук. ред. д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. / ДУ «ІЕПСР НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімф.:ВД «АРИАЛ», 2011. – 340 с.
15. Статистичний щорічник «Міста та райони Харківської області в 2013 році» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kh.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychnyi-shchorichnyk-mista-ta-raiony-kharkivskoi-oblasti-v-2013-rotsi>
16. *Терещенко В.К.* Соціально-економічний розвиток сільських територій : навч. посіб. / В.К. Терещенко, В.А. Ткачук, Т.І. Балановська [та ін.]; за ред. В. К. Терещенка. – Київ-Ніжин : Видавцев ПП Лисенко М. М., 2011. – 348 с.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2015 р.

* * *

Новини АПК

Стабілізація на ринку молока – одне із пріоритетних завдань Мінагрополітики України

Нинішній рівень закупівельних цін на молоко не забезпечує відшкодування витрат на його виробництво. У деяких випадках собівартість молока значно вища, ніж його роздрібна ціна. Така ситуація вимагає узгоджених дій всіх учасників молочного ринку. Ці та інші питання розвитку молочної галузі обговорювали на нараді за участю Першого заступника Міністра аграрної політики та продовольства України Ярослава Краснопольського, громадських галузевих організацій, представників товаровиробників та торговельних мереж.

«Скорочення сировинної бази, обмеженість експортних можливостей молокопереробних підприємств, низький рівень купівельної спроможності зменшують завантаження виробничих потужностей. Ці аспекти, а також неузгодженість цінової політики знижують прибутковість молочної галузі. Ситуація в галузі погіршується через значну заборгованість торговельних мереж перед товаровиробниками», – наголосив Ярослав Краснопольський. Він запропонував представникам галузі подати пропозиції щодо вирішення проблем у молочної галузі.

«У виробництво молока в Україні залучено понад 1,2 млн домогосподарств, або 25,7% від їх загальної кількості. Якість молока, закупленого переробниками у населення, вкрай низька – 90% – це другий гатунок або негатункове», – зауважив директор Департаменту тваринництва Мінагрополітики України Микола Кваша.

Учасники наради домовилися переглянути питання ціноутворення за участю виробників, переробників молока, представників торговельних мереж задля установлення справедливої ціни на ринку молока. Вирішено провести робочу нараду за участю представників Мінекономрозвитку, Держветфітослужби та потенційних експортерів молочних продуктів. Одним із варіантів експорту є відновлення поставок української молочної продукції до Республіки Казахстан. Також учасниками наради запропоновано внести пропозиції до Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України відновити систему відшкодування ПДВ за реалізоване молоко на переробку фізичним особам та збереження діючої системи оподаткування для тваринницької галузі. Особливо це важливо для малих і середніх тваринницьких підприємств.

Мінагрополітики України опрацює конкретні пропозиції учасників наради щодо розвитку й підтримки галузі тваринництва і включить їх до Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 139.137.2:631.15

*В.П. РЯБОКОНЬ, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, головний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
О.О. КУЗУБОВ, кандидат економічних наук*

Управління конкурентоспроможністю агропромислових підприємств

Постановка проблеми. Сільське господарство України – одна з важливіших галузей економіки. Ефективне сільськогосподарське виробництво є вирішальною умовою забезпечення відтворювального розвитку аграрного сектору, виробництва конкурентоспроможної продукції для виходу на зовнішні ринки, гарантування продовольчої безпеки держави й забезпечення населення продуктами харчування. За умов світового росту цін на продукти харчування та збільшення чисельності населення планети підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств є одним з головних завдань агропромислового виробництва.

Першочергове значення для забезпечення ефективності й конкурентоспроможності аграрних підприємств має формування організаційно-економічного механізму управління конкурентоспроможністю, який являє собою специфічну багатофункціональну і багатокомпонентну систему, що складається з комплексу взаємозв'язаних програмно-цільових блоків, які відображають необхідні дії, конкретні організаційні, економічні, механічні, технологічні та адміністративно-правові заходи в їх взаємозалежності, реалізація яких сприяє результативному здійсненню управлінських рішень у даній сфері господарської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі значна увага приділена проблемам управління конкурентоспроможністю агропромислових підприємств.

Зокрема, ця тематика знайшла своє відображення в працях В.Г. Андрійчука [1], Л.В. Балабанової [2], А.Є. Воронкової [3], В.М. Гончарова [4], В.В. Деркачової [6], С.М. Клименка, Ю.О. Лупенка [12], М.Й. Маліка [7], Л. Малюги [8], С.І. Мельника [9], В.Я. Месель-Веселяка [12], Л.М. Нехланової [10], П.Т. Саблука [11], В.Г. Ткаченко [13] та інших.

Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні засади, методичні й практичні рекомендації щодо формування та функціонування управління конкурентоспроможністю агропромислових підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Сучасний стан виробничо-економічних стосунків підприємств в Україні характеризується великою кількістю протиріч. Складні процеси реформування аграрного сектору економіки й розвиток ринкових умов господарювання вимагають від підприємств нових підходів до організації виробничо-господарської діяльності, принципів і методів управління конкурентоспроможністю. В ринковій економіці різко змінилися відносини підприємств АПК із державою, фінансовою системою, постачальниками, споживачами та конкурентами, а також виникла необхідність самостійно розв'язувати проблеми, що стоять перед ними, і визначати цілі свого розвитку. Проте директивний стиль управління залишив у спадок у ряді випадків нездатність правильно аналізувати ринкову ситуацію, виявляти нові тенденції розвитку ринку й точно їх прогнозувати. Ця обставина визначала на

© В.П. Рябоконт, О.О. Кузубов, 2015

початку аграрної реформи та продовжує визначати нині помилковість певної частини управлінських рішень у підприємствах АПК і, як наслідок, тривалість кризових явищ.

Економічна свобода агропромислових підприємств у сучасних ринкових умовах характеризується, як правило, підвищеним господарським ризиком, який визначається нестабільністю попиту, цін, поведінки конкурентів, мінливістю ринкової кон'юнктури, впливом випадкових чинників неекономічної природи на ефективність ухвалення управлінських рішень.

Однією з інтегральних характеристик, які використовуються для аналізу становища підприємства на ринку, є конкурентоспроможність. Щоб підприємство було конкурентоспроможним, необхідно вміти визначати й ефективно використовувати в конкурентній боротьбі його конкурентні переваги. При цьому зусилля повинні бути спрямовані на розвиток тих якостей підприємств, які відрізняють його від потенційних конкурентів. Висока конкурентоспроможність підприємства є гарантом одержання прибутку.

Конкурентоспроможність агропромислових підприємств – це не тільки можливість ефективного використання потенціалу, а також їхня здатність своєчасно реагувати на зміни запитів і потреб споживачів; уміння своєчасно розробляти необхідні заходи у відповідь на нововведення конкурентів, нейтралізувати несприятливі дії зовнішнього середовища. З погляду системного підходу конкурентоспроможність може бути представлена у вигляді здатності підприємств змінювати свою траєкторію розвитку з метою збереження чи посилення вже набутих або створення нових конкурентних переваг.

Як відомо, конкурентоспроможність підприємства є складною економічною категорією та характеризується адаптивністю його до змін довкілля, конкурентними перевагами у рамках комплексу маркетингу, а також результатами економічної діяльності (відносно конкурентів). Тобто, до конкурентоспроможності підприємства треба підходити як до багатовимірної концепції, і для її виміру необхідно використовувати спеціальні змінні адаптивності, конкурентних переваг та результатів економічної діяльності.

Конкурентоспроможність, з одного боку, забезпечується конкурентними перевагами й конкурентним потенціалом підприємства, а з іншого – вимагає розроблення та реалізації ефективної конкурентної стратегії, що включає в себе ретельно розроблену програму заходів, які мають бути реалізовані підприємством з метою досягнення вигідної конкурентної позиції на ринку й адаптації до впливу зовнішнього середовища. Конкурентна (ринкова) позиція в свою чергу сприяє завоюванню найбільшого конкурентного статусу на ринку в процесі конкурентного суперництва. Для успішного досягнення обраної конкурентної позиції потрібно використовувати всі можливі інструменти, якими володіє підприємство.

У сучасних умовах актуальним є дослідження конкурентоспроможності з позицій загальної теорії управління, тобто розгляду даної категорії як керуючого об'єкта, що впливає на внутрішній стан підприємства, що дасть змогу перетворити її із залежного об'єкта в керуючий. А це, в свою чергу, забезпечить основу для створення методів та інструментів для оперативної адаптації підприємства до ринкової кон'юнктури. Статус конкурентоспроможності як керуючого об'єкта підтверджується тим, що він повинен охопити показники, які відображають вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів.

Управління конкурентоспроможністю підприємства – це цілеспрямований процес, який ґрунтується на принципах комплексності й системності, спрямований на забезпечення постійного оновлення та розвитку конкурентних переваг підприємства, враховує вплив зовнішніх умов і необхідність оптимізації прибутку.

Під управлінням конкурентоспроможністю слід розуміти постійний, планомірний, цілеспрямований процес впливу на всіх ієрархічних рівнях на фактори та умови, що забезпечують виробництво високоякісної й конкурентоспроможної продукції. Тобто, це коригувальний процес формування виробництва і споживання продукції з метою виведення на ринок конкурентоспроможного товару та зниження впливу суб'єктивних факторів.

Управління конкурентоспроможністю необхідно розглядати як органічну частину загального управління виробництвом, та як сучасна концепція воно знаходиться на етапі свого становлення, що передбачає трансформацію форм і методів менеджменту в напрямі ефективної реалізації конкурентних переваг підприємства. Процес управління конкурентоспроможністю є комплексним багатокритеріальним завданням, яке реалізується в підприємстві за допомогою певних управлінських дій. Їх ефективне використання можливе тільки при системному підході в комбінації з об'єктивним та суб'єктивними поглядами на аналізований об'єкт, що уможливорює зрозуміти необхідність і сутність управління конкурентоспроможністю. Такий підхід передбачає окремий розгляд конкурентоспроможності як певного стану внутрішнього середовища, що дає можливість будувати ефективні взаємовідносини із зовнішніми контрагентами й, отже, вона є результатом реалізації такого роду відносин. З погляду суб'єктивного підходу, конкурентоспроможність є результатом ефективнішого функціонування внутрішнього середовища підприємства, тобто оптимальнішого управління. В ринкових умовах підприємства мають практично однаковий доступ до ресурсів, тобто ринок вирівнює їхні можливості як споживачів ресурсів і факторів виробництва, що і є вирішальним при досягненні конкурентоспроможності.

Таким чином, система управління конкурентоспроможністю розглядається нами як система формування конкурентних переваг і конкурентного потенціалу, конкурентних стратегій, що впливають на конкурентоспроможність підприємства, яка визначає конкурентну позицію та конкурентний статус його на ринку. Об'єктивний підхід передбачає розгляд конкурентоспроможності як результат реалізації сукупності переваг (при цьому джерело переваг не є важливим) і зіставлення результатів функціонування підприємств-конкурентів.

Запропоновані суб'єктивний та об'єктивний підходи не тільки не виключають, а, навпаки, доповнюють один одного: суб'єктивний – досліджує внутрішнє середовище підприємства й дає можливість дослідити джерела та при-

чини досягнення певного рівня конкурентоспроможності, об'єктивний – характеризує наслідки застосування сукупності управлінських рішень і допомагає визначити місце підприємства серед конкурентів.

Дослідження конкурентоспроможності в межах запропонованих підходів має відповідати таким принципам управління конкурентоспроможністю підприємств, як: системність; обґрунтованість; об'єктивність – орієнтація на конкретні ринки й потреби клієнтів; інформативність – наявність достовірної та об'єктивної інформації в повному обсязі; адаптивність – забезпечення адаптивності системи управління конкурентоспроможністю до змін у зовнішньому середовищі й у внутрішній структурі підприємства; інноваційність – забезпечення інноваційного характеру розвитку підприємства.

Система управління спирається на такі взаємозв'язані категорії: об'єкт, суб'єкт, цілі, стратегія, тактика, стратегічна політика, функції, методи, засоби.

Сутність управління конкурентоспроможності агропромислових підприємств в умовах ринку полягає в раціональному використанні наявних конкурентних переваг, нарощуванні перспективних, виявленні та створенні потенційних переваг, а також в оцінці, аналізі й обліку чинників ринкового середовища, що підвищують або знижують конкурентоспроможність агропромислового підприємства в процесі його господарської діяльності з виробництва конкурентоспроможної продукції, виборі та реалізації відповідної стратегії й тактики для досягнення наміченої мети розвитку. Організаційно-економічний механізм управління конкурентоспроможністю підприємств є системою, яка являє собою сукупність взаємозв'язаних організаційних, економічних та адміністративно-правових важелів і методів цілеспрямованого впливу на об'єкт управління. Вона заснована на реалізації наявних та потенційних конкурентних переваг і забезпечує аналіз, прогнозування, планування й оцінку конкурентоспроможності підприємства.

Мета управління конкурентоспроможністю – ефективне використання конкурентних переваг і забезпечення випуску продукції, яка відповідає заданим вимогам конкуренції

на ринку при мінімізації витрат, з урахуванням інтересів споживача, безпеки й екологічності продукції.

Розробка та впровадження системи управління конкурентоспроможністю в підприємстві припускає розв'язання таких завдань:

виділення трьох рівнів забезпечення конкурентоспроможності: оперативного, тактичного і стратегічного;

формування для кожного рівня управління комплексних оціночних показників конкурентоспроможності (при цьому комплексним показником конкурентоспроможності підприємства на оперативному рівні може бути конкурентоспроможність продукції, на тактичному – система показників фінансово-економічного стану, на стратегічному рівні доцільно залучати систему показників, що характеризують інвестиційну привабливість підприємства);

розробка методик розрахунку й інтерпретації результатів оцінки конкурентоспроможності;

визначення для кожного рівня складу завдань по управлінню конкурентоспроможністю;

формування функціональної структури системи управління конкурентоспроможністю;

розробка організаційних регламентів функціонування системи управління конкурентоспроможністю;

створення адекватної інформаційної бази підтримки прийняття рішень з управління конкурентоспроможністю підприємства.

З урахуванням загальних і специфічних принципів, система управління конкурентоспроможністю підприємств являє собою сукупність різних бізнес-процесів у певній послідовності, спрямованих на забезпечення ефективного процесу управління й досягнення високого рівня конкурентоспроможності. Система управління останнього є стрижневою по відношенню до інших функціональних підсистем. Виділення її як базової дає змогу підприємству раціональніше управляти своїми конкурентними перевагами і забезпечує досягнення високої ефективності (рис. 1).

Проведений аналіз ключових характеристик економічної ситуації на підприємствах, практичних методів оцінки та підвищення конкурентоспроможності уможливорює зробити висновок, що існуючі методологічні підходи, які ґрунтуються на диференціації системи управління конкурентоспроможністю на оперативний, тактичний і стратегічний рівні, в повному обсязі відображають особливості функціонування підприємств у сучасних умовах.

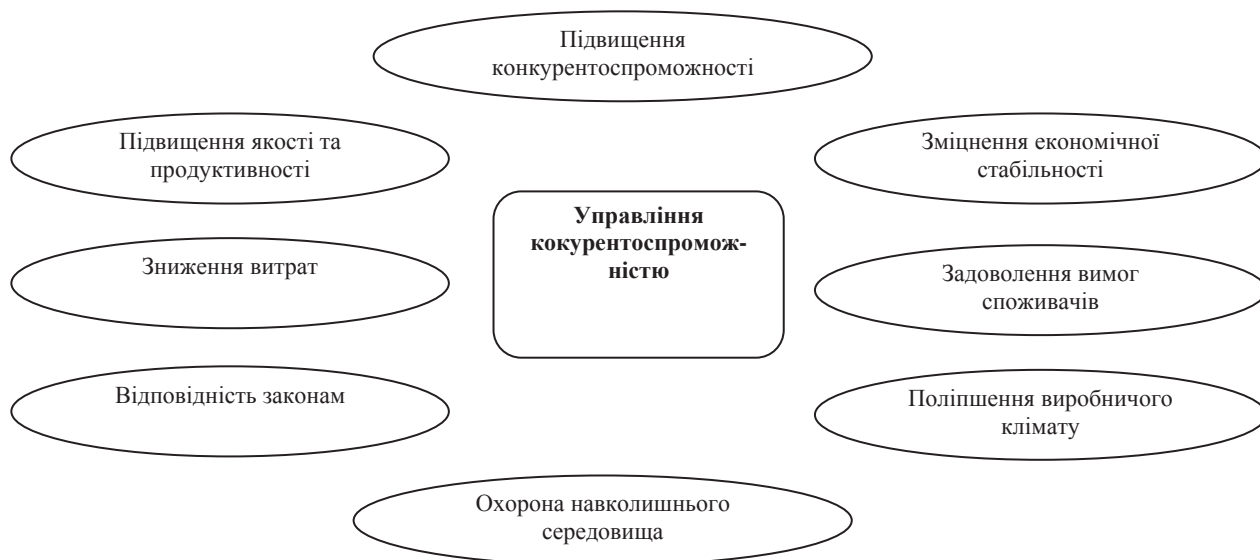

Рис. 1. Процес управління конкурентоспроможністю

Джерело: Сформовано авторами.

Але зазначені критерії неможливо розглядати ізольовано один від одного. Адже між конкурентоспроможністю продукції та

загальним економічним станом підприємства існує пряма залежність, останній зумовлює відповідний рівень інвестиційної при-

важливістю, що впливає на фінансово-економічний і матеріально-технічний стан підприємства, результатом чого є досягнення високого рівня конкурентоспроможності продукції завдяки ефективному функціонуванню. Практика показує, що всі виділені рівні управління конкурентоспроможністю підприємства інтегровані між собою як у тимчасовому, так і у функціональному аспектах. Виходячи з цього, пропонується мето-

дичний підхід, який дає змогу розглядати систему управління конкурентоспроможністю підприємства як сукупність взаємозв'язків та елементів. Запропонована система включає сукупність цілей, методів, інструментів, засобів і ресурсів. Вказані елементи функціональної системи реалізуються на всіх рівнях управління підприємствами: оперативному, тактичному, стратегічному (рис. 2).

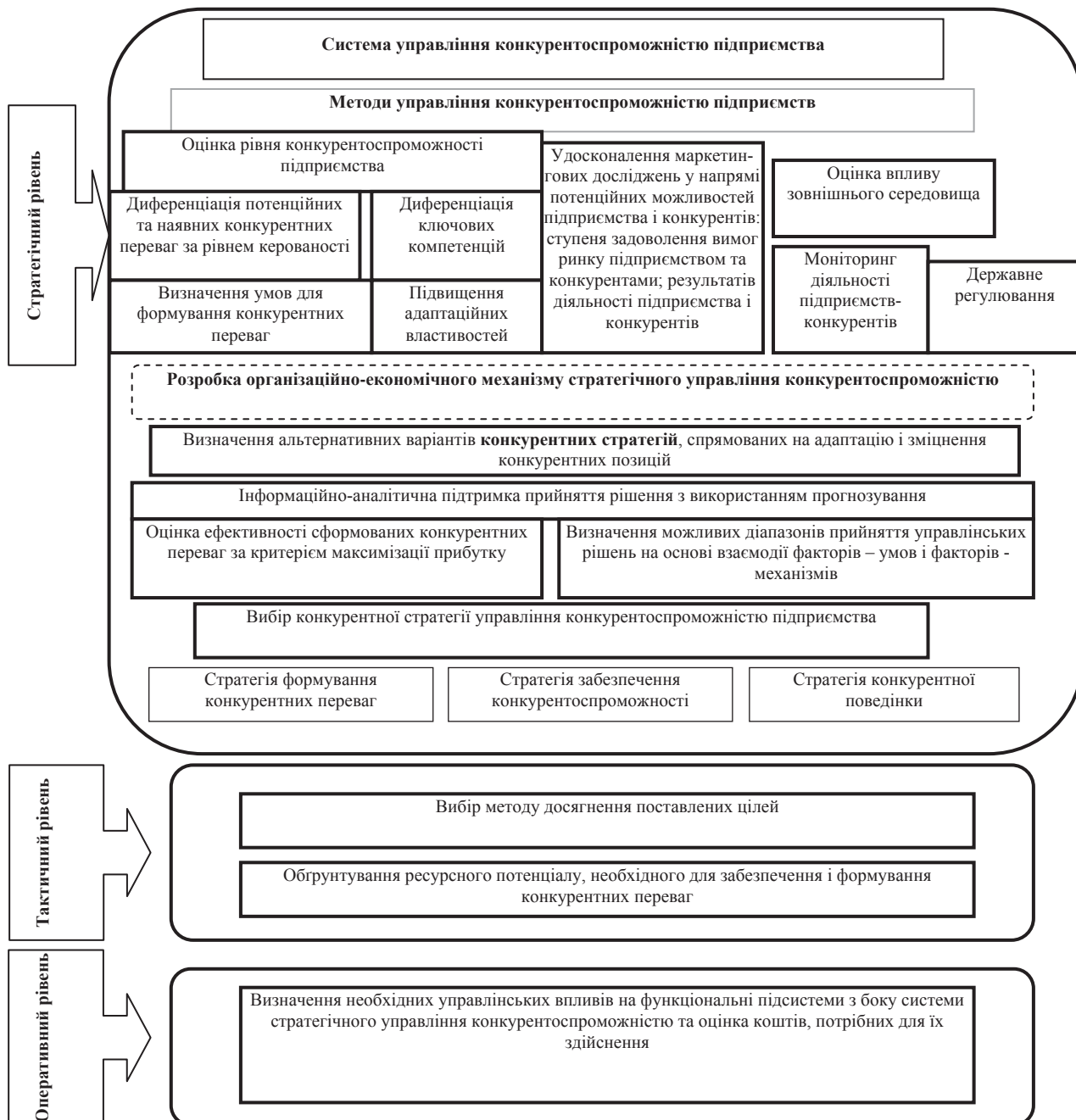

Рис. 2. Система управління конкурентоспроможністю підприємства

Джерело: Сформовано авторами.

Дослідження всіх трьох рівнів управління конкурентоспроможністю підприємства як

єдиної системи є своєчасним та актуальним. При цьому важливо проаналізувати взаємо-

дію всіх рівнів управління й визначити сукупність методів оцінки конкурентоспроможності, фінансово-економічного, організаційно-виробничого, матеріально-технічного стану підприємства та його інвестиційної привабливості: по-перше, для кожного з рівнів, по-друге, для всієї системи забезпечення конкурентоспроможності підприємства в цілому.

Однією з ланок запропонованої системи є оцінка рівня конкурентоспроможності підприємства. Багато з існуючих методів такої оцінки характеризують лише окремі сторони діяльності, їх доцільно об'єднати в групи, а саме: методи, засновані на аналізі порівняльних переваг; на теорії якості послуг; на теорії мультиплікатора; на визначенні позиції в конкуренції з погляду стратегічного потенціалу підприємства, на порівнянні з еталоном, що ґрунтується на теорії рівноваги підприємства і галузі; методи, побудовані на основі теорії ефективної конкуренції; матричні методи оцінки конкурентоспроможності; інтегральні методи. Крім вищезазначених, існують методи підвищення ефективності управління конкурентоспроможністю підприємства, які розглянуті на рівні вибору управлінських рішень, реалізації цих рішень та на рівні дій. На рівні вибору рішень проводиться аналіз процедур їх прийняття. Аналітичну основу ухвалення рішень становлять: діагностика ситуації, характеристика основних суб'єктів ринку; формулювання принципів управління конкурентоспроможністю; систематизація чинників конкурентоспроможності підприємства.

На рівні реалізації рішення здійснюється аналіз і контроль над уже досягнутим рівнем конкурентоспроможності підприємства, виявляється вплив на неї зовнішніх і внутрішніх чинників та адаптаційні властивості, а також обираються відповідні управлінські імпульси. На рівні дій проводиться регламентація й виконання рішень по всіх ієрархічних рівнях організаційної структури підприємства, оскільки процес управління конкурентоспроможністю охоплює всі рівні управління підприємством.

Як було зазначено, конкурентоспроможність підприємства – багатовимірна концепція і для її виміру необхідно використовувати спеціальні змінні адаптивності, конку-

рентних переваг та результатів економічної діяльності. Із вищесказаного можна зробити висновок, що один із важливих напрямів управління конкурентоспроможністю підприємства полягає в розробці методів підвищення його конкурентних переваг й адаптаційних властивостей.

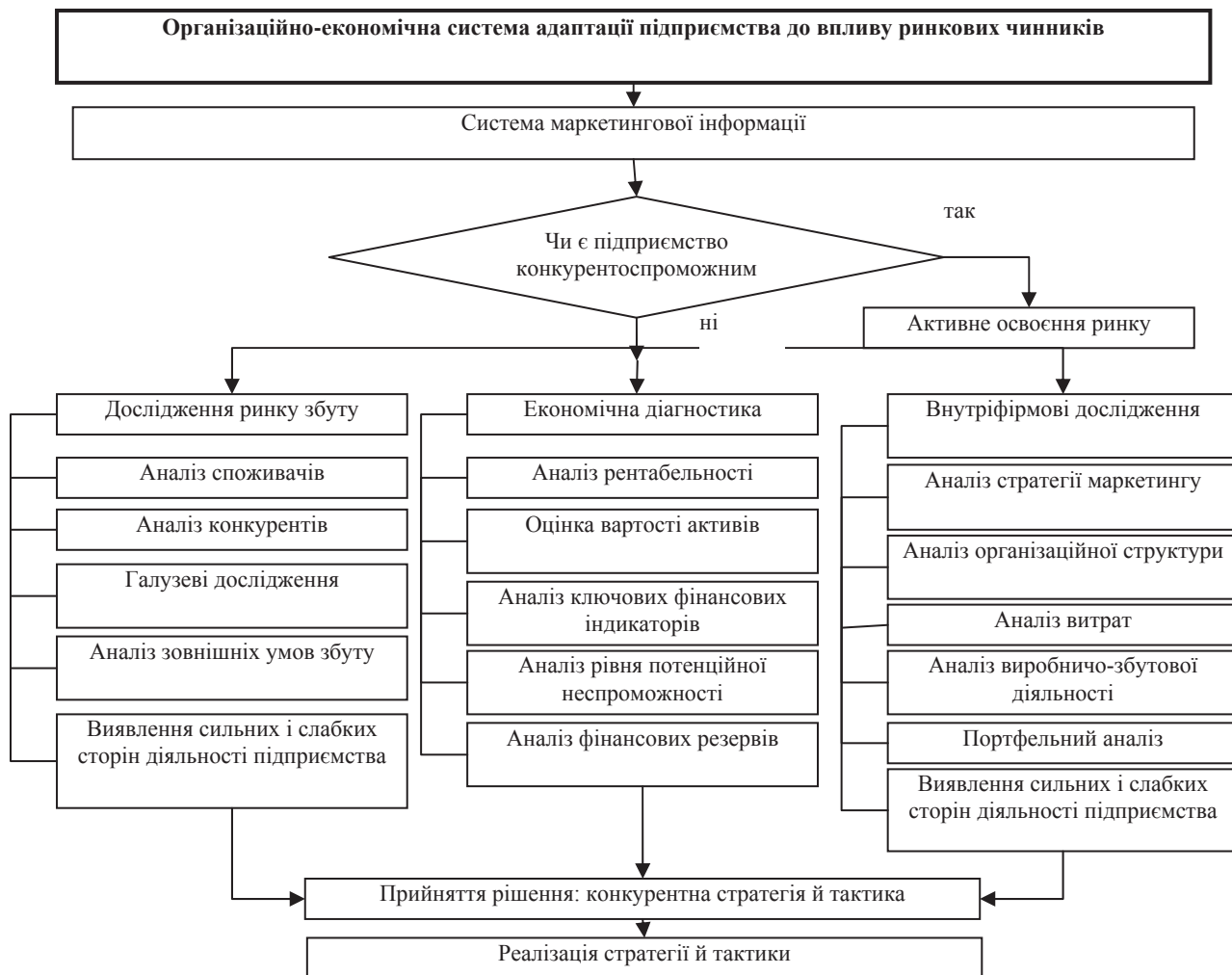
На практиці адаптація підприємства до дії зовнішнього середовища можлива на основі створення її організаційно-економічної системи з наступною оцінкою конкурентоспроможності, що дає змогу прийняти рішення відносно конкурентного положення підприємства на ринках збуту та розробити конкурентні стратегії на перспективу (рис. 3).

Інша важлива характеристика конкурентоспроможності підприємства – його конкурентні переваги, які можна розділити на "переваги в умінні" й "переваги в ресурсах" і які забезпечуються через економічні, управлінські та психологічні компетенції підприємства.

На наш погляд, термін "компетенції підприємства" доцільно визначати як складову його стратегічних активів, яка втілює й відображає сукупність колективного знання, досвіду та здібностей, що в поєднанні з унікальною технологією дає можливість створювати, а також ефективно використовувати конкурентні переваги.

Економічні компетенції створюють умови підприємству для ефективного функціонування на певному етапі у відповідному аспекті (технології, науково-дослідні роботи, виробництво, маркетинг, післяпродажне обслуговування).

Зовнішній прояв управлінських компетенцій відображено у функціях стратегічного й фінансового аспектів менеджменту, організаційної структури, процесах прийняття рішень, контролю та ін. Психологічні компетенції характеризують здатність персоналу, а також керівників підприємства швидко сприймати зміни в бізнес-середовищі, макросередовищі, та як, результат, у цих умовах оперативно приймати управлінські рішення. Виділені компетенції підприємства та конкурентні переваги знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємному втіленні, тобто конкурентні переваги забезпечуються та проявляються через компетенції.

Рис. 3. Система процесу адаптації підприємства до умов ринку

Джерело: Сформовано авторами.

При аналізі й оцінці конкурентоспроможності необхідно враховувати, що адаптивність і конкурентні переваги – це лише потенційний бік конкурентоспроможності підприємства, яка за певних обставин може бути і не реалізована. Водночас тільки результати економічної діяльності дають безпосереднє віддзеркалення реальних досягнень у напрямі забезпечення конкурентоспроможності, й тому вони мають бути використані як її вимірники.

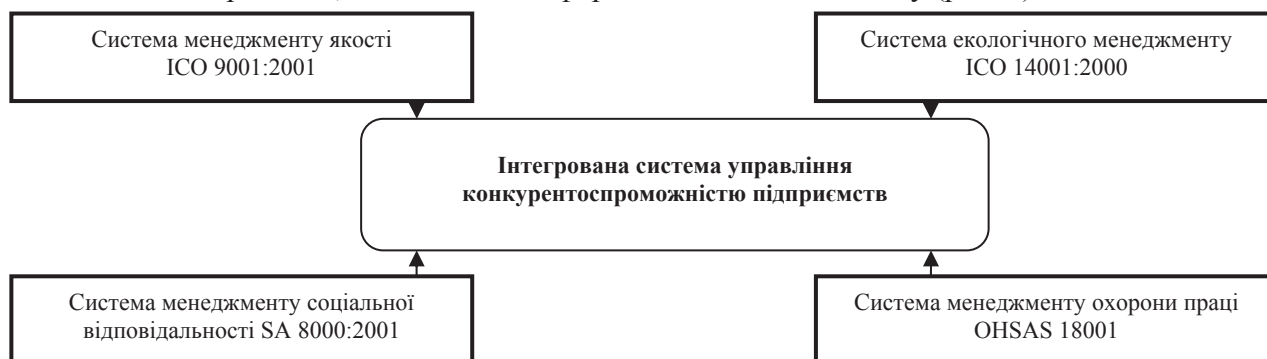
Прогноз конкурентоспроможності є пошуковим і полягає у визначенні ймовірного опису можливого її стану в майбутньому. Відомо, що в основі прогнозування лежать аналогії, екстраполяції та моделі майбутнього стану системи. Існує три основних способи розробки прогнозів конкурентоспроможності - експертна оцінка фахівців, екстраполявання на основі вивчення рядів динаміки й подальшого набору апроксимуючої функ-

ції та моделювання, що містить сукупність прийомів розробки прогнозів і дає змогу одержати більшу об'єктивність. Також на практиці використовується написання сценаріїв. Таким чином, застосовуючи прогнозування як один з інструментів стратегічного управління, можна оцінити ступінь впливу окремих ринкових факторів на конкурентоспроможність підприємств і, отже, управляти нею.

Управління конкурентоспроможністю повинно охоплювати, по-перше, проблеми якості, ресурсозбереження, вивчення інфраструктури внутрішніх та зовнішніх ринків; по-друге, всі загальні функції управління – стратегічний маркетинг, планування, організацію процесів, облік і контроль, мотивацію й регулювання; по-третє, всі стадії життєвого циклу керованих об'єктів, починаючи зі стратегічного маркетингу.

Складність системи управління конкурентоспроможністю, розвиток гіперконкуренції, міжнародної кооперації та глобалізації ринків вимагають стандартизації різних її аспектів на міжнародному рівні. Деякі нормативно-методичні документи, що розробляються міжнародними організаціями, повинні бути обов'язковими для всіх рівнів ієрархії, у тому числі й для підприємств, незалежно від фор-

ми власності. Наприклад, система управління якістю на основі міжнародних стандартів ISO серії 9001, система міжнародної сертифікації товарів і послуг та ряд інших мають бути єдиними для всіх країн і відповідно для всіх підприємств. Таким чином, управління конкурентоспроможністю підприємств повинно здійснюватися на засадах інтегрованої системи менеджменту (рис. 4).

Рис. 4. Інтегрована система менеджменту в підприємствах

Джерело: Сформовано авторами.

Управління конкурентоспроможністю на засадах інтегрованої системи менеджменту дасть змогу одержати ряд конкурентних переваг:

створення єдиної гармонізованої структури, що сприятиме досягненню більшої узгодженості дій усередині підприємства та підвищенню ефективності;

зниження витрат на розробку, функціонування і сертифікацію порівняно з витратами по кожній системі окремо;

орієнтацію на загальну збалансовану стратегію розвитку підприємства та ефективніше використання всіх видів ресурсів;

поліпшення взаємодії процесів у різних напрямках діяльності, підвищення мобільності та можливості адаптації до мінливих умов;

оптимізацію кількості внутрішніх і зовнішніх зв'язків та поліпшення внутрішнього обміну інформацією, значне зменшення обсягу документів;

зменшення можливих протиріч між питаннями якості, екології й охорони праці.

Наявність у підприємства сертифікаційної системи якості дає йому ряд таких переваг: створення надійної репутації; визнання та ефективніший пошук рівноправного партнерства; розширення ринків збуту; сприяння дотриманню національного й міжнародного законодавства; підвищення продуктивності праці; скорочення витрат; підвищення виробничої та фінансової дисципліни, корпоративної культури.

Реалізація й розвиток запропонованої системи управління конкурентоспроможністю підприємства на засадах інтегрованого менеджменту – трудомістке завдання, що вимагає системного підходу в сукупності із суб'єктивним і об'єктивним підходами при здійсненні значної кількості управлінських, технічних, технологічних та інших заходів.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового підкомплексу: підруч. / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2013. – 780 с.
2. Балабанова Л.В. Управління конкурентоспроможністю підприємств: навч. посіб. / Л.В. Балабанова, Г.В. Кривенко. – К.: "Видавничий дім "Професіонал", 2009. – 256 с.
3. Воронкова А.Е. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация: моногр. / А.Е. Воронкова. – Луганск: Изд-во Восточноукраинского национального университета, 2004. – 320 с.
4. Гончаров В.М. Формування стратегії управління розвитком промислового підприємства на основі показників ефективності: моногр. / В. М. Гончаров, М. В. Макаренко, В. Ю. Припотень. – Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2007. – 136 с.

5. Денисова А.Л. Управление конкурентоспособностью промышленного предприятия: аспекты качества: моногр. / А.Л. Денисова, Т.М. Уляхин. – Тамбов : ТГТУ, 2006. – 120 с.
6. Деркачова В.В. Формування маркетингової стратегії конкурентоспроможності підприємств АПК у сучасних умовах : моногр. / В.В. Деркачова. – Луганськ : Елтон-2, 2011. – 236 с.
7. Малік М.Й. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: моногр. / М.Й. Малік, О.А. Нужна. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 270 с.
8. Малуґа Л. Оцінка конкурентоспроможності аграрних підприємств / Л. Малуґа // Економіст. – 2009. – № 9. – С.50–53.
9. Мельник С.І. Основні напрями формування конкурентних переваг аграрних підприємств України в ринкових умовах: моногр. / С.І. Мельник. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. – 368 с.
10. Нехланова Л.М. Стратегическое управление сельскохозяйственным производством в ЛПК региона: моногр. / Л. М. Нехланова, В. Г. Ткаченко – М. : Изд-во РГАУ – МСХА, 2008. – 100 с.
11. Саблук П.Т. Механізм формування виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції в ринкових умовах / П.Т. Саблук // Вісник ХНАУ, серія „Економіка АПК і природокористування”. – 2009. – №13 – С. 1-16.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ"ІАЕ", 2012. – 182 с.
13. Ткаченко В.Г. Маркетингова діяльність підприємств АПК в умовах ринкової нестабільності: моногр. / В.Г. Ткаченко, В.В. Суховерхий, О.М. Чеботарьова. – Луганськ: Янтар, 2012. – 220 с.
14. Управління конкурентоспроможністю підприємства: навч. посіб. / СМ. Клименко, О.С. Дуброва, Д.О. Барабась, Т.В. Омеляненко, А.В. Вакуленко. – К.: КНЕУ, 2006. – 528 с.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015 р.

*

УДК 658.012.32

*В.В. МАКОГОН, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Застосування критерію узгодження інтересів власників і працівників для оцінки ефективності менеджменту сільськогосподарських підприємств

Постановка проблеми. У сучасному менеджменті ефективність є однією з найбільш вживаних категорій, що застосовують для оцінювання результативності господарських рішень і рівня конкурентоспроможності підприємства. Аналіз підходів до її сутності показав, що погляди дослідників досить різноманітні, неоднозначні, а інколи прямо протилежні. Водночас більшість із них схиляється до думки, що в її основі лежить зіставлення результату та зроблених заради його одержання витрат (спожитих ресурсів). Під час оцінки ефективності важливим і складним є вибір критерію ефективності. На думку П.Ф. Друкера, Р.Х. Холла, Р.Л. Акоффа, П. Дойля, основною метою діяльності

підприємства є розвиток у просторі інтересів заінтересованих груп (власників, працівників, споживачів, постачальників, суспільства тощо), а тому в ролі критерію ефективності менеджменту може бути вміння сформувати вектор господарської діяльності, направлений на зростання всіх результативних показників та врахування інтересів окремих груп [12, 13, 8, 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження ефективності менеджменту підприємства зробили такі науковці: М. Альберт, Р.Л. Акофф, А.А. Беляєв, Б. Грехам, П.Ф. Друкер, П. Дойль, А.П. Іванов, Д. Коллінз, Е.М. Коротков, О.Є. Кузьмін, О.В. Мороз, М.Х. Мескон, Н.Ю. Подольчак, Ж.В. Поплавська, В.А. Рульєв, Ф. Хедоурі, Р.Х. Холл та ін. [2–9, 12–17]. Водночас у пра-

© В.В. Макогон, 2015

5. Денисова А.Л. Управление конкурентоспособностью промышленного предприятия: аспекты качества: моногр. / А.Л. Денисова, Т.М. Уляхин. – Тамбов : ТГТУ, 2006. – 120 с.
6. Деркачова В.В. Формування маркетингової стратегії конкурентоспроможності підприємств АПК у сучасних умовах : моногр. / В.В. Деркачова. – Луганськ : Елтон-2, 2011. – 236 с.
7. Малік М.Й. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: моногр. / М.Й. Малік, О.А. Нужна. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 270 с.
8. Малуґа Л. Оцінка конкурентоспроможності аграрних підприємств / Л. Малуґа // Економіст. – 2009. – № 9. – С.50–53.
9. Мельник С.І. Основні напрями формування конкурентних переваг аграрних підприємств України в ринкових умовах: моногр. / С.І. Мельник. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. – 368 с.
10. Нехланова Л.М. Стратегическое управление сельскохозяйственным производством в ЛПК региона: моногр. / Л. М. Нехланова, В. Г. Ткаченко – М. : Изд-во РГАУ – МСХА, 2008. – 100 с.
11. Саблук П.Т. Механізм формування виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції в ринкових умовах / П.Т. Саблук // Вісник ХНАУ, серія „Економіка АПК і природокористування”. – 2009. – №13 – С. 1-16.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ"ІАЕ", 2012. – 182 с.
13. Ткаченко В.Г. Маркетингова діяльність підприємств АПК в умовах ринкової нестабільності: моногр. / В.Г. Ткаченко, В.В. Суховерхий, О.М. Чеботарьова. – Луганськ: Янтар, 2012. – 220 с.
14. Управління конкурентоспроможністю підприємства: навч. посіб. / СМ. Клименко, О.С. Дуброва, Д.О. Барабась, Т.В. Омеляненко, А.В. Вакуленко. – К.: КНЕУ, 2006. – 528 с.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015 р.

*

УДК 658.012.32

*В.В. МАКОГОН, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Застосування критерію узгодження інтересів власників і працівників для оцінки ефективності менеджменту сільськогосподарських підприємств

Постановка проблеми. У сучасному менеджменті ефективність є однією з найбільш вживаних категорій, що застосовують для оцінювання результативності господарських рішень і рівня конкурентоспроможності підприємства. Аналіз підходів до її сутності показав, що погляди дослідників досить різноманітні, неоднозначні, а інколи прямо протилежні. Водночас більшість із них схиляється до думки, що в її основі лежить зіставлення результату та зроблених заради його одержання витрат (спожитих ресурсів). Під час оцінки ефективності важливим і складним є вибір критерію ефективності. На думку П.Ф. Друкера, Р.Х. Холла, Р.Л. Акоффа, П. Дойля, основною метою діяльності

підприємства є розвиток у просторі інтересів заінтересованих груп (власників, працівників, споживачів, постачальників, суспільства тощо), а тому в ролі критерію ефективності менеджменту може бути вміння сформувати вектор господарської діяльності, направлений на зростання всіх результативних показників та врахування інтересів окремих груп [12, 13, 8, 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження ефективності менеджменту підприємства зробили такі науковці: М. Альберт, Р.Л. Акофф, А.А. Беляєв, Б. Грехам, П.Ф. Друкер, П. Дойль, А.П. Іванов, Д. Коллінз, Е.М. Коротков, О.Є. Кузьмін, О.В. Мороз, М.Х. Мескон, Н.Ю. Подольчак, Ж.В. Поплавська, В.А. Рульєв, Ф. Хедоурі, Р.Х. Холл та ін. [2–9, 12–17]. Водночас у пра-

© В.В. Макогон, 2015

ця є розбіжності й суперечності у підходах до розуміння сутності категорії "ефективність менеджменту", у виборі критеріїв, показників і методів оцінювання, що потребує їхньої систематизації та конкретизації.

Мета статті – обґрунтування доцільності використання критерію узгодження інтересів власників і працівників у процесі оцінки ефективності менеджменту сільськогосподарських підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Аналіз можливих суперечностей в управлінських рішеннях, які приймають на користь окремих заінтересованих груп, показав, що найпоширенішим є протиставлення інтересів працівників та власників у розподілі доданої вартості. В його основі лежить наявність деформацій у її розподільчій структурі, формою прояву яких є заморожування рівня заробітної плати або істотне відставання темпів її підвищення від темпів зростання прибутку, що залишається у розпорядженні власників і топ-менеджменту

агроформувань. Наслідком цього є зниження продуктивності праці й темпів приросту доданої вартості, або взагалі перетворення її приросту на зниження. Тому можливим шляхом розв'язання суперечності є забезпечення стійкого зростання обсягів виробництва валової та чистої продукції, що дасть змогу забезпечити рівномірне зростання прибутків обох заінтересованих сторін.

Для оцінки ефективності управлінських рішень у частині узгодження інтересів працівників і власників сільськогосподарських підприємств було досліджено взаємозв'язок середньорічного приросту заробітної плати й прибутку в сільськогосподарських підприємствах Харківської області у 2007–2013 роках (табл. 1). При цьому встановлено, що вищий середньорічний приріст прибутку був характерний для підприємств із нижчою інтенсивністю виробництва та повільнішими темпами приросту виробничих витрат, у тому числі й на оплату праці.

1. Оцінка узгодженості соціальної та економічної ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств Харківської області у 2007–2013 рр.

Показник	Групи за середньорічним приростом прибутку на 100 га с.-г. угідь (підгрупи за середньорічним приростом витрат на оплату праці 1 працівника), тис. грн												Разом
	I – менше 0				II – від 0 до 20				III – понад 20				
	менше за 1	від 1 до 3	понад 3	разом по групі	менше за 1	від 1 до 3	понад 3	Разом по групі	менше за 1	від 1 до 3	понад 3	разом по групі	
Кількість господарств у групі	21	33	25	79	22	84	40	146	21	47	13	81	306
Середнє значення, тис. грн: прибутку на 100 га	21,7	26,8	2,0	17,6	41,3	43,7	56,2	46,8	55,5	119,6	112,6	101,9	53,8
витрат на оплату праці на: 1 працівника	11,9	12,8	20,0	14,8	11,2	12,9	18,2	14,1	10,9	13,3	18,9	13,6	14,1
100 га с.-г. угідь	35,2	45,4	29,6	37,7	18,9	29,6	29,8	28,0	23,6	35,7	26,0	31,0	31,3
площі с.-г. угідь на 1 працівника, га	56,1	52,0	97,4	67,4	94,0	58,7	81,6	70,3	86,1	83,6	155,7	95,8	76,3
Середньорічний приріст (зниження), тис. грн: прибутку на 100 га	-14,7	-9,7	-12,6	-11,9	8,0	7,8	9,5	8,3	33,2	37,5	36,7	36,3	10,5
витрат на оплату праці на: 1 працівника	-0,02	1,7	4,1	2,0	0,4	1,9	3,9	2,3	0,2	2,0	3,8	1,8	2,1
100 га с.-г. угідь	1,7	5,9	5,1	4,5	0,5	3,7	5,0	3,5	-0,8	4,4	4,6	3,1	3,7
площі с.-г. угідь на 1 працівника, га	-6,6	0,8	-2,0	-2,0	-0,9	0,8	3,6	1,3	2,5	2,9	1,6	2,6	0,8
Темп приросту (зниження), %: прибутку на 100 га	-23,4	-24,6	-22,3	-23,4	38,9	20,4	19,1	21,4	730,4	79,5	93,5	111,6	26,0
витрат на оплату праці на: 1 працівника	-0,2	24,3	49,1	24,8	4,2	26,9	49,0	28,7	2,2	29,6	47,3	23,9	26,4
100 га с.-г. угідь	6,4	22,4	33,7	19,8	3,4	20,0	31,3	20,6	-2,6	21,3	32,9	14,3	18,6
площі с.-г. угідь на 1 працівника	-8,0	1,7	-2,1	-2,8	-0,7	1,5	5,0	1,9	3,7	3,9	0,9	2,9	1,1
Співвідношення фактичної та мінімальної річної заробітної плати, %	100,9	108,6	169,8	125,9	95,1	109,2	154,8	119,6	92,7	112,7	160,3	115,1	120,0

Коефіцієнт кореляції: прибутку на 100 га і річної зарплати 1 працівника	0,08	-0,47	-0,36	-0,58	0,40	0,60	0,66	0,62	0,14	0,86	0,83	0,87	0,65
прибутку на 100 га і "премії" у складі річної зарплати 1 працівника	0,68	-0,41	-0,32	-0,55	-0,54	0,11	0,65	0,43	-0,99	0,59	0,75	0,32	0,35
Питома вага рослинництва, %	83,6	58,6	92,4	74,6	82,7	84,1	91,4	86,1	87,8	83,6	86,8	84,9	82,5

Джерело: Власні розрахунки автора на основі форм статистичної звітності ф. 50-сг по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 2007–2013 рр.

Так, на тлі зниження у півтора раза середньорічного приросту витрат на оплату праці з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у третій групі порівняно з першою величиною середньорічного приросту прибутку була вищою на 48,2 тис. грн. При цьому перед нами постало закономірне запитання: чи є зменшення темпів приросту питомих витрат на оплату праці ознакою зниження інтенсивності виробництва у третій групі. Як відомо, інтенсивність праці – це її напруженість, яка визначається витратами робочої сили за одиницю часу. Динаміку інтенсивності праці вимірюють витратами фізичної, розумової, нервової енергії протягом однієї години, робочого дня, тижня тощо, а ступінь напруженості – величиною фізичних, розумових, нервових зусиль працівника, кількістю одночасно виконуваних функцій і обслуговуваних машин, земельних угідь або тварин та іншими факторами. Тобто оцінку інтенсивності праці за вартісними показниками слід доповнити аналізом за натуральними, зокрема показником розміру сільськогосподарських угідь, що припадає на одного працівника. Аналіз рівня інтенсивності праці за цим показником показав, що його значення у підприємствах третьої групи порівняно з першою було вищим на 42%. При цьому, якщо в підприємствах першої групи спостерігали його щорічне зниження на 2 га, то в третій – він щорічно зростав майже на 3 га. Звичайно, можна припустити, що підприємства з меншим розміром площ сільськогосподарських угідь на одного працівника мали тваринницьку спеціалізацію, а з більшим – рослинницьку. Але розрахунки довели, що для підприємств як із низьким, так і з високим навантаженням земельних угідь на одного працівника домінантне положення у структурі товарної продукції займала виручка від реалізації продукції рослинництва (74,6–86,1%).

Згідно з економічною логікою слід припустити, що вища інтенсивність праці має бути вмотивована вищим рівнем її оплати. Але аналіз показав, що залежності оплати праці від її інтенсивності немає. Так, якщо в підприємствах із найнижчою інтенсивністю праці середньорічний приріст річної заробітної плати був на 200 грн вищим, ніж у тих, де її найвищий рівень, то в підприємствах із навантаженням сільськогосподарських угідь на одного працівника, близьким до середнього по області, середньорічний приріст річної заробітної плати був відповідно на 300 і 500 грн вищим, ніж у групах із найнижчою й найвищою інтенсивністю. Це дало змогу припустити, що на темпи її приросту впливали як зростання фінансових результатів, так і зовнішні обмеження (соціальні інститути). Загальноживаним є визначення соціального інституту як набору правил, що пов'язаний з певним соціальним контекстом, який допомагає реалізації важливих соціальних функцій. Таким соціальним інститутом, що гарантує зростання заробітної плати, є механізм установа й індексації її мінімального рівня.

Для перевірки взаємозв'язку дотримання "мінімального соціального стандарту" та узгодженості інтересів власників і працівників нами визначено рівняння, що характеризували тенденції зміни коефіцієнта співвідношення фактичної й мінімальної річної заробітної плати¹ у кожній групі та підгрупі (табл. 2). Було встановлено, що на початок досліджуваного періоду найбільше (на 23,5%) фактична річна заробітна плата перевищувала мінімальну у господарствах першої групи. Однак у підприємствах другої

¹ Мінімальну річну заробітну плату визначено підсумовуванням мінімальних місячних заробітних плат, встановлених на підставі закону, або рішень уряду на відповідний рік.

й третьої груп перевищення фактичної річної заробітної плати над її мінімальним рівнем становило відповідно 5,9 і 14,9%. Водночас найвищі темпи приросту заробітної плати у другій групі зумовили найвищий приріст коефіцієнта співвідношення фактичної та мінімальної річної заробітної плати у ній, унаслідок чого його значення на кінець періоду досягло 127,5%. При цьому, якщо приріст даного коефіцієнта для другої групи становив 21,5%, то для першої він дорівнював лише 4,1%, а в третій групі приріст його

протягом 2007–2013 років становив лише 0,8%, що доводить про найнижчий рівень соціальної ефективності виробництва у ній. Отже, можна зазначити, що показники соціальної й економічної ефективності були найбільш узгоджені у другій групі. Для підтвердження цього був визначений коефіцієнт кореляції прибутку на 100 га сільськогосподарських угідь і річної заробітної плати для окремих груп (див. табл. 1). Однак одержані результати повністю суперечили висновку, якого ми дійшли раніше.

2. Тенденції відповідності заробітної плати у сільськогосподарських підприємствах Харківської області "мінімальному соціальному стандарту" у 2007-2013 рр.

Групи за середньорічним приростом прибутку на 100 га (підгрупи за середньорічним приростом витрат на оплату праці 1 працівника), тис. грн		Тенденція*	Коефіцієнт детермінації	Розрахункове співвідношення фактичної і мінімальної річної заробітної плати на кінець досліджуваного періоду, %
I – енше за 0	менше за 1	$Y = -14,7X + 168,1$	0,115	65,0
	від 1 до 3	$Y = 0,2X + 108,2$	0,713	109,3
	понад 3	$Y = 14,04X + 106,2$	0,005	204,4
	разом по групі	$Y = 0,6X + 123,5$	0,809	127,6
II – від 0 до 20	менше за 1	$Y = -10,8X + 144,05$	0,394	68,8
	від 1 до 3	$Y = 1,7X + 101,7$	0,590	113,8
	понад 3	$Y = 13,5X + 93,7$	0,141	188,4
	разом по групі	$Y = 3,1X + 105,9$	0,901	127,5
III – понад 20	менше за 1	$Y = -11,9X + 146,99$	0,052	63,4
	від 1 до 3	$Y = 2,4X + 102,2$	0,743	118,7
	понад 3	$Y = 11,5X + 109,02$	0,146	189,3
	разом по групі	$Y = 0,1X + 114,9$	0,716	115,7
Разом		$Y = 1,95X + 107,1$	0,215	120,8

*У – коефіцієнт перевищення фактичної річної заробітної плати над її мінімальним розміром, %; X – порядковий номер року.

Джерело: Власні розрахунки автора на основі форм статистичної звітності ф. 50-сг по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 2007-2013 рр.

Так, найвище значення коефіцієнта кореляції між наведеними показниками було зафіксоване у третій групі. Однак за цим коефіцієнтом друга група опинилася позаду третьої. Причиною цього стало порушення принципу порівнянності даних, коли зіставляли динаміку двох показників з різною природою формування. Так, якщо тенденцію змін прибутку визначала, передусім, ефективність управлінських рішень, то на заробітну плату впливали два чинники – зростання мінімальної заробітної плати і величини перевищення фактичної заробітної плати над її мінімальним рівнем (*дали – "премії"*). На підставі цього для всіх груп визначено коефіцієнти кореляції "премії" й прибутку, що дало змогу підтвердити найбільшу узгодженість показників економічної та соціальної ефективності у другій групі, тому що саме у ній значення запропонова-

ного коефіцієнта кореляції виявилось найвищим.

Аналіз коефіцієнта кореляції "премії" і прибутку в окремих підгрупах показав, що найтіснішим зв'язок показників соціальної й економічної ефективності був у першій підгрупі першої групи і третіх підгрупах другої й третьої груп, в яких його значення становило відповідно 0,68, 0,65 і 0,75. При цьому темпи зростання (зниження) прибутку в них коливалися від -23,4 до 93,5 %, а заробітної плати – від -0,2 до 47,5 %. Отже, слід констатувати, що лише сама тіснота зв'язку показників соціальної та економічної ефективності не є всеохоплюючим критерієм ефективності менеджменту. На підставі цього оцінку його ефективності з погляду на узгодженість інтересів працівників і власників у розподілі чистої продукції було доповнено аналізом впливу узгодженості інтересів на тенденції виро-

бництва чистої продукції в сільськогосподарських підприємствах (табл. 3).

Встановлено також позитивний вплив підвищення коефіцієнта кореляції прибутку й "премії" на динаміку чистої продукції. Якщо в групі підприємств із від'ємною кореляцією динаміка чистої продукції була спадною, то у групах із додатним значенням коефіцієнта кореляції вона, навпаки, зростала. При цьому перевищення коефіцієнта кореляції у третій групі проти другої на 35 пунктів збіглося зі зростанням середньорічного приросту чистої продукції удвічі. Для з'ясування причин спаду (зростання) виробництва чистої продукції в окремих групах

підприємств було детально проаналізовано механізм узгодження інтересів власників і працівників у них.

Так, підприємства першої групи для одержання прибутку щорічно вдавалися до мінімізації витрат на оплату праці, що проявилось у щорічному зниженні співвідношення фактичної заробітної плати до мінімальної на 1,1%. Наслідком такої "економії" стало відставання на 52,9% продуктивності праці (виходу валової продукції на одного працівника) у цій групі від його значення у третій, що, в свою чергу, спричинило спадну динаміку прибутку й чистої продукції та, відповідно, подальше зниження "премії".

3. Залежність темпів приросту чистої продукції від узгодженості показників соціальної та економічної ефективності в сільськогосподарських підприємствах Харківської області у 2007-2013 рр.

Показник	Групи за середньорічним приростом чистої продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. грн			Разом
	I – менше 0	II – від 0 до 20	III – понад 20	
Кількість підприємств у групі	55	156	95	306
Середнє значення, тис. грн: чистої продукції на 100 га	40,1	69,2	137,2	85,1
прибутку на 100 га	7,4	42,3	99,5	53,8
річної зарплати 1 працюючого	14,1	14,0	14,4	14,1
площі с.-г. угідь на 1 працюючого, га	60,7	74,0	89,2	76,3
валової продукції на 1 працюючого	219,3	234,3	335,3	263,0
Середньорічний приріст (зниження), тис. грн: чистої продукції на 100 га	-12,6	9,5	37,3	14,1
прибутку на 100 га	-15,6	6,3	32,5	10,5
річної зарплати 1 працюючого	1,8	2,2	2,0	2,1
площі с.-г. угідь на 1 працюючого, га	-0,1	1,0	1,0	0,8
валової продукції на 1 працюючого	10,0	22,4	38,6	25,2
Темп приросту (зниження), %: чистої продукції на 100 га	-15,4	17,3	66,7	23,6
прибутку на 100 га	-26,2	16,8	95,9	26,0
річної зарплати 1 працюючого	21,6	29,4	24,7	26,4
площі с.-г. угідь на 1 працюючого	-0,2	1,4	1,1	1,1
валової продукції на 1 працюючого, тис. грн	5,1	13,1	17,1	13,1
Коефіцієнт кореляція прибутку на 100 га і "премії" у складі річної зарплати 1 працюючого	-0,52	0,32	0,67	0,36
Тенденція зміни співвідношення фактичної річної зарплати до мінімальної річної зарплати*	$V=-1,1X+$ $+125,0$	$V=3,1X+$ $+105,2$	$V=0,9X+$ $+118,4$	$V=1,7X+$ $+112,8$
Розрахункове співвідношення фактичної річної зарплати до мінімальної річної зарплати, %:				
на початок досліджуваного періоду	125,0	105,2	118,4	112,8
на кінець досліджуваного періоду	117,3	126,9	124,5	124,4
Питома вага товарної продукції рослинництва, %	81,3	80,4	87,9	82,5

*У – коефіцієнт перевищення фактичної річної заробітної плати над її мінімальним розміром, %; X – порядковий номер року.

Джерело: Власні розрахунки автора на основі форм статистичної звітності ф. 50-сг по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 2007–2013 рр.

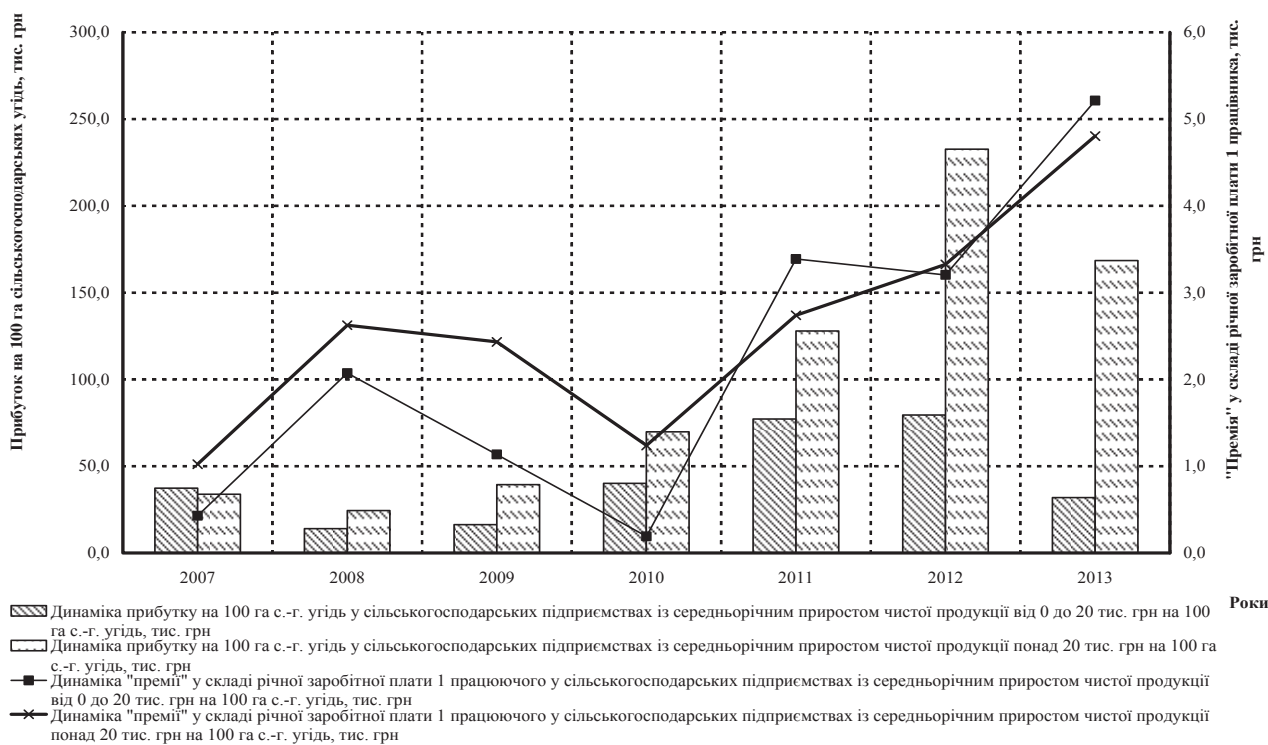
Однак перспективи швидкого нарощування обсягів виробництва чистої продукції у першій групі є досить сумнівними, тому що на тлі низької продуктивності праці її інтенсивність, оцінена за показником навантаження сільськогосподарських угідь на одного працівника,

у ній також була найнижчою, а динаміка останнього показника, крім того, була спадною. Водночас у підприємствах другої і третьої груп коефіцієнт співвідношення фактичної та мінімальної заробітних плат мав тенденцію до зростання, при цьому його темп у

другій групі був на 2,2 % вищим, ніж у третій. Унаслідок цього значення коефіцієнта перевищення у третій групі на кінець досліджуваного періоду виявилось на 2,4 % нижчим, ніж у другій, хоча на початок періоду воно було на 13,2 % вище. Водночас, незважаючи на найвищі темпи зростання заробітної плати, менеджменту підприємств другої групи не вдалося збалансувати інтереси працівників і власників та забезпечити одночасно високі темпи приросту продуктивності праці, прибутку й чистої продукції. Зокрема, вихід валової продукції на одного працівника, а також темпи її зростання у другій групі були відповідно на 69,9 і 4,0 % нижчими, ніж у третій, а темпи прирости прибутку й чистої продукції були відповідно на 79,1 і 49,4 % нижчими порівняно з третьою групою.

Отже, закономірним є запитання про те, за рахунок чого підприємства третьої групи, незважаючи на нижчі темпи зростання заробітної плати, досягли вищих темпів приросту

прибутку, чистої та валової продукції, а також вищого значення коефіцієнта кореляції прибутку і "премії". Зрозуміло, що вищу прибутковість їхньої діяльності зумовила не лише мотивація працівників, а й інші фактори – запровадження інновацій, вища інтенсивність виробництва, спеціалізація на вирощуванні продукції рослинництва. Але на забезпечення швидших темпів зростання прибутку в цій групі вплинула також політика управління соціальною сферою. Для підтвердження цього нами досліджено тенденції до змін показників прибутку на 100 га сільськогосподарських угідь і "премії" у складі річної заробітної плати у другій та третій групах підприємств у 2007–2013 роках (рис.). Аналіз динаміки "премії" у цих групах показав майже повний збіг періодів її зростання і зниження. Зокрема, зниження було зафіксоване в обох групах у 2009 та 2010 році й зумовлено це було найвищими річними приростами мінімальної заробітної плати у зазначені роки.

Динаміка прибутку на 100 га сільськогосподарських угідь і "премії" у складі річної заробітної плати в окремих групах сільськогосподарських підприємств Харківської області, 2007–2013 рр.

Джерело: власні розрахунки автора на основі форм статистичної звітності ф. 50-сг по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 2007–2013 рр.

Але, якщо у підприємств другої групи сумарний спад величини "премії" протягом 2009–2010 років становив 90,8 %, то у третій за цей період вона знизилася на 52,8 %. Од-

нак відмінність у динаміці "премії" у цих групах спостерігали у 2012 році. Якщо у третій групі її величина зросла на 21 %, то у другій, навпаки, знизилася на 5 %, унаслідок

чого річна заробітна плата працівника у цій групі зростає лише на 8,5 %, тоді як у третій – вона підвищилася на 13,5 %. Отже, можна зазначити, що динаміка "премії" у третій групі стабільніша порівняно з другою, на що також вказує нижча залишкова варіація динаміки "премії" у підприємствах третьої групи, яка для неї становила 33,1 % проти 53,4% для другої групи.

Екстраполяція поняття стійкості динаміки "премії" на узгодження інтересів окремих груп дає змогу припустити, що з погляду пересічного працівника наявність повільної, але стійкої тенденції до зростання заробітної плати буде кращим стимулятором до продуктивної праці, ніж ступінчаста тенденція, коли роки з високими і повільними темпами зростання зарплати чергуються. Саме таку ситуацію спостерігали в підприємствах третьої групи, в якій темпи приросту заробітної плати були нижчими, але завдяки вмілому управлінню тенденцією до її зростання вдалося досягти найвищих темпів збільшення прибутку й чистої продукції, а також вищої кореляції прибутку та "премії" у складі заробітної плати, що вказує на найвищу ефективність менеджменту в цих підприємствах.

Висновки. Доведено доцільність оцінки ефективності менеджменту підприємства за темпами приросту доданої вартості й ступенем враховування інтересів окремих груп у її розподілі. Аналіз показав, що більшість підприємств не мають консенсусу в управлінських рішеннях, коли в міру підвищення темпів збільшення прибутку уповільнюються темпи зростання витрат на оплату праці. При цьому встановлено, що збільшувана динаміка заробітної плати у більшості підприємств зумовлена не стільки поліпшенням їхнього фінансового стану, скільки підвищенням мінімальної заробітної плати. Про низьку узгодженість інтересів власників і працівників також свідчить, поширена у господарствах з більш високими темпами приросту прибутку практика мінімізації витрат на оплату праці за рахунок скорочення чисельності працівників. Водночас характерним для такої стратегії було зростання інтенсивності праці, не забезпечене відповідним приростом витрат на її оплату. У ході дослідження визначено, що найвищими темпами приросту прибутку і чистої продукції були у підприємствах із темпами зростання заробітної плати й "премії", близькими до середніх за сукупністю, але зі стабільною динамікою.

Список використаних джерел

1. Федулова Л.І. Менеджмент організацій: підруч. / Л.І. Федулова. – К.: Либідь, 2004. – 448 с.
2. Менеджмент / Е.М. Коротков, А.А. Беляев, М.Б. Жернакова [и др.] – М.: ИНФРА-М, 2003. – 224 с.
3. Иванов А.П. Менеджмент / А.П. Иванов. – Спб: Изд-во В.А. Михайлова, 2002. – 440 с.
4. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело ЛТД, 1992. – 702 с.
5. Рульєв В.А. Менеджмент / В.А. Рульєв, С.О. Гуткевич. – К.: ЦУЛ, 2011. – 312 с.
6. Подольчак Н.Ю. Принципи та аспекти оцінки ефективності систем управління організацій / Н. Ю. Подольчак // Проблеми економіки та управління. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2004. – С. 126–131.
7. Кузьмін О.Є. Моделювання стилю керівництва на засадах компромісу інтересів / О.Є. Кузьмін, В.Н. Гладунський // Проблеми управління інноваційною діяльністю. Вип. 4. – Львів: ІРД, 2002. – 372 с.
8. Мороз О.В. Теорія конфліктів в контексті побудови загальної моделі ефективності сучасного підприємства: моногр. / О.В. Мороз, О.А. Сметанюк, О.В. Лазарчук. – Вінниця: Вид-во «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 2010. – 256 с.
9. Поплавська Ж.В. Трансформація стратегічного управління в умовах глобалізації / Ж.В. Поплавська // Вісн. ДонНТУ. (Сер. економічна. Вип. 33-1.) – 2008. – С. 99-102.
10. Економічна енциклопедія ; за ред. С.В. Мочерного. – К.: ВЦ-Академія, 2000–2002. – 952 с.
11. Штомпка П. Соціологія. Аналіз сучасного суспільства / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
12. Ackoff R.L. Ackoff's Fables: Irreverent Reflections on Business and Bureaucracy Hardcover / R.L. Ackoff. – New York: Wiley, 1991. – 240 p.
13. Collins J. Good to Great: Why Some Companies Make the Leap...And Others Don't / J. Collins. – New York: HarperCollins Publisher, 2001. – 320 p.
14. Graham B. The Intelligent Investor: The Definitive Book on Value Investing. / B. Graham, J. Zweig. – New York: HarperCollins Publisher, 2006. – 640 p.
15. Doyle P. Marketing Management and Strategy / P. Doyle, P. Stern. – London: Financial Times / Prentice Hall, 2006. – 464 p.
16. Drucker P.F. The Effective Executive in Action / P.F. Drucker, J.A. Maciariello. – New York: HarperCollins Publisher, 2006. – 199 p.
17. Hall R.H. Organizations: Structures, Processes and Outcomes / R.H. Hall. – New Jersey: Prentice Hall PTR, 2008. – 288 p.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2015 р.

* * *

УДК 332.055.2:338.43(477+100)

*В.М. НЕЛЕПА, доктор економічних наук, професор,
професор кафедри
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Тенденції розвитку сільського господарства в Україні та світі

Постановка проблеми. За останні 25 років у сільському господарстві України відбулися кардинальні зміни, передусім, у його галузевій структурі. Для оцінки як цих змін, так і обґрунтування продуктово-ринкової стратегії агропродовольчого комплексу України доцільно порівняти тенденції розвитку головних галузей сільського господарства та організаційно-правових форм господарювання на селі в Україні й світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти тенденцій розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні й світі висвітлюються в роботах вітчизняних учених, зокрема, В.І. Власова [1], В.П. Галушко [2] – стан і тенденції світового та регіонального виробництва аграрної продукції; С.М. Кваші й В.І. Власова [3], В.М. Нелепа [6] – оцінка рівня, структури і можливостей експорту продукції агропродовольчого комплексу України порівняно з країнами, що мають найвищі у світі обсяги експорту цієї продукції; Л.В. Молдаван [4] – тенденції розвитку організаційно-правових форм господарювання на селі у світі та Україні.

Мета статті – дослідження тенденцій розвитку сільського господарства і його основних галузей, організаційно-правових форм

господарювання на селі в Україні порівняно з країнами світу та обґрунтування перспектив зростання виробництва й експорту продукції агропродовольчого комплексу України.

Виклад основних результатів дослідження. Сільське господарство України має значні природно-економічні можливості щодо збільшення обсягів виробництва та експорту продукції агропродовольчого комплексу. По-перше, це родючі, переважно чорноземні, ґрунти. При цьому основною конкурентною перевагою як рослинницької, так і тваринницької продукції, що на них виробляється, порівняно із країнами Західної Європи й Північної Америки, є її повноцінність. Мається на увазі вміст у ній необхідних для здоров'я людини 90 елементів, у т.ч. 60 мікроелементів, 12 амінокислот, жирних кислот та вітамінів [5]. По-друге, сприятливі кліматичні умови для вирощування більшості культур і тварин. І, нарешті, вікові хліборобські традиції українських селян, достатньо високий професійний рівень працівників сільського господарства, харчової промисловості й аграрної науки. На селі проживає 31,3% населення країни [8].

На жаль, свої потенційні можливості розвитку сільського господарства Україна використовує незадовільно. Про це переконливо показує порівняння індексів сільськогосподарського виробництва України і світу за

1990-2012 роки (рис. 1). Якщо у світі виробництво продукції сільського господарства за зазначений період збільшилося на 68%, то в Україні скоротилося на 21% [8, 10]. При цьому виробництво рослинницької продукції

у світі зросло на 77%, а в Україні – на 21%. Водночас тенденції розвитку тваринницької продукції зовсім протилежні: якщо у світі виробництво останньої збільшилося на 68%, то в Україні, навпаки, знизилося на 44%.

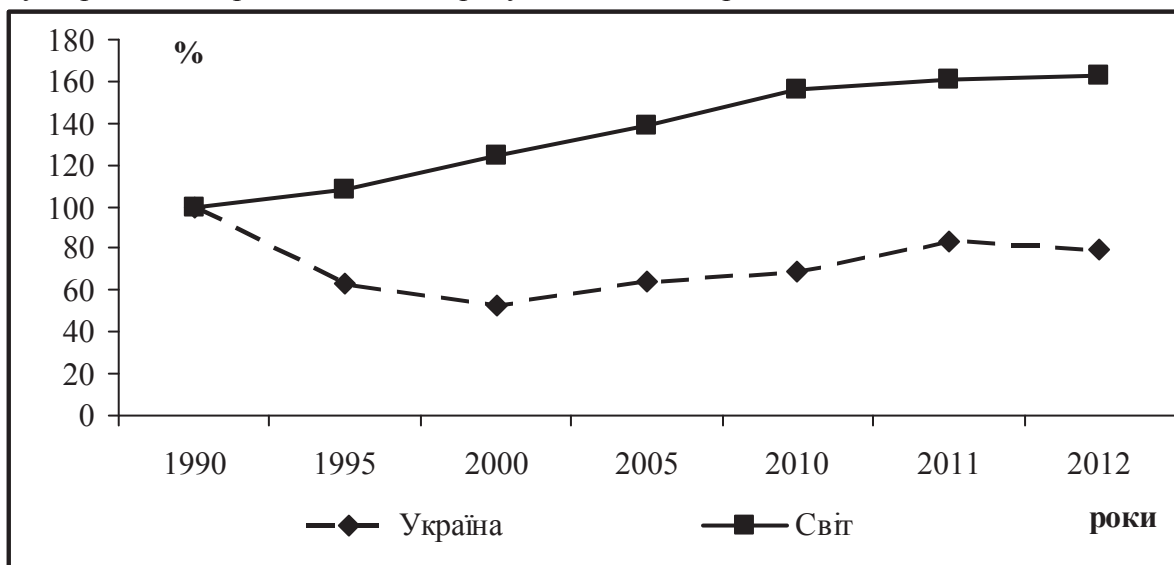

Рис. 1. Індекси сільськогосподарського виробництва в Україні та світі (1990 р. – 100%) [8]

Для детальнішого аналізу порівняємо темпи розвитку головних галузей сільського господарства в Україні та світі (табл. 1). Наведені дані показують, що, по-перше, світові темпи розвитку всіх галузей за досліджуванний період перевищують українські. Ці темпи подібні таким тільки у виробництві зерна, олійних і картоплі. По-друге, особливо турбують діаметрально протилежні темпи розвитку тваринницьких галузей. Якщо у

світі виробництво молока за 1990-2012 роки зросло на 39%, м'яса – 68, яєць – 93%, то в Україні за 1990-2013 роки виробництво зменшилося: молока – на 53%, м'яса – на 23%; лише виробництво яєць зросло на 20%. Це відбулося внаслідок значного скорочення в Україні поголів'я великої рогатої худоби у п'ять разів, свиней – більше ніж у два рази, овець – у сім разів.

1. Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в Україні та світі [8, 12]

Показник	Україна			світ		
	1990 р.	2013 р.	%	1990 р.	2012 р.	%
Площа с.-г. угідь, млн га	41,9	41,5	99	4824	4922	102
у т.ч. ріллі	33,6	32,5	96	1403	1396	99
Чисельність населення, млн осіб	51,9	45,5	88	5296	7080	134
Виробництво, млн т:						
зернових і зернобобових	51	62,9	123	2010	2639	131
олійних	16,7	22,3	134	266	365	137
овочів і баштанних культур	7,5	9,9	132	462	1106	239
плодів, ягід і винограду	3,7	2,3	62	353	636	180
молока	24,5	11,5	47	543	754	139
м'яса	4,4	3,4	77	180	302	168
вовни	0,03	0,003	10	3,4	2,1	62
яєць, млрд шт.	16,3	19,6	120	648	1251	193
Поголів'я, млн гол., ВРХ:						
свиней	24,6	4,7	19	1449	1694	117
овець	19,4	7,9	41	865	977	113
птиці	7,9	1,1	14	1206	1157	96
	246	229	93	12265	23961	195

Для з'ясування причин такої значної диференціації нами виділено чотири групи

сільськогосподарських галузей України згідно з їх темпами розвитку.

2. Зв'язок темпів розвитку виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції з рівнями рентабельності її виробництва

Група і вид продукції	Індекс виробництва продукції у 2011-2013 рр., % до 1990 р.	Рівень рентабельності виробництва, %			
		1990 р.	2000 р.	2010 р.	2013 р.
I. Соняшник	361	237	52	65	29
Соя	2504	142	н/д	16	16
Ріпак	1281	204	н/д	27	9
II. Зерно	117	275	65	14	2
Картопля	129	27	14	62	23
Овочі	132	28	-2	23	7
Виноград	68	72	63	92	102
Фрукти	79	24	-1	15	155
Яйця	115	27	11	19	48
М'ясо птиці	155	17	-33	4	-10
III. Цукрові буряки	36	29	6	17	3
Молоко	49	32	-6	18	14
М'ясо свиней	47	21	-44	-8	0,2
IV. Льон-довгунець	1	47	-30	н/д	н/д
Тютюн	1,3	н/д	н/д	н/д	н/д
Хміль	9,7	н/д	н/д	-37	-12
Вовна	13	-2	-76	-82	-73
М'ясо: овець і кіз великої рогатої худоби	45	2	-46	-30	-43
	21	21	-42	-3	-43

Джерело: Статистичний щорічник «Сільське господарство України» та статистичний бюлетень «Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах» за відповідні роки.

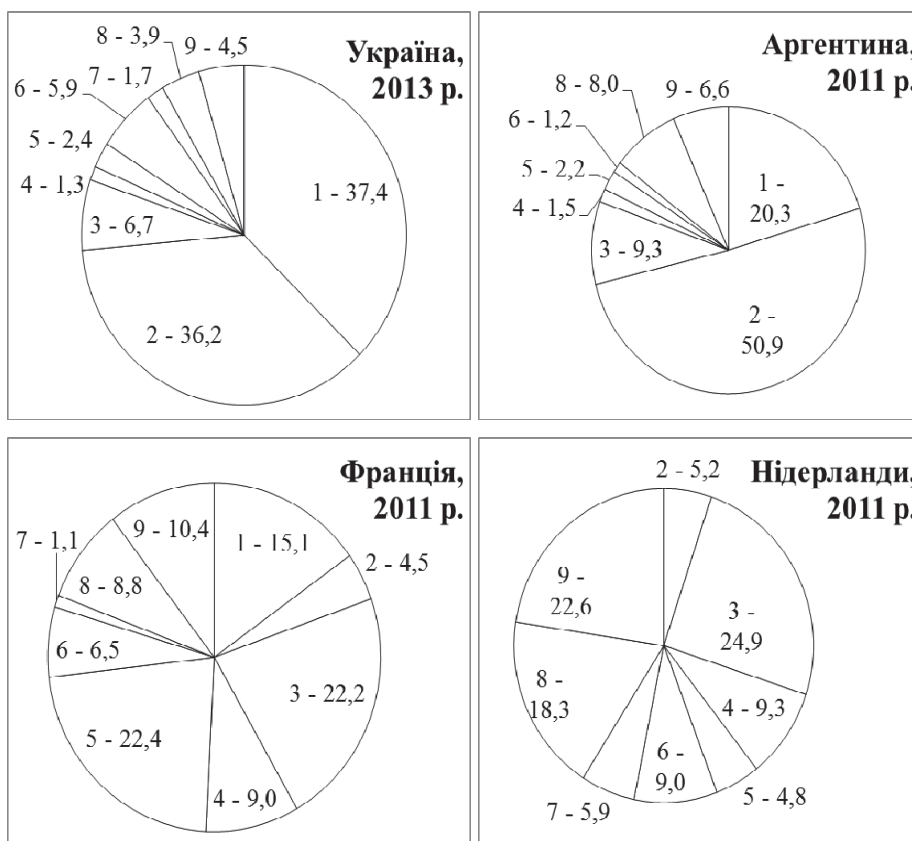
Для кожної галузі наведено також дані про рівень рентабельності виробництва продукції за 1990, 2000, 2010 і 2013 роки (табл. 2). Чітко простежується залежність темпів розвитку окремих галузей від рівня рентабельності виробництва продукції. Так, у першій групі галузей (олійні культури), які мають найвищі темпи розвитку, спостерігається й стабільно високий рівень рентабельності. Для галузей другої та третьої груп рівень рентабельності значно нижчий, а для галузей четвертої (найпроблемнішої) групи – стабільно високий рівень збитковості. Катастрофічно низькі темпи розвитку галузей четвертої групи пояснюються також зниженням внутрішнього ринку льнопродукції й коноплі, хмелю, вовни, тютюну, шовку через інституційні прорахунки, неконтрольований імпорт і секонд-хенд.

Наприклад, рятуючи швейну промисловість за рахунок введення давальницьких схем, Верховна Рада України та Уряд «загубили» цілу низку галузей: льонарство, коноплярство, шовківництво, вівчарство, заводи первинної переробки цієї продукції й текстильну промисловість.

На особливу увагу заслуговує узагальнення світового досвіду щодо вибору ефек-

тивних організаційно-правових форм господарювання на селі, а також вивчення впливу цих форм на структуру виробництва та експорту продукції агропродовольчого комплексу країни. При цьому для України дуже важливо вивчити латиноамериканський досвід (як негативний) і західноєвропейський та північноамериканський (як найефективніший).

Яскравим представником латиноамериканського шляху є Аргентина. Там панують поміщицькі латифундії й агрохолдинги, яким належить 95% сільськогосподарських угідь [11]. Причому частка латифундій розміром понад 2,5 тис. га становить 63% всіх сільськогосподарських угідь, а розміром більше 10 тис. га – 36%. Країна повністю урбанізована: на селі залишилося 7,5% населення. У структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу олійні та зернові, як і в Україні, мають близько 75%, при цьому одна культура (соя разом із продуктами її переробки) – більше 50% (рис. 2) [10]. Водночас в експорті Аргентини, яка має 108 млн га пасовищ, традиційною була продукція – м'ясо великої рогатої худоби – вона скоротилася до 2,6%. Не дивно, що недавно Аргентина восьмий раз оголосила дефолт.

Рис. 2. Структура експорту продукції агропродовольчих комплексів України, Аргентини, Нідерландів і Франції, % [10]

Позначення: 1 – зернові культури; 2 – олійні та продукти їх переробки; 3 – продукція тваринництва; 4 – готові харчові продукти, дитяче харчування, корм для домашніх тварин, харчові відходи; 5 – вина і алкогольні напої; 6 – кондитерські вироби та вироби з какао, кави, чай; 7 – сигарети; 8 – фрукти, овочі, квіти; 9 – інша продукція (яка займає у структурі експорту менше 1%).

Зовсім іншим – цивілізованим, європейським – шляхом йдуть ось уже два століття селяни Західної Європи та Північної Америки. Це шлях середніх і малих фермерських господарств, об'єднаних у кооперативи. Наприклад, у США в 2013 році було 2,1 млн фермерських господарств, що працювали на 370 млн га сільськогосподарських угідь (із 416 млн га наявних у державі). Середній розмір фермерського господарства становить 170 га.

Аналогічну картину спостерігаємо в країнах Західної Європи, зокрема у Франції та Нідерландах, де є відповідно 514690 [9] і 100545 [13] фермерських господарств із середнім розміром 55 та 2 га.

Головна суть цього шляху в тому, що фермери добровільно об'єднуються в кооперативи (як правило, галузеві), завданням яких є забезпечення фермерів дешевими та якісними матеріально-технічними ресурсами, заготівля, транспортування, зберігання, переробка і реалізація сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

Наприклад, у Франції близько 3800 кооперативів об'єднують 90% фермерів. Більшість із цих кооперативів спеціалізується на одному виді продукції (зерно, молоко, овочі, виноград тощо). Через кооперативи фермери продають близько 70-80% зерна, молока, вирощених свиней, яєць і птиці, овочів, фруктів, винограду. Кооперативи самі експортують продукцію. Завдяки таким кооперативам забезпечується економічний та соціальний захист селян; в експорті цих країн значну питому вагу становить високотехнологічна й наукоємна продукція харчової промисловості.

Про останнє переконливо доводять дані про структуру експорту продукції агропродовольчого комплексу Нідерландів і Франції. Вона відрізняється від структури експорту такої продукції Аргентини та України (див. рис. 2), по-перше, величезним асортиментом продукції, по-друге, в ній домінує продукція харчової промисловості й продукції та продуктів харчування.

кти переробки тваринницької продукції. Детальніше про це в нашій статті [5].

Ще в 1991 році автор спільно з Ю.Я. Лузаном опублікував статтю [7] і представив у Кабінет Міністрів України як проект Закону України «Про особливості приватизації підприємств харчової промисловості». Згідно з цим Законом виробники сільськогосподарської продукції ставали співвласниками підприємств харчової промисловості, а це основа взаємовигідного розвитку обох сфер АПК. На жаль, Україна знову не використала цю сприятливу можливість, а пішла шляхом «дикого Заходу» – латиноамериканським.

За останні 15 років площа сільськогосподарських угідь в агро- та агропромислових холдингах збільшилася за оцінками експертів у 14 разів (із 0,5 до 7 млн га).

Відсутність в Україні виваженої аграрної політики, передусім щодо ефективної продуктово-ринкової стратегії агропродовольчого комплексу і перспективних організаційно-правових форм господарювання на селі, спричинила глибоку кризу в сільському господарстві. Це знайшло відображення й у структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу України, що є дзеркальним відображенням структури експорту Аргентини (рис. 2). І тут і там експортують переважно сировину, причому дві групи галузей (зернові та олійні) мають більше 70% усього експорту.

У цьому зв'язку слід підкреслити, що і в країнах Північної Америки та Західної Європи свого часу також почали створювати агрохолдинги. Але суспільство, своєчасно оцінивши їх вкрай негативний вплив на соціальну й екологічну ефективність сільськогосподарського виробництва і розвиток сільських територій, прийняло кардинальні інституційні заходи щодо обмеження їхнього розвитку. Зокрема, у США в 1970 році був прийнятий закон, що забороняв займатися сільськогосподарською діяльністю організаціям, капітал яких перевищує 3 млн дол. США. Тому й немає у США, наприклад, таких монстрів як українські «Миронівський хлібопродукт» (300 тис. га сільськогосподарських угідь і 52% українського ринку бройлерів) та «Укрлендфармінг» (680 тис. га і 33% ринку курячих яєць).

Бройлерні компанії США зовсім не мають землі, ні птахофабрик батьківського стада, ні бройлерних птахофабрик (все це в руках фермерів, які поставляють бройлерним компаніям за контрактами зерно, інкубаційні яйця й бройлерів). У бройлерних компаній залишаються тільки промислове виробництво: комбікормовий завод, інкубатор, забійний цех і переробка.

Подібні обмежувальні закони прийнято також у Франції та інших країнах Західної Європи. Більше того, низка країн Латинської Америки (Бразилія, Чилі, Болівія, Венесуела, Мексика), пересвідчившись у згубних наслідках шляху, останніми роками запровадила заходи щодо повернення селян на село й створення там фермерських господарств замість агрохолдингів [4].

Висновки. 1. Порівняння тенденцій і темпів розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні та світі, на жаль, не на користь України. Якщо за 1990-2012 роки у світі виробництво сільськогосподарської продукції зросло на 63%, то в Україні – зменшилося на 21%. При цьому в світі спостерігається збільшення виробництва практично в усіх галузях, а в Україні існує величезна диференціація в розвитку окремих галузей: зростання виробництва продукції олійних культур – у 3-25 разів (сої, ріпаку, соняшнику) і на 17% – зерна, 15% – яєць, до практично повного знищення цілої низки галузей (льонарство, коноплярство, хмелярство, вівчарство, шовківництво, тютюнництво).

2. Сільське господарство України знаходиться в глибокій системній економічній, соціальній та екологічній кризі. Головною причиною цього є відсутність за всі роки самостійної України ефективної аграрної політики, зокрема стосовно продуктово-ринкової стратегії її агропродовольчого комплексу й ефективних організаційно-правових форм господарювання на селі.

3. Порівняння латиноамериканського шляху розвитку сільського господарства (величезні поміщицькі латифундії, агрохолдинги і т.п.) з фермерсько-кооперативним шляхом розвитку країн Західної Європи та Північної Америки показало їхній вплив на структуру виробництва й експорту продук-

ції агропродовольчих комплексів – рівень соціальної та екологічної ефективності.

У першому випадку це обмежений асортимент продукції (переважно сировини), знищення селянства і села, а в другому – диверсифікація виробництва й експорту продукції, переважно харчової промисловості, висока соціальна та екологічна ефективність виробництва.

4. Україні слід вивчити й узагальнити цей світовий досвід і терміново внести кардинальні зміни в аграрну політику держави, зокрема:

під час розробки продуктово-ринкової стратегії агропродовольчого комплексу не звужувати (як це робиться зараз), а максимально розширювати асортимент виробництва та експорту продукції, харчової промисловості (а не сировини), відродження знищених галузей;

перейти на фермерсько-кооперативний шлях розвитку сільського господарства, запровадивши при цьому інституційні обмеження розвитку аграрних і агропромислових холдингів, як це зробили свого часу країни Західної Європи та Північної Америки.

Список використаних джерел

1. Власов В.І. Світове і регіональне виробництво аграрної продукції : моногр. / П.Т. Саблук, Г.А. Калієв, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 210 с.
2. Економіка світового сільського господарства : підруч. ; за ред.: В.П. Галушко, В.К. Берегового. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2011. – 1000 с.
3. Кваша С.М. Експорт та імпорт продукції аграрної сфери України / С.М. Кваша, В.І. Власов. – К.: Інститут аграрної економіки, 2013. – 82 с.
4. Молдаван Л.В. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: моногр. / [О.В. Шубравська, Л.В. Молдаван, Б.Й. Пасхавер та ін.]; за ред. д.е.н. О.В. Шубравської; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012.
5. Нелеп В.М. Перспективи експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості України / В.М. Нелеп, О.М. Висоцька // Економіка АПК. – 2014. – № 3. – С. 72-78.
6. Нелеп В.М. Земля України і здоров'я нації / В.М. Нелеп, Я.В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С. 20-27.
7. Нелеп В.М. Приватизація підприємств харчової і переробної промисловості / В.М. Нелеп, Ю.Я. Лузан // «Сільські вісті». – 1991. – 14 груд. і «Економіка сільськогосподарських і переробляючих підприємств», 1992. – № 3.
8. Сільське господарство України за 2013 р. : [стат. збірник] / [за ред. Н.С. Власенка, відп. за вип. О.М. Прокопенко]. – Державна служба статистики України. – К., 2014. – 400 с.
9. Agriculture's key figures. The average size of French farms is 135 acres [Electronic source]. – http://www.momagri.org/UK/agriculture-s-key-figures/The-average-size-of-French-farms-is-135-acres_1070.html.
10. Detailed food and agricultural trade data [Electronic source]. – Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2013. – http://faostat3.fao.org/download/Q/*/E.
11. Latin America: The State of Smallholders in Agriculture [Electronic source] /Julio A. Berdegue and Ricardo Fuentealba/ IFAD Conference on New Directions for Smallholder Agriculture, Rome, Italy/. – <http://www.ifad.org/events/agriculture/doc/papers/berdegue.pdf>.
12. The Agricultural Production domain [Electronic source]. – Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2013. – http://faostat3.fao.org/download/Q/*/E.
13. World Markets for Organic Fruit and Vegetables – Opportunities for Developing Countries in the Production and Export of Organic Horticultural Products [Electronic source] / FAO. Rome, 2001. – <http://www.fao.org/docrep/004/y1669e/y1669e0c.htm>.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2015 р.

*

*Є.В. ГАВАЗА, кандидат економічних наук,
науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Світовий ринок молока і молокопродуктів: тенденції та перспективи для України

Постановка проблеми. Молоко – один із найважливіших продуктів харчування у життєдіяльності людини, воно є повноцінним і незамінним джерелом багатьох поживних речовин та мікроелементів, є елементом формування продовольчої безпеки. Національні традиції в поєднанні з сучасними технологіями генерували вражаючий асортимент молочних продуктів, а їхнє споживання у кожному регіоні світу має свої особливості. До того ж, галузь молочного скотарства посідає вагоме місце в аграрному виробництві, а ринок молока й молокопродуктів має значну частку ринку сільськогосподарської продукції та продовольства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти функціонування світового ринку молока й молокопродуктів висвітлені у працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В. Бойко [3], Л. Гіббонс [7], А. Дука [6], М. Ільчук [1], П. Кіндл [10], О. Козак [2], П. Саблук [3], Т. Сокольська [5], Д. Хіпвелл [8], О. Шпичак [4], О. Шубравська [5] та інших. Однак глобальні зміни ринкової кон'юнктури, що відбулися останнім часом, потребують проведення аналізу й розробки пропозицій щодо подальших вітчиз-

няних перспектив на ринку молока та молокопродуктів.

Мета статті – узагальнення світових тенденцій розвитку ринку молока і молокопродуктів та окреслення українських можливостей на цьому ринку.

Виклад основних результатів дослідження. Світовий ринок молока і молокопродуктів – це складна взаємозв'язана система національних ринків молока й молокопродуктів, які знаходяться на різних етапах становлення. Нині його функціонування ускладнюється факторами, пов'язаними зі зниженням цін і загостренням конкуренції між експортерами молочних продуктів. Україні, зі свого боку, потрібно не відставати від глобальних тенденцій та використовувати всі потенційні можливості для укріплення власної позиції на цьому важливому ринку.

За даними 2013 року, в світі виробляється 746,7 млн т молока (у т.ч. 635,6 млн т – коров'ячого), а молочне поголів'я становить 270,8 млн гол. (табл. 1). Крім того, нараховується 219,7 млн дійних овець, 200,0 млн кіз, 61,2 млн буйволиць і 6,4 млн верблюдиць.

1. Динаміка виробництва коров'ячого молока у світі

Рік	Виробництво молока, млн т	Поголів'я корів, млн гол.	Населення, млрд осіб	Середньорічний надій молока, кг/гол.	Виробництво молока на одну особу, кг/рік	Виробництво молока – всього на одну особу, кг/рік
1990	480,3	223,1	5,3	2153	90,3	102,3
1995	466,0	222,5	5,7	2095	81,2	94,4
2000	492,9	220,0	6,1	2240	80,4	95,0
2005	546,2	240,0	6,5	2276	83,8	99,9
2010	603,2	263,2	6,9	2292	87,2	104,9
2011	617,0	268,0	7,0	2302	88,2	106,2
2012	630,2	268,7	7,1	2345	89,0	107,3

2013	635,6	270,8	7,2	2347	88,7	104,3
2024	709,6*	287,2*	8,0**	2471	88,7	104,3
2050	851,5*	308,1*	9,6**	2764	88,7	104,3
2013 до 1990, %	132,3	121,4	135,8	109,0	98,2	102,0
2050 до 2013, %	134,0	113,8	133,3	117,8	100,0	100,0

* За умови збереження виробництва молока на одну особу на рівні 2013 р. і темпів зростання продуктивності корів на рівні останнього десятиліття.

** Прогноз FAO.

Джерело: [13], власні розрахунки.

Молоко корів становить найбільшу частку в світовому виробництві молока – 85,1 % (2013 р.), буйволиць – 10,7, кіз – 2,4, овець – 1,4, верблюдиць – 0,4 %. Щорічний середній темп приросту виробництва молока корів за останні 10 років становив 2,2 %. За прогнозом FAO, у 2024 році населення планети перевищить 8 млрд осіб, а до 2050-го воно становитиме 9,6 млрд. Задля збереження виробництва молока на одну особу на рівні 2013 року й за умови темпів зростання продуктивності корів на рівні останнього десятиліття, необхідним є нарощування поголів'я корів до 2024 року на 6,0 % (порівняно з 2013 р.), до 2050-го – на 13,8 %. Виробництво молока має бути збільшене на 11,6 і 34,0 % відповідно. В разі зростання вироб-

ництва молока корів, за прогнозом, до 100 та 110 кг/особу відповідно, його обсяг має становити 800 і 1056 млн т, а поголів'я корів – 323,8 та 382,1 млн гол. відповідно у 2024 і 2050 році.

Найвищий рівень споживання молока й молокопродуктів на одну особу у Фінляндії, Швеції, Нідерландах і Швейцарії (більше 300 кг на рік). Споживання молока в Африці та Південно-Східній Азії, зокрема у Китаї, є невисоким (часто не вище 30 кг), що значною мірою зумовлено відсутністю у переважної частини населення ферменту лактази, який перетравлює молоко [11].

У виробництві молока корів лідирують США, Індія, Китай, Бразилія й Німеччина (рис. 1).

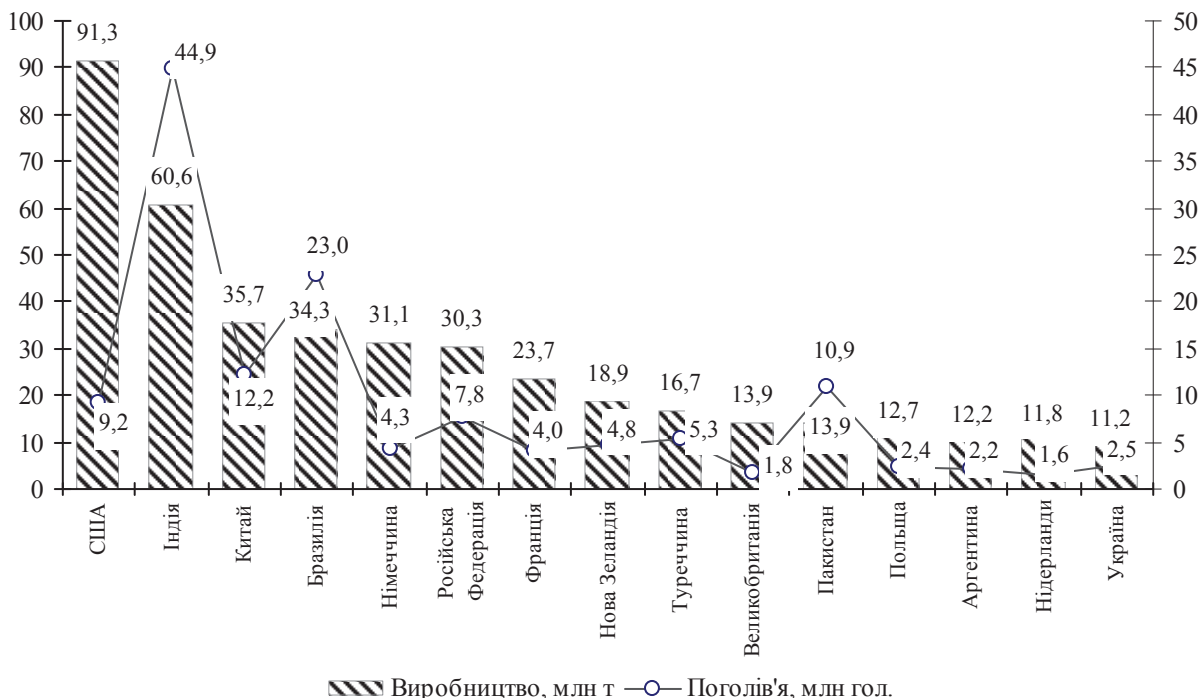

Рис. 1. Виробництво молока корів та їх поголів'я у передових країнах, 2013 р.

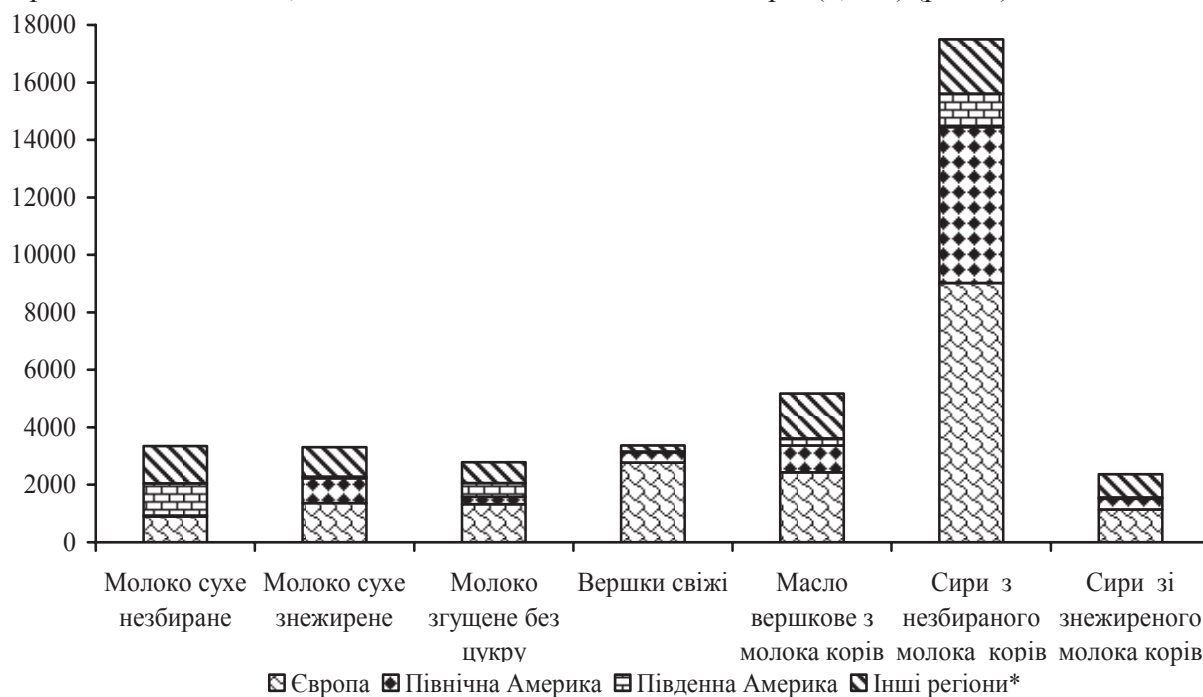
Джерело: [13].

Молока всіх видів найбільше виробляється в Індії, де, крім молока корів, продукується близько 70 млн т молока буйволиць (87,4 % світового виробництва) та 5 млн т молока кіз (27,8 %). У виробництві молока овець лідирує Китай – 1,5 млн т (15,2 %), молока верблюдиць Сомалі – 1,1 млн т (37,6 %). За обсягами виробництва молока корів Україна знаходиться на 15 місці, за поголів'ям корів – на 22, за продуктивністю – на 43 (4447 кг/голову на рік). Найвища продуктивність виробництва молока корів в Ізраїлі (11038 кг/голову на рік), Республіці Корея (10160), США (9902), Данії (8766) і Канаді (8739 кг/голову на рік). Найбільше молока на одну особу виробляється в Новій Зеландії (4190,6 кг), Ірландії (1206,8), Данії (908,5), Нідерландах (728,4) та Білорусі (708,1 кг).

За останні два десятиліття відбулися значні зміни в напрямі укрупнення підприємств з виробництва молока, збільшення частки

його на великотоварних фермах. Ще більше процеси інтеграції, злиття й поглинання транснаціональними корпораціями стосуються переробної сфери, де за результатами 2013 року лідирують компанії Nestlé, Швейцарія (річний обіг \$28,3 млрд); Danone, Франція (20,2); Lactalis, Франція (19,4); Fonterra, Нова Зеландія (15,3); Friesland Campina, Нідерланди (14,9) та Dairy Farmers of America, США (\$14,8 млрд) [7]. За прогнозами фахівців, у найближчому майбутньому слід очікувати продовження зазначених тенденцій.

У 2013 році у світі вироблено, тис. т: 3347,4 – сухого незбираного молока (зростання відносно 2010 р. – 2,1 %); 3312,0 – сухого знежиреного молока (0,03 %); 2790,7 – згущеного молока без цукру (2,5 %); 3366,0 – вершків (3,0); 5178,9 – вершкового масла з молока корів (6,8); 17496,5 – сирів з незбираного молока корів (4,1) і 2370,3 – сирів зі знежиреного молока корів (1,4 %) (рис. 2).

Рис. 2. Виробництво молочних продуктів за регіонами в 2013 р., тис. т

* Австралія і Океанія, Азія, Африка, Центральна Америка
Джерело: [13].

Станом на 2013 рік у країнах Європи зосереджено 26,7 % світового виробництва сухого незбираного молока, 41,1 – сухого знежиреного молока, 47,7 – згущеного молока без цукру, 82,4 – вершків, 47,0 – вершкового масла, 51,6 – сирів із незбираного молока та

48,2 % сирів зі знежиреного молока. В Північній Америці вироблено 26,1 % знежиреного сухого молока, 9,3 – згущеного молока без цукру, 10,9 – вершків, 18,2 – вершкового масла й 31,7 % сирів. У Південній Америці виготовлено 33,7 % незбираного сухого молока

та 17,0 % згущеного молока без цукру; країни Азії виробляють 19,6 % згущеного молока без цукру й 13,7 % вершкового масла; в Океанії вироблено 31,0 % незбираного сухого молока та 12,2 % вершкового масла.

Слід зазначити, що США виробляє найбільше у світі сухого знежиреного молока (792 тис. т), масла з молока корів (845) і сирів із незбираного молока корів (5035); Німеччина – вершків (555) та сирів зі знежиреного молока корів (825); Нова Зеландія – сухого незбираного молока (930) й Перу – молока згущеного без цукру (445 тис. т).

Світові особливості споживання молочних продуктів такі: вимоги споживачів до молокопродукції постійно зростають; все більша перевага віддається свіжим, натуральним та органічним продуктам; зростає частка споживання сирів, особливо у розвинутих країнах (де в майбутньому до 50 % молока перероблятимуть на сир); зниження частки споживання непереробленого молока [2; 3].

Найближчим десятиліттям продовжуватиме зростати значимість країн, що розвиваються, як суб'єктів молочного ринку, змінюватиметься структура світового експорту в бік продукції із вищою доданою вартістю, удосконалюватимуться канали збуту [5]. Зростання виробництва молока в країнах, що розвиваються, відбуватиметься завдяки нарощуванню молочного стада й росту продуктивності корів [12, с. 208]. Так, за останні 10 років його виробництво в таких країнах, як Китай, Саудівська Аравія, Малайзія, Венесуела, зросло більше, ніж у 2 рази; Індія, Туреччина, Індонезія – понад 70 %; тоді як у Німеччині, Канаді, Швейцарії – менше, ніж на 10 %; а у Великобританії, Фінляндії, Італії – взагалі скоротилося [13].

Темпи розвитку міжнародної торгівлі молокопродуктами у 2014 році дещо уповільнилися, однак прогнозується її суттєве зростання в майбутньому (табл. 2).

2. Найбільші країни-експортери та імпортери молокопродуктів, тис. т

Країна	Сухе незбиране молоко				Вершкове масло				Сири усіх видів			
	2010	2014	2015	2023	2010	2014	2015	2023	2010	2014	2015	2023
Експорт												
Нова Зеландія	949	1450	1500	1561	429	570	560	433	265	275	290	380
ЄС*	445	400	450	398	154	135	150	227	676	720	790	1465
США	6	18	20	15	59	69	55	111	173	365	347	443
Аргентина	128	155	180	293	15	15	19	20	45	57	60	58
Австралія	115	80	90	110	58	40	47	67	160	150	160	221
Імпорт												
Саудівська Аравія	93	112	114	139	36	52	55	93	64	67	68	119
Мексика	15	6	5	18	49	35	40	25	80	99	99	123
Японія	0	0	0	0	3	8	8	8	199	230	235	252
Китай	326	680	600	616	36	45	46	57	46	58	62	128
Індонезія	50	53	55	77	15	16	16	21	9	14	16	36
Російська Федерація	41	40	40	11	118	130	130	116	353	230	240	350

*За межі Союзу

Джерело: [9; 12, с. 213-214; 13; 14].

Найбільшими експортерами сухого незбираного молока є: Нова Зеландія (до 2023 р. прогнозується зростання експорту на 7,7 %), ЄС (-0,5) та Аргентина (+89,0); імпортерами: Китай (-9,4), Саудівська Аравія (+24,1) й Індонезія (+45,3 %). Найбільші експортери вершкового масла – Нова Зеландія (-24,0 % до 2023 р.), ЄС (+68,1) та США (60,9); імпортери – Російська Федерація (-10,8), Саудівська Аравія (+78,8) і Китай (+26,7 %). Найбільшими експортерами сирів усіх видів є: ЄС (+103,5 %), США (+21,4) та Нова Зеландія (+38,2); імпортерами: Росій-

ська Федерація (+52,2), Японія (+9,6) і Мексика (+24,2 %).

Цінова ситуація на ринку молока й молокопродуктів нині знаходиться під впливом таких чинників: збільшення світового виробництва молока, зниження попиту в основних країнах-імпортерах, зокрема в Китаї, торговельні заборони, пов'язані з Російською Федерацією, зниження цін на нафту; зміцнення долара США на валютному ринку [10]. Всі ці фактори зумовлюють падіння цін на всі види молокопродуктів (рис. 3).

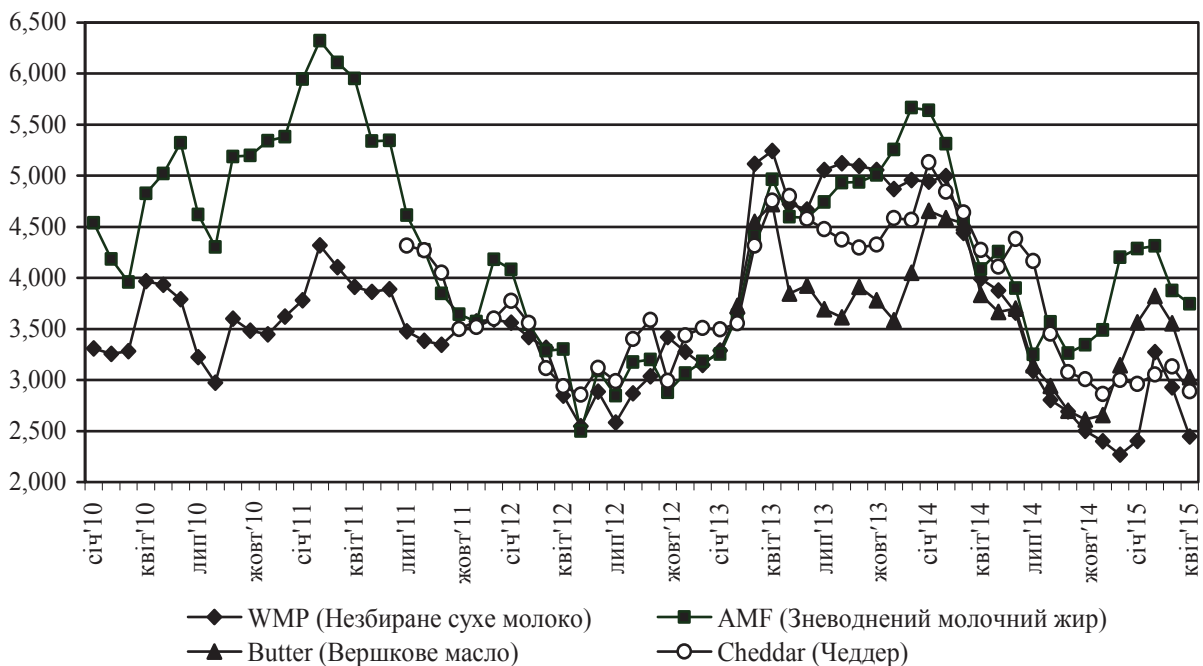

Рис. 3. Динаміка світових цін на молочні продукти, дол/т

Джерело: [15].

На світових торгах ціни на молочні продукти постійно коливаються, однак протягом 2014 року вони суттєво знизилися. Наприкінці цього року ціни почали зростати, однак нині знову пішли на спад. Зокрема, у квітні 2015 року ціна на незбиране сухе молоко становила 2538 дол/т (48,4 % від най-

вищої ціни), на зневоднений молочний – 3663 (57,9 %), на вершкове масло – 3259 (69,0 %), на чеддер – 2787 дол/т (54,3 %).

Динаміка зміни GDT-індексу за останні 5 років представлена на рисунку 4.

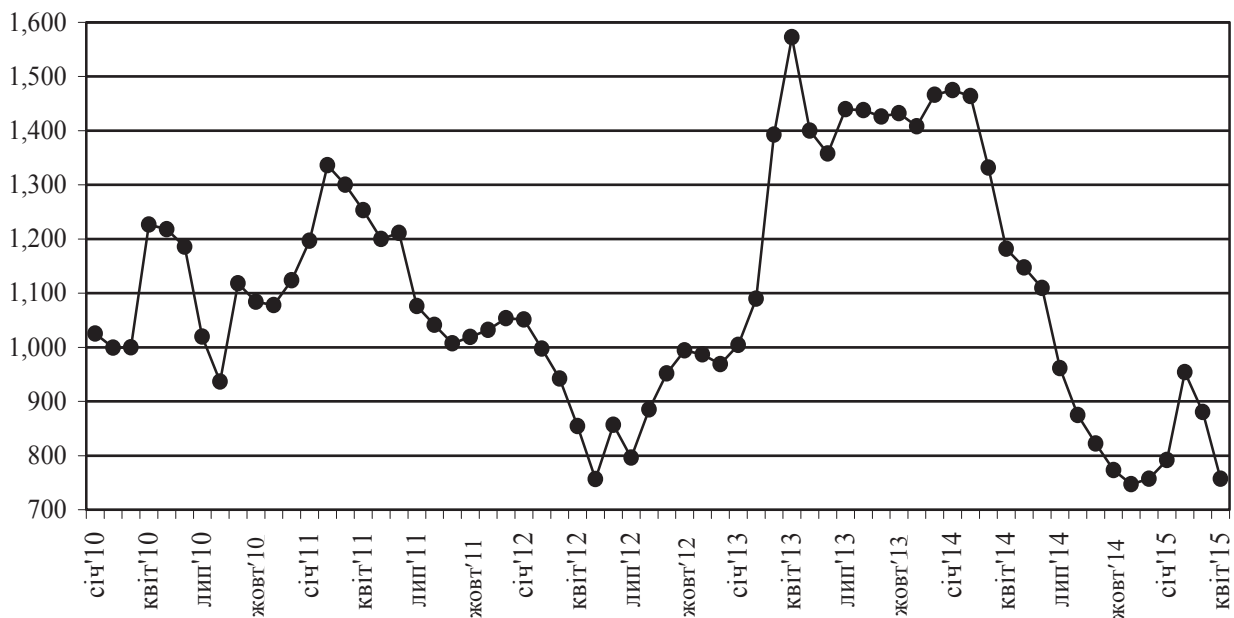

Рис. 4. Динаміка GDT-індексу

* GDT-індекс – індекс середньозваженого відсотка зміни цін на молокопродукти. Він враховує коливання світових цін на окремі види молочної продукції, які встановлюються на світових торгах (незбиране сухе молоко, знежирене сухе молоко, зневоднений молочний жир, вершкове масло, сир чеддер, суха маслянка, лактоза, суха сироватка, казеїн).

Джерело: [15].

Останніми роками спостерігаються три періоди значної зміни ціни на молокопродукти. Перший період тривав з лютого 2011 року по травень 2012-го, коли індекс GDT за 15 міс. знизився з 1366 до 757 (-44,6 %), тобто на 3,0 % щомісяця. Другий період ознаменувався швидким зростанням ціни з липня 2012 року по квітень 2013-го, коли індекс GDT за 9 міс. зріс із 796 до найвищого рівня – 1573 (+97,6 %), тобто, щомісячний рівень зростання становив 10,8 %. Згодом, із травня 2013 року по лютий 2014-го індекс тримався на відносно стабільному високому рівні, збільшившись усього на 4,5 %. Третій період розпочався у березні 2014 року з падіння цін на молочну продук-

цію, однак уже стрімкішого, ніж під час першого періоду. Індекс GDT до листопада 2014 року втратив 48,9 % і мав найнижчу поділку – 747 (щомісячне зниження – 5,4 %). На квітень 2015 року показник становив 785 пунктів. Є підстави очікувати, що світові ціни на молоко в цьому році знижуватимуться.

Простежується також тенденція до суттєвого зниження закупівельних цін у країнах-значних виробниках молока (рис. 5). Зокрема, за річний період з лютого 2014 по лютий 2015 року вони знизились у США на 32,6 %, Новій Зеландії – 49,2, Російській Федерації – 37,0, Німеччині – на 38,5 %.

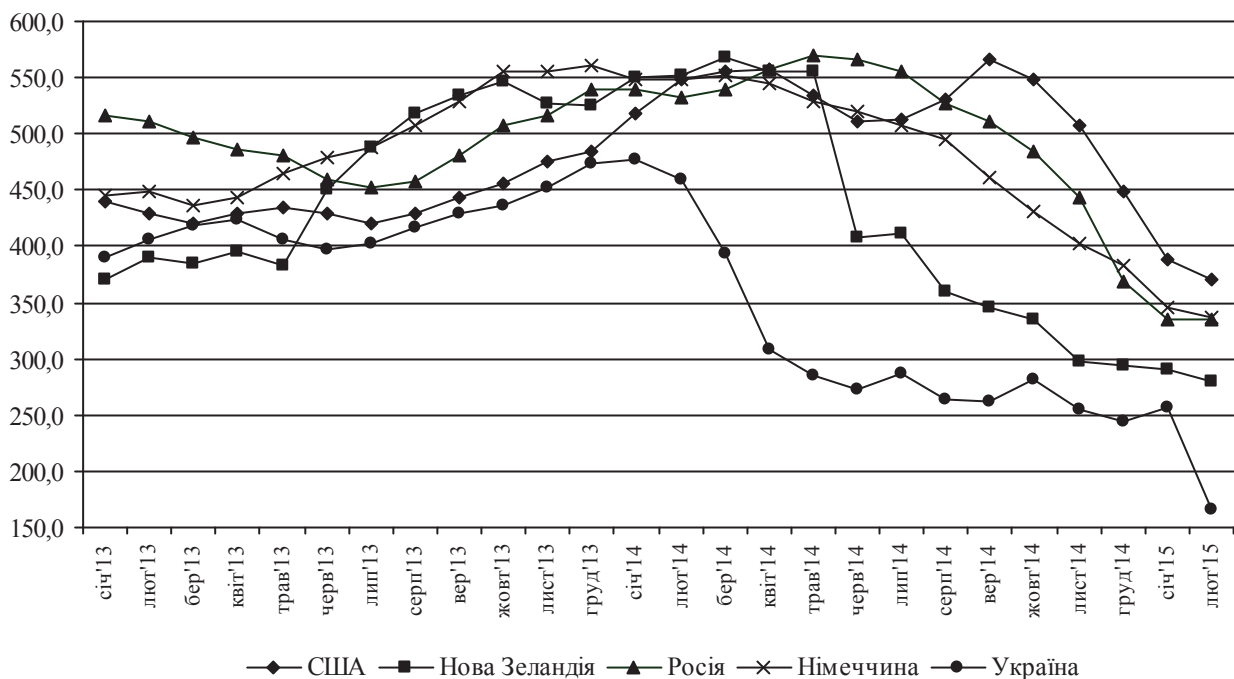

Рис. 5. Динаміка закупівельних цін на молоко в окремих країнах, дол./т

Джерело: [6]

Закупівельна ціна на молоко в Україні почала стрімко знижуватися в лютому 2014 року одночасно з падінням курсу гривні та під впливом світових процесів. У лютому 2015 року вона вже становила 34,9 % від рівня січня 2014-го, тобто за рік зменшилася майже у 3 рази. Девальвація гривні сприяла тому, що українське молоко на світовому ринку стало конкурентоспроможним за ціною, становлячи 45,0 і 59,4 % від закупівельних цін у США й Новій Зеландії відповідно. Однак ця перевага є оманливою, адже для бага-

тьох виробників купівля матеріально-технічних засобів за новими високими цінами є непосильною. Більше того, намагаючись покрити поточні витрати, виробники не матимуть достатньо ресурсів для модернізації виробництва та поліпшення якості продукції, яка нині занадто низька [1; 4]. Зокрема, вітчизняне молоко вищого ґатунку за якісними показниками за стандартами США є „неякісним”, ЄС – знаходиться між „задовільним” і „середнім”, за стандартами Російської Федерації – між першим та другим сортом. Так, у

молоді найвищої якості в США кількість соматичних клітин має бути не більше, ніж 100 тис./см³, бактеріальна забрудненість – 5 тис./см³; в ЄС – 100 і 30 відповідно; в Російській Федерації – 300 й 100; в Україні – 400 та 300 тис./см³ відповідно.

Продукт низької якості не може бути конкурентоспроможним на світовому ринку. За даними Асоціації виробників молока, на нинішній час в Україні виробляється всього 5,6 % молока класу „Екстра”. Для українського молока питанням номер один нині є поліпшення якості, яке неможливе без відповідних технологій, сучасного обладнання, збалансованих високоякісних кормів, висококваліфікованого персоналу. На жаль, у господарствах населення виготовити молоко, яке б відповідало європейським стандартам, неможливо.

Відміна квот на виробництво молока в ЄС й очікуване зростання виробництва молока в цьому регіоні тільки загострить конкуренцію на світовому ринку, а світові ціни найближчим часом знижуватимуться [8].

Висновки. Сучасний стан світового ринку молока та молокопродуктів характеризується такими моментами: падіння цін на молоко і молокопродукти через збільшення обсягів виробництва молока, послаблення попиту з боку Китаю, торговельні війни з Російською Федерацією, зниження цін на нафту й ріст долара США. Зниження ціни на молоко в Україні в 2014 – початку 2015 року порівняно з іншими великими світовими виробниками відбувається вищими темпами, адже до зазначених вище глобальних процесів додається також і девальвація гривні.

Якщо всі ці фактори, а також сприятливі погодні умови в 2015 році й далі впливатимуть на ринок, то світові ціни знижуватимуться доти, поки врешті-решт не призведуть до збанкрутіння багатьох виробників, скорочення виробництва та стабілізації цін. Найближчий рік обіцяє бути доволі тяжким для фермерів у всьому світі. В майбутньому, як прогнозують експерти, на стабілізацію цін мають також вплинути зняття торговельних заборон Російською Федерацією й демографічний бум у Китаї. Водночас торгі-

вля переорієнтовуватиметься на молокопродукти з більшою доданою вартістю, а ЄС, після відміни квот, ще більше наростить світове лідерство в експорті сирів.

Для України європейський ринок найближчим часом буде недосяжним через перевиробництво там високоякісного молока. На ринок Російської Федерації, який дедалі більше обмежує імпорт молочної продукції з України, орієнтуватися також не варто. Перспективними для експорту української молочної продукції є ринки Північної Африки та Близького Сходу, де, за прогнозами, зростатиме потреба в імпорті, а також нарощування обсягів торгівлі з країнами СНД. Перспективним напрямом експорту може стати експорт у Китай і країни Південної Азії безлактозної молочної продукції, новітніх продуктів, виготовлених за екологічно чистими технологіями. Водночас слід більше переорієнтовуватися на експорт готової продукції з високою доданою вартістю, а не сировини.

Суттєвою загрозою для нарощування українського експорту є надмірне падіння ціни, що може призвести до збитковості товаровиробників. За такої ситуації необхідно або знижувати собівартість, що потягне за собою ще більше погіршення якості, або підвищувати ціну, що без поліпшення якості призведе до небажання купувати таку продукцію. Без розв'язання цієї проблеми, скорочення поголів'я і виробництва молока є неминучим, що закряє перед Україною експортні перспективи. Як показала практика, неможливість України знайти ринки для збуту своєї молочної продукції, альтернативні російському, зумовила скорочення обсягів експорту з 769 тис. т (у перерахунку на молоко) у 2013 році до 504 тис. т у 2014-му й за прогнозом – до 300 тис. т у 2015 році. Виходячи з вищесказаного, подальші дослідження будуть направлені на пошук шляхів його підвищення конкурентоспроможності української продукції та можливостей виходу на сучасні ринки молока і молокопродуктів.

Список використаних джерел

1. *Льчук М.М.* Адаптація виробників молока в Україні до європейських вимог / М.М. Льчук, В.І. Радько // Біоресурси і природокористування. – 2013. – Т. 5. – № 5/6. – С. 129-137.
2. *Козак О.А.* Основні тенденції розвитку світового ринку молока та молочної продукції / О.А. Козак // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 149-153.
3. *Саблук П.Т.* Економіка виробництва молока і молочної продукції в Україні: моногр. / П.Т. Саблук, В.І. Бойко. – К.: ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. – 340 с.
4. *Шпичак О.М.* Економіко-організаційні проблеми якості сільськогосподарської продукції та продовольства / О.М. Шпичак // Економіка АПК. – 2010. – № 11. – С. 51-59.
5. *Шубравська О.В.* Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи / О.В. Шубравська, Т.В. Сокольська // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 2. – С. 80-93.
6. *Duca A.* Farm-gate milk prices worldwide, 2015 [Virtual Resource]. – Available at: <http://www.clal.it> (Accessed 30 April 2015).
7. *Gibbons L.* Top 10 global dairy firm – in pictures, 2014 [Virtual Resource]. – Available at: <http://www.foodmanufacture.co.uk/World-News/World-s-top-10-dairy-companies> (Accessed 28 April 2015).
8. *Hipwell D.* Dairy farmers fear a flood of milk as EU quotas end / D. Hipwell // The Times. – 2015 – April 7. Available at: <http://www.thetimes.co.uk/tto/business/industries/consumer/article4403468.ece> (Accessed 27 April 2015).
9. Index mundi, statistical site. [Virtual Resource]. – Available at: <http://www.indexmundi.com/agriculture/> (Accessed 30 April 2015).
10. *Kiendl P.* Dairy: World markets and trade, United States Department of Agriculture, December 2014. [Virtual Resource]. – Available at: <http://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/dairy.pdf> (Accessed 29 April 2015).
11. Lactose Intolerance Among Different Ethnic Groups (2011), 20 p. [Virtual Resource]. – Available at: http://www.nationaldairycouncil.org/SiteCollectionDocuments/LI%20and%20Minorities_FINALIZED.pdf (Accessed 27 April 2015).
12. OECD-FAO Agricultural Outlook 2014-2023. – Paris: OECD Publishing, 2014, 329 p.
13. The official site of Food and agriculture organization of the United nations, statistics division [Virtual Resource]. – Available at: <http://faostat3.fao.org> (Accessed 28 April 2015).
14. The official site of United States Department of Agriculture [Virtual Resource]. – Available at: <http://www.fas.usda.gov> (Accessed 30 April 2015).
15. World dairy prices. The official site of Global Dairy Trade. [Virtual Resource]. – Available at: <https://www.globaldairytrade.info/> (Accessed 30 April 2015).

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015 р.

* * *

Новини АПК

Україна може вийти на рекордні показники врожаю та експорту сої

За сприятливих погодних умов у поточному маркетинговому році Україна може досягти рекордних показників врожаю та експорту сої. Про це повідомив Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко.

Зокрема, валовий збір культури може сягнути 4,1 млн т, а експорт — 2,5 млн т. Разом із тим очікування міжнародних експертів, зокрема з проекту USDA, ще оптимістичніші — 4,4 млн т збору та 2,6 млн т - експорту. Міністр нагадав, що протягом минулого маркетингового року аграрії зібрали 3,9 млн т сої. Експорт подвоїли (до 2,3 млн т), а внутрішню переробку наростили на 15%.

У 2015/16 маркетинговому році через зменшення посівних площ може дещо знизитися валовий збір ріпака. Урожай та експорт прогноуються на рівні 1,9 та 1,6 млн т відповідно. Щодо соняшнику, то збір очікується до 10 млн т, з них на експорт — 30–50 тис. т.

Наявність власної кормової бази дозволила наростити виробництво та експорт продукції птахівництва. Зокрема, за 5 місяців поточного року порівняно з аналогічним показником минулого року експорт м'яса птиці зріс на 8%, або майже на 140 млн грн.

«Зернові та олійні культури, олія соєва та соняшникова, м'ясо птиці й надалі залишатимуться пріоритетними експортними продуктами. При цьому розширюватимуться ринки збуту. До традиційних партнерів — Індії, Єгипту, Іспанії, Нідерландів, Туреччини, долучаться нові — Китай, Саудівська Аравія, Ірак, ПАР та Ізраїль», — зазначив Міністр.

Крім того, існують передумови для збільшення поставок м'яса птиці, яєць, меду, продукції глибокої переробки, овочів та фруктів до ЄС. На сьогодні експорт на європейський ринок уже здійснюють 210 українських підприємств.

Прес-служба Мінагрополітики України

*АЛИЕВА Гюльбеніз Тофик кызы,
кандидат экономических наук, доцент
Азербайджанский государственный
экономический университет*

Роль конкурентной политики в обеспечении динамического развития Азербайджана

Постановка проблемы. Говоря об агро-промышленном комплексе Азербайджана, имеется в виду связанные друг с другом промышленные предприятия и сельское хозяйство. Основная задача АПК – обеспечение населения продовольствием и товарами, снабжение животноводства кормами, а промышленность – сырьем. Сельское хозяйство играет в АПК ведущую роль. Для его развития в Азербайджане существуют выгодные условия, такие как плодородная земля и климат. На человека в стране приходится 0,2 га земли. В сельском хозяйстве растениеводство преобладает над животноводством – соответственно 61 и 39%, что обусловлено пригодными для посева территориями, оптимальным температурным балансом на равнинах Азербайджана. Однако известно, что без промышленного комплекса не будет и сельского хозяйства.

Промышленность является одной из самых развитых отраслей экономики страны, основу её составляет топливно-энергетический комплекс. Помимо этого тут развиты химическая, машиностроительная, металлургическая отрасли, а также отрасли легкой и пищевой промышленности, которые в своем развитии прошли несколько этапов. В ходе проводимой широкомасштабной реформы в промышленности был преодолен кризис и в ряде ее отраслей были достигнуты значительные результаты. 20 сентября 1994 года было заключено соглашение в области нефти и газа с ведущими корпора-

циями, представляющими развитые страны мира. После этого соглашения нефтегазовая промышленность Азербайджана стала развиваться ускоренными темпами. Часть импортируемых товаров уже производится внутри страны, что обусловило развитие внутреннего рынка и ослабило зависимость от импорта. В промышленности действуют около 200 совместных предприятий с участием иностранного капитала, которые представляют 63 страны. Значительное увеличение вновь сформированных производственных структур, расширение малого бизнеса и ее динамическое развитие, участие физических лиц в предпринимательской деятельности сопровождается возрастанием роли не нефтяного сектора страны.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблеме роли конкурентной политики в обеспечении динамического развития Азербайджана посвящены труды ученых: Г. Аллахвердиева, К. Гафарова, А. Ахмедова, О. Мамедли, М. Исмаилова, Ф. Исмаилова, Н. Хаджиева и др.

Г. Аллахвердиев, К. Гафаров, А. Ахмедов в своей книге отмечают: «Проводится соответствующая работа по развитию машиностроительной промышленности, и особенно в отрасли нефтяного машиностроения, в плане увеличения ассортимента и объема продукции» [2].

Цель статьи – определение новых тенденций конкурентной политики государства в промышленности на основе комплексного изучения существующего положения в отрасли, а также разработка научно обоснов-

ванных предложений и рекомендаций в этом направлении.

Изложение основных результатов исследования. В последнее десятилетие промышленность страны вступила на новый уровень развития. За этот период в экономику было вложено свыше 40 млрд манат инвестиции, меры по модернизации промышленности дали реальные результаты. За последние 10 лет были созданы Сумгаитский технопарк, Нахичеваньский автомобильный завод, завод по переработке бытовых отходов, Гарадагский завод металлических конструкций, предприятие «Азбентонит», Габалинская фабрика по производству фортепиано, Гедабекский завод по производству золота и меди, Гянджинский алюминиевый завод, Мингечаурский завод электрических оборудования, новая линия Гарадагского цементного завода, фабрики мебели «M-Line», AZMDF, «EMBAWOOD», Имишлинское предприятие по производству сахара, Масазырский завод по производству соли, Габалинский и Хачмазский консервные заводы, Агджабединский завод по производству молока, Огузский завод по производству кукурузы и глюкозы, а также предприятия энергетики, машиностроения, пищевой, бытовой техники, стройматериалов и др.

В 2003-2012 годах добавочная стоимость в не нефтяном секторе возросла в 2,2 раза, а в

обработке не нефтяных отраслей в 2,3 раза. Доля добавочной стоимости в продукции промышленности возросла с 53,5 до 78%, а добавочной стоимости в промышленности в структуре ВВП – с 40,4 до 50%. Экспорт промышленных товаров в не нефтяном секторе возрос в 5 раз, основные фонды увеличились в 3,9 раза и достигли 46,8 млрд манат. В результате проведенных мер по диверсификации за последние годы темпы роста не нефтяного сектора превысили соответствующие темпы нефтяного сектора. В 2013 году производство промышленной продукции возросло на 1,8% по сравнению с 2012 годом и составило 33,7 млрд, в том числе из них 74%, или 24,9 млрд манат, приходилось на добывающую промышленность, 20,1%, или 6,8 млрд манат, на перерабатывающую, 5,3%, или 1,8 млрд манат, на производство электроэнергии, распределения и доставки газа, пара, 0,6%, или 218,7 млн манат, на водоснабжение, очистку сточных вод. Производство продукции возросло на 1,1% в нефтяном секторе промышленности, а в не нефтяном – этот показатель составил 4,8% [7].

Из добывающей отрасли сырая нефть составила 43,1 млн т, или на 0,2% больше, газа – 17,9 млрд кубометров, или на 3,6% больше, золота – на 1619 кг, или на 3,6% больше по сравнению с предыдущим годом.

Темпы роста промышленности Азербайджана за 2010-2014 годы и прогноз до 2017 года по добывающей и обрабатывающей промышленности [9]

(в процентах по отношению к предыдущему году)

Отрасль	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Промышленность	2,6	-5	-2,3	1,8	-	-	-	-
Добывающая	1,2	-8,4	-4,2	1,1	-2,2	1,7	-4,2	0,9
Обрабатывающая	9,4	7,1	5,4	4,8	10,9	6,9	7,0	6,4

Источник: Азербайджан в цифрах. – Баку, 2013. – С. 72-73; Министерство экономического развития и промышленности Азербайджанской Республики.

Производство продукции пищевой промышленности возросло на 4,2%, нефтепродуктов – на 6,2, продукции химической промышленности – на 19,5, фармацевтической продукции – на 12,8, стройматериалов – на 21,0, продукции металлургической промышленности – на 1,5, электрооборудований – на 14,6, машин и оборудования – на 25,1, производство автомобилей и прицепов – на 28,9%. В 2013 году на электростанциях страны было произведено электроэнергии

20,6 млрд кВт·час, т.е. на 0,6% больше, чем в предыдущем году.

По официальным прогнозам правительства, в среднесрочной перспективе темпы роста в обрабатывающей промышленности сократятся, однако в 2014 году в этой отрасли ожидается увеличение на 11%, 2015 и 2016-м – соответственно в среднем на 7%, в 2017 году – на свыше 6%. Также ожидается увеличение производства продукции пищевой промышленности в 2014 году на 4,4%, в 2015 – на 5,1, в 2016 – на 4,8, в 2017 году на 4,7%; в

трикотажной промышленности – соответственно на 21% в 2014 году, на 8,5 – в 2015, на 8,8 – в 2016 и на 8,6% в 2017 году [9].

Вместе с тем предстоит немало сделать в деле всестороннего развития и повышения конкурентоспособности промышленности Азербайджана. В связи с этим 2014 год объявлен годом промышленности и в соответствующем распоряжении отмечено, что за последние 10 лет здесь наметился бурный рост, производство продукции увеличилось в 2,7 раза. За это время были созданы конкурентоспособные отрасли промышленности, были выполнены многочисленные проекты для улучшения ее инфраструктуры и промышленность страны вступила в новый этап своего развития. С соответствующим указом Президента страны была утверждена Концепция развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее», в котором определены направления устойчивого развития страны на предстоящий период. Одной из целей является развитие не нефтяного сектора, в том числе не нефтяной промышленности и увеличение не нефтяного экспорта на душу населения. На нынешнем этапе с учетом современных вызовов и новых начинаний с целью модернизации промышленности и диверсификации не нефтяной отрасли предполагается осуществление ряда мер, вовлечение в производственный оборот существующих естественных и экономических ресурсов, создание новых приоритетных отраслей промышленности и модернизация существующих традиционных отраслей, создание промышленных парков, усиление промышленного потенциала регионов, формирование условия для инновационного развития промышленности.

В связи с усилением глобальной конкуренции в международном масштабе в ближайшие годы необходимо ускоренное развитие отраслей промышленности на основе природно-экономических ресурсов, имеющих высокую добавочную стоимость. Уже созданы Сумгаитский химико-промышленный парк и Балаханский парк промышленности и высоких технологии. В Сумгаитском парке химической промышленности зарегистрированы два резидента. Также предусмотрено создание современных про-

мышленных городков в городах Гянджа и Мингечевир, а также в Гарадагском районе г. Баку. Одним из основных приоритетов вышеупомянутого распоряжения является превращение страны в промышленный центр региона. В связи с этим в предстоящие годы необходимо модернизировать экономику, обеспечить ее инновационное развитие и продолжать диверсификацию не нефтяной промышленности. Вместе с тем, чувствуется острая необходимость вовлечения в производственный оборот существующих природных и экономических ресурсов, развитие существующих отраслей промышленности и создание новых производственных предприятий. В этой связи необходимо начать широкомасштабные работы по усилению промышленного потенциала в регионах. Естественно, что для Азербайджана развитие переработки нефтегазовой продукции останется приоритетным направлением еще на долгие годы вперед. Вместе с тем уже развитие не нефтяной промышленности страны становится одним из основных приоритетов. Перспективным направлением является также металлургическая промышленность, основанная на местном сырье. По официальным данным предполагается создание Азербайджанского производственного комплекса стали, в котором будет наличие полной производственной цепочки, состоящей из четырех заводов. Кроме этого, предполагается пуск второй производственной алюминиевой линии в Гяндже и строительстве предприятий по производству алюминиевых полуфабрикатов.

Создание новых заводов по переработке нефти и газа, нефтехимических предприятий по производству полимеров в широком ассортименте, Сумгаитского карбамидного завода ускорит развитие нефтехимической и химической промышленности, даст импульс развитию не нефтяной промышленности и сопутствующих отраслей.

Ведется работа по расширению деятельности Бакинского кораблестроительного завода. Начинается эксплуатация производственных мощностей по выпуску цемента, металлоконструкций, керамических плит, производство стройматериалов, что будет способствовать динамическому развитию про-

мышленности стройматериалов. Предвидится увеличение продукции агропромышленного сектора на базе местной сельхозпродукции, что приведет как к более полному удовлетворению спроса населения страны, так и увеличению её экспортного потенциала. Намечается также развитие легкой промышленности и поддержка создания промышленных предприятий, работающих на местном сырье. Кроме того, будет уделено внимание развитию космической и оборонной промышленности, производства альтернативной энергии.

Одним из основных направлений развития промышленности на новом этапе является усиление государственной поддержки. Поэтому необходимо проведение соответствующих мероприятий по повышению конкурентоспособности промышленности [6]. В том числе, государственная поддержка предпринимательства, возможность получения льготных кредитов, расширение просветительской работы, создание благоприятных условий для международного сотрудничества представляют собой необходимые условия развития в стране не нефтяного сектора.

Государственная промышленная политика предполагает как создание благоприятных условий для развития промышленности, так и проведение комплексных мер по улучшению ее региональных и отраслевых структур. Совершенствование структуры промышленности и обеспечение в ней устойчивого развития возможно на основе комплексных исследований. Это связано с тем, что без подобных исследований невозможно проведение эффективной промышленной политики. Промышленная политика государства наряду с обеспечением экономического развития также направлена на совершенствование структуры промышленности, что предполагает создание благоприятных условий для некоторых промышленных отраслей. Для повышения эффективности производства государству необходимо корректное определение приоритетных направлений промышленности и проведение комплексных мер по ее реализации. Исследования показывают, что далеко не всегда прибыль, получаемая из конкурентных отраслей, направленная на разви-

тие отсталых отраслей, приводила к успеху. Иногда подобные ситуации тормозят развитие конкурентоспособных производственных предприятий [1, с. 16].

Экспортоориентированность, импортозамещение и инновационные модели являются основными моделями экономической политики. Заметим, что их можно применять как в отдельных отраслях промышленности, так и на разных этапах ее развития. Импортозамещение предполагает меры по обеспечению внутреннего рынка за счет местного производства. К подобным мерам относятся проведение протекционистского курса, укрепления национальной валюты, льготное кредитование производства и т.п.

В Азербайджане политика импортозамещения слабо влияет на развитие экономики. Это связано с тем, что государство относится к группе малых стран, где структура производства и потребления значительно отличаются. Объем внутреннего рынка малой страны по большому перечню промышленных товаров не обеспечивает минимальный эффективный размер производства. Экспортоориентированная модель промышленной политики предполагает стимулирование производства экспортной продукции. Зависимость экономики малых стран от внешних экономических связей повышает проведение экспортоориентированной политики. Правительство создает условия для применения налоговых и таможенных льгот, предоставления льготных кредитов и т.п. для развития экспортоориентированных производственных отраслей. Заметим, что реализация экспортоориентированной модели промышленной политики, основанная на сырье, может привести к плачевным последствиям для экономики страны. Например, существенное повышение экспорта сырья в структуре национальной экономики приводит к ее примитивной структуризации и снижению конкурентоспособности обрабатывающих отраслей промышленности. За счет поступления в страну большого объема иностранной валюты от продажи нефти и газа может привести к укреплению национальной валюты, что в свою очередь может оказать отрицательное влияние на конкурентоспособность промышленных предприятий. Во из-

бежание этого следует разумно применять соответствующие налоговые, таможенные и кредитные механизмы.

На основе инновационной модели промышленной политики развивается высокотехнологичное капиталоемкое производство. Инновационная модель предполагает повышение научно-технического потенциала, развитие образовательных институтов и сложных производств с применением достижений научно-технического прогресса и т.п.

В условиях, когда в стране успешно реализуется нефтяная политика, правительство в состоянии проводить комплексные меры по реализации импортозамещения, ориентацию на экспорт и инновационные модели развития. Поэтому необходимо разумно сочетать интенсивные и экстенсивные методы развития экономики и претворять в жизнь мероприятия, повышающие технико-экономический уровень производства.

Основная задача экономической политики должна заключаться в том, чтобы повысить рентабельность производства, и на этой основе – конкурентоспособность, как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Основная цель политики государства на среднесрочную перспективу заключается в обеспечении устойчивого развития промышленности и ее высоких темпов, усовершенствовании ее структуры и повышении рентабельности. Здесь основными мерами являются недопущение существенного физического и морального сноса производственных оборудований, повышение уровня конкурентоспособности национальной продукции, инвестиционной и инновационной активности в промышленности, обеспечение ускоренного развития не нефтяного сектора и стимулирования обрабатывающей промышленности. Динамическое развитие нефтяного сектора создает серьезные предпосылки для развития не нефтяных секторов экономики. С другой стороны, благоприятная инвестиционная среда, созданная в не нефтяном секторе, и другие реформы, проведенные в 2008-2012 годах, обеспечат в дальнейшем интенсивное развитие не нефтяных секторов экономики.

С переходом к новому этапу развития промышленности становится необходимым создание условий для развития инфраструк-

туры для частных секторов экономики и осуществления инвестиции в промышленное производство. Это связано с тем, что реализация крупных промышленных проектов оказывается затруднительной для частного бизнеса. По нашему мнению, для обеспечения развития промышленности в Азербайджане большая роль принадлежит государственным инвестициям и особенно следует учитывать ее влияние на частный сектор. Как было отмечено выше, при выработке промышленной политики необходимо учитывать те отрасли промышленности, которые частный сектор не может развивать достаточно успешно и поэтому направление в эти отрасли государственных инвестиций является обязательным. Также необходимо принятие соответствующих мер для устранения возникших диспропорций. Следует заметить, что конкурентоспособность промышленных отраслей тесно связана с уровнем развития сопутствующих отраслей. Поэтому промышленная политика должна учитывать связи между различными сопутствующими отраслями экономики и их взаимовлияние.

Отметим, что инвестирование с целью переоснащения промышленных предприятий на уровне современных требований является одним из возможных направлений их развития. Налоговая политика играет важную роль при реализации основных задач промышленной политики. На конкурентоспособность промышленности могут оказать существенное влияние такие финансовые инструменты, как добавочная стоимость и прибыль, сокращение налогов, применение налоговых льгот для стимулирования инвестиционных вложений и т.д. Поскольку налоги являются основным элементом, формирующим стоимость промышленной продукции, то изменение их уровня влияет на прибыль предприятий на краткосрочный период, а в долгосрочном периоде оказывает существенное влияние на спрос продукции промышленных предприятий. С этой точки зрения сокращение налогов способствует повышению конкурентоспособности экспортной продукции по ценовому показателю.

На формирование конкурентоспособной экономики существенно влияют также де-

нежно-кредитные инструменты. Эти средства служат в первую очередь финансовой стабильности страны, а также стимулируют рост приоритетных направлений промышленности. В переходных странах со слабо развитым финансовым рынком и, следовательно, с ограниченными возможностями сбора и распределения свободных денежных средств, путем целенаправленного воздействия на структуру кредитных потоков можно финансировать на льготных условиях приоритетные направления промышленности.

Правительство прогнозирует на определенное время большую долю нефтяного сектора в развитии не нефтяного сектора. В 2014 году ожидается 42%-ная доля промышленности в ВВП страны. Вместе с тем большую долю ВВП промышленности составит нефтегазовая промышленность. Ее доля составит 87% от доли промышленности и 36,4% ВВП. Поэтому очень важны развитие и диверсификация не нефтяных секторов экономики [7].

Распоряжением Президента страны 2014 год объявлен годом промышленности и является чрезвычайно важным с точки зрения дальнейшего развития Азербайджана.

Создание технопарков с целью увеличения промышленного производства приобретает специальное значение. В этом направлении даже достигнуты определенные результаты. Сумгаитский технопарк уже функционирует, а химико-технологический парк готов начать работать. Предполагается также создание Мингечаурского технопарка, а процессу создания Балаханского технопарка уже дан старт.

Для развития промышленности в стране необходимо неустанно совершенствовать таможенную и налоговую политику и особенно нужно обратить внимание на стимулирующие меры по взаимосвязи легкой и пищевой промышленности с аграрным сектором страны. Для реализации этой цели внутренний потребительский рынок должен избавиться от импорта одноименной продукции и льготного импорта.

Экспортный потенциал Азербайджана имеет возможность производить продукцию с широким ассортиментом и поэтому нужно

обратить внимание не только на валовые показатели, но и на качество производимой продукции. Если качество продукции не будет достаточно высоким, то одноименная продукция будет импортироваться извне. Эти моменты следует учитывать при подготовке «Государственной программы по развитию промышленности на 2015-2020 годы».

Выводы. При разработке промышленной политики чрезвычайно важно четкое определение приоритетных направлений и точная оценка перспектив развития соответствующих отраслей. В целом промышленная политика должна обеспечить:

- повышение конкурентоспособности промышленности;

- пресечение случаев недобросовестной конкуренции и создание здоровой конкурентной среды;

  - поддержку малого и среднего бизнеса;
  - защиту прав потребителей и т.п.

- Вместе с тем, для развития не нефтяного сектора экономики необходимо проведение таких мероприятий:

  - ускорение процесса реструктуризации;
  - возобновление промышленных предприятий, имеющих рынки сбыта и деятельность которых рентабельна;

  - ускорение к переходу к международным стандартам для промышленных предприятий, основанных на современных технологиях;

  - развитие среды свободной конкуренции;
  - ускорение мероприятий по стимулированию инвестиций;

  - развитие традиционных национальных отраслей производства;

  - развитие наукоемких видов продукции, прикладных наук, укрепление материально-технической базы научно-исследовательских институтов.

По нашему мнению, государственная промышленная политика должна быть направлена на достижение таких целей:

1. Повышение экономической эффективности промышленных предприятий. Промышленная политика должна быть направлена на поддержание эффективного использования экономических ресурсов. Дело в том, что устойчивые конкурентные пре-

имущества промышленных предприятий возникают при эффективном использовании экономических ресурсов. Для этого должны быть приняты меры по снижению затрат промышленных предприятий, созданию новых предприятий, новых видов продукции, новых технологий производства продукции, благоприятных условий для технического прогресса и инноваций.

2. Способствование оптимальному поведению промышленных предприятий. Одним из основных направлений промышленной политики государства должно быть повышение возможности свободного входа и выхода в отрасль, стимулирование к инновациям, поддержка определенного уровня конкурентоспособности между фирмами.

3. Учитывая то обстоятельство, что повышение конкурентоспособности промышленности зависит также от развития сопутствующих отраслей, государство должно поддерживать совершенствование межотраслевых связей в частности, а в целом – эффективное функционирование всей экономики.

На современном этапе для повышения конкурентоспособности промышленности необходимы:

оптимизация структуры промышленности, защита прав собственности, доступность получения информации, усовершенствование юридической базы и организационных мер для регулирования цен на монопольную продукцию;

проведение реформ в области налогообложения. Основу этих реформ должны составлять меры по определению налоговых ставок и льгот для обеспечения необходимого уровня эффективности производства;

эффективное регулирование внешнеэкономической деятельности со стороны государства. Это должны быть меры по определению импортных тарифов для обеспечения конкурентоспособности продукции местной промышленности внутри страны, льготное кредитование экспорта, создание системы страхования, способствование международной сертификации экспортной продукции и т.д.;

повышение спроса на продукцию местной промышленности на внутреннем рынке.

К этим мерам относятся предпочтительное отношение к местным производителям по государственным закупкам на проводимых тендерах внутри страны, обеспечение рентабельности этих закупок для местных производителей с дальнейшим ужесточением его условий, развитие лизинга и рыночной инфраструктуры и т.п.;

усовершенствование системы управления. В настоящее время одним из существенных факторов, отрицательно влияющих на конкурентоспособность промышленных предприятий, является уровень менеджмента. Государство должно проводить мероприятия по подготовке кадров, совершенствованию механизмов эффективного регулирования промышленной деятельности, повышению уровня корпоративного управления и т.п.

В целом, промышленная политика государства должна учитывать все необходимые мероприятия по формированию конкурентоспособных предприятий.

Полагаем, что для развития не нефтяного сектора экономики на макроуровне необходимо осуществление таких мер:

правительство должно завершить процесс создания свободных экономических зон и особенно привлечения зарубежных инвестиций на льготных условиях;

чрезвычайно важна правовая защита инвестиций, привлеченных в промышленный сектор. По этой причине законопроект «Кодекс о конкуренции», представленный в Парламент Республики, должен быть незамедлительно рассмотрен и принят с дальнейшей ратификацией. Процесс формирования технопарков и региональных кластеров должен быть завершен.

Для улучшения инвестиционного климата процесс предоставления электронных услуг населению правительственными структурами следует завершить, применять специальные налоговые льготы и экспортные компенсации на продукцию местной промышленности, пересмотреть упрощенный налоговый оборот с применением дифференциальной налоговой системы в промышленности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Almas, Lal K., and Nazim Uzbej Hajiyev.* "Azerbaijan's Current and Potential Comparative Advantage: An Exploratory Study." (2013). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scholar.google.com/scholar?hl=en&q=Dr.+Nazim+U+Hajiyev&btnG=&as_sdt=1%2C5&as_sdtp
2. *Аллахвердиев Г.* Государственное регулирование национальной экономики / Г. Аллахвердиев, К. Гафаров, А. Ахмедов. – Баку, 2008. – С. 200.
3. *Мамедли О.* Регулирование национальной экономики / О.Мамедли, М. Исмаилов, Ф. Исмаилов. – Баку, 2008. – С.150.
4. *Сурова Н.Ю.* Совершенствование системы управления инвестиционной и инновационной деятельностью на предприятиях промышленного комплекса / Н.Ю.Суворова // Вестник Саратовского госуд. технич. ун-та. – 2008. – Т. 1. – № 4. – С.215-218.
5. *Вертакова Ю.В.* Особенности развития промышленной политики экономически развитых стран / Ю.В. Вертакова // Успехи современного естествознания. – 2012. – №11. С.73-79. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rae.ru/use/?section=content&op=show_article&article_id=10000388.
6. Государственная политика по социально-экономическому развитию регионов Азербайджана за 2009-2013 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.president.az/articles/1685>.
7. Распоряжение Президента Азербайджана 2014-го года годом промышленности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.president.az/articles/10793>.
8. План мероприятий по претворению в жизнь Государственной программы по социально-экономическому развитию г.Баку и пригородных поселков за 2014-2016 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=ru&cid=31&nid=273991>.
9. Азербайджан в цифрах. – Баку, 2013. – С.68-81.

Статья получена редакцией 13.05.2015 г.

*

UDS 338.4:634.64(55)

EBRAHIMI Mohammad sadegh
Assistant Professor, Dept of Rural Development, Collage of Agriculture Isfahan
University of Technology

Production and supply of pomegranate in Iran

Introduction. Agriculture is considered a critical sector in the world economy. It contributes 24% of global Gross Domestic Product and provides employment to 1.3 billion people or 22% of the world's population. In many of the developing countries, increasing agricultural production has been one of the most important priorities for agricultural development programs. The agricultural is among the major sectors of Iran's economy and 14 percent value-

added benefit is belonging itself (Kohansal et al, 2013). Iran contains 12 different types of climate, and while much of its land area is dry and cannot be cultivated, each climate and its corresponding region contribute to a country that is able to grow many varieties of crops. Although 80% of the revenue from Iran's exports is from petroleum, the remaining 20% is shared with the fruits, nuts, and other horticultural crops.

Table 1. Climatic conditions of Iran

Main climate	Area (Km ²)	Percentage
Extra-arid	573884	35.54
Desert-arid	472562	29.15
Semi-arid	325109	20.08
Mediterranean	80007	4.90
Semi-humid	55097	3.37
Humid	58006	3.36
Very humid	55386	3.39
Total	1620051	100

© Ebrahimi, Mohammad sadegh, 2015

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Almas, Lal K., and Nazim Uzbej Hajiyev.* "Azerbaijan's Current and Potential Comparative Advantage: An Exploratory Study." (2013). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scholar.google.com/scholar?hl=en&q=Dr.+Nazim+U+Hajiyev&btnG=&as_sdt=1%2C5&as_sdtp
2. *Аллахвердиев Г.* Государственное регулирование национальной экономики / Г. Аллахвердиев, К. Гафаров, А. Ахмедов. – Баку, 2008. – С. 200.
3. *Мамедли О.* Регулирование национальной экономики / О.Мамедли, М. Исмаилов, Ф. Исмаилов. – Баку, 2008. – С.150.
4. *Сурова Н.Ю.* Совершенствование системы управления инвестиционной и инновационной деятельностью на предприятиях промышленного комплекса / Н.Ю.Суворова // Вестник Саратовского госуд. технич. ун-та. – 2008. – Т. 1. – № 4. – С.215-218.
5. *Вертакова Ю.В.* Особенности развития промышленной политики экономически развитых стран / Ю.В. Вертакова // Успехи современного естествознания. – 2012. – №11. С.73-79. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rae.ru/use/?section=content&op=show_article&article_id=10000388.
6. Государственная политика по социально-экономическому развитию регионов Азербайджана за 2009-2013 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.president.az/articles/1685>.
7. Распоряжение Президента Азербайджана 2014-го года годом промышленности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.president.az/articles/10793>.
8. План мероприятий по претворению в жизнь Государственной программы по социально-экономическому развитию г.Баку и пригородных поселков за 2014-2016 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=ru&cid=31&nid=273991>.
9. Азербайджан в цифрах. – Баку, 2013. – С.68-81.

Статья получена редакцией 13.05.2015 г.

*

UDS 338.4:634.64(55)

EBRAHIMI Mohammad sadegh
Assistant Professor, Dept of Rural Development, Collage of Agriculture Isfahan
University of Technology

Production and supply of pomegranate in Iran

Introduction. Agriculture is considered a critical sector in the world economy. It contributes 24% of global Gross Domestic Product and provides employment to 1.3 billion people or 22% of the world's population. In many of the developing countries, increasing agricultural production has been one of the most important priorities for agricultural development programs. The agricultural is among the major sectors of Iran's economy and 14 percent value-

added benefit is belonging itself (Kohansal et al, 2013). Iran contains 12 different types of climate, and while much of its land area is dry and cannot be cultivated, each climate and its corresponding region contribute to a country that is able to grow many varieties of crops. Although 80% of the revenue from Iran's exports is from petroleum, the remaining 20% is shared with the fruits, nuts, and other horticultural crops.

Table 1. Climatic conditions of Iran

Main climate	Area (Km ²)	Percentage
Extra-arid	573884	35.54
Desert-arid	472562	29.15
Semi-arid	325109	20.08
Mediterranean	80007	4.90
Semi-humid	55097	3.37
Humid	58006	3.36
Very humid	55386	3.39
Total	1620051	100

© Ebrahimi, Mohammad sadegh, 2015

The pomegranate (*Punica granatum*) is a fruit-bearing deciduous shrub or small tree that grows to between five and eight metres tall and is best suited to climates where winters are cool and summers are hot. Pomegranate can be grown from plains to an elevation of 2000 m. Under temperate climate, pomegranate behaves as deciduous but in subtropical and tropical climate it behaves as an evergreen or partially deciduous. It thrives best under hot dry summer

and cold winter provided irrigation facilities are available. To maintain productivity of the plants, generally, which depends upon market factors and availability of water (Mir et al, 2012). The pomegranate is thought to have been first cultivated 5–6,000 years ago and is native to the regions from Iran through to north India (DAF, 2005). Therefore could be declared the pomegranate is native to Central Asia and Persia where its history starts (Ashton, 2006).

Figure 1. The flowers and fruit and pomegranate seeds

Today, pomegranate is cultivated throughout the world in subtropical and tropical areas in many variable climatic conditions. Globally, it is estimated that total production amounts to around 3 million tonnes of pomegranate are producers in the world, annually (Jaime et al, 2013), of which Iran produces approximately 28%. Most pomegranate farms in Iran do not use any chemical fertilizer or insecticide. Iran is the largest, producing around 28% of global production. The balance is produced by countries such as Turkey and other Mediterranean countries such as Morocco and Italy, as well as the Middle East and former Russian state.

Currently, the main use of the pomegranate is for its fresh consumption, although in recent years there has been a continual increase in the industrial production of juices and extracts from its different parts. Its ornamental use is also becoming more and more important, using both its fresh and dry fruits as a plant (Melgarejo et al, 2012).

De-Miguel and et al (2012) investigated the economic prospects of pomegranate growing and they suggested: In the production areas, an effort should be made to achieve a greater presence and availability of this fruit on the markets (home and abroad) something that is feasible, as a business structure has been established and is ready to extend the campaign, along with plant improvement and innovation programs,

the use of cold storage and suitable means of transport (De-Miguel et al, 2012).

Kohansal and Rahim investigated the factors marketing pomegranate in Fars province in Iran. The result of this research showed that the total marketing margin, wholesalers and retailing are 240, 100 and 140 is Rials respectively (Kohansal and Rahim, 2013).

Babaei and et al also investigated the pomegranate marketing margins in the Neyriz, Iran. Lack of suitable storage and fridge was one of the major problems of pomegranate growers, therefore to decreasing production costs and making storages and should be made the suitable storage and fridge enough for regulation of demand and supply (Babaei et al, 2013).

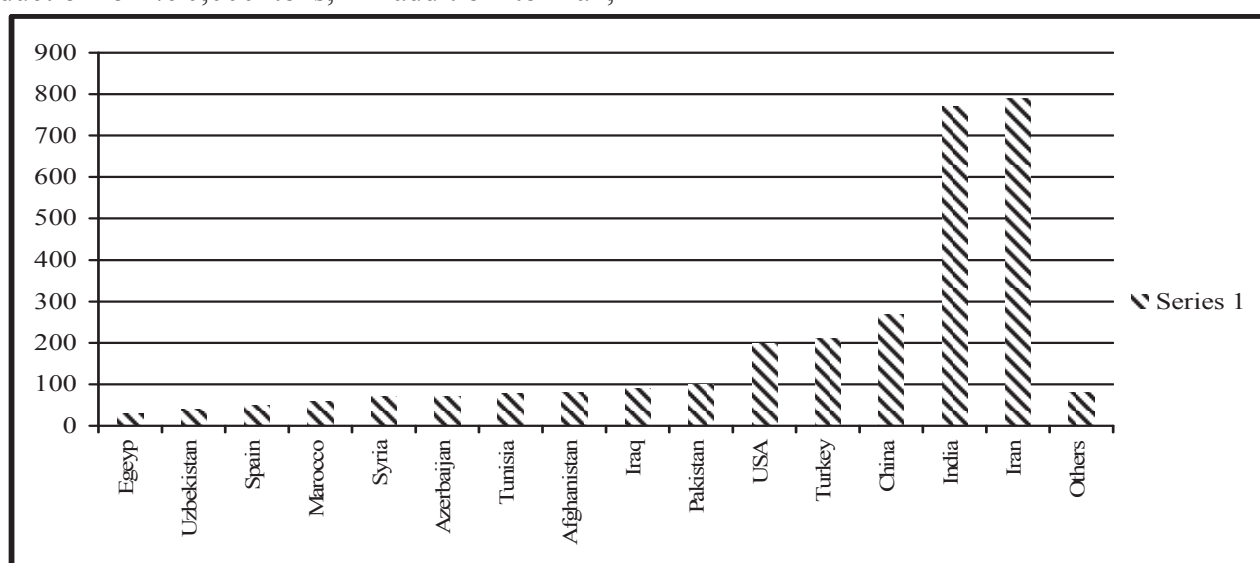
Material and Methods. This study is based on data collected from the Ministry of Jihad-e-Agriculture in Iran. The Retail price of Pomegranate was calculated from Isfahan City market. Fars province of Iran was selected for this study because it is considered the main Pomegranate growing area in Iran. Primary data on the cultivation of Pomegranate in research areas was collected in the field through personal interviews of both farmers (producers) and also from the market (traders) that answered questions in a questionnaire prepared for the purpose. The fixed and variable costs were computed based on the formulae presented below.

Table 2. Fixed and variable costs to Pomegranate cultivation in Iran

Cost	Formula
Average fixed cost per pomegranate tree	Average fixed cost per hectare / Number of pomegranate tree per hectare
Average variable cost per pomegranate tree	Average variable cost per hectare / Number of pomegranate tree per hectare
Total production cost per hectare	Average fixed cost per hectare +Average variable cost per hectare
Average cost of production per pomegranate tree	Average fixed cost per Pomegranate tree+ Average variable cost per pomegranate tree
Average cost to produce one Kg pomegranate	Average cost of production per pomegranate / Average production per pomegranate

Commercial production structure and status of the Iran pomegranates. Pomegranate is a high value crop and its entire tree is of great economic importance. At the global level, Iran is the world's largest producer and exporter of pomegranates with an estimated annual production of 790,000 tons, In addition to Iran,

other countries including India, China, Turkey, USA, Pakistan, Iraq, Afghanistan, Tunisia, Azerbaijan, Syria, Morocco, Spain, Uzbekistan, Egypt, Italy and Palestine also cultivate this product. Iran cultivated 57,000 ha of pomegranate groves in 2013.

Figure 2. World production of pomegranates

Fars has the first status in pomegranate cultivation among all provinces. The cites which have the most production cultivation area are Neyriz, Arsenjan, Kazeron, Estahban, Jahrom, Marvdasht, Firoz abad, and Mamasani (Kohansal and Rahimi, 2013).

Products derived from pomegranates. All parts of pomegranate tree have great therapeutic value and are used in leather and dying industry. The calorific value of the pomegranate fruit is 65. Its juice is easily digestible and contains about 15 percent invert sugar. It is a rich source of sodium and also contains a good amount of riboflavin, thiamin, niacin, Vitamin C, calcium and phosphorus. Protein and fat contents are negligible.

1. Juices, widely marketed in different countries.

2. Dehydrated seeds. They are cooking possibilities and easy conservation.

3. Jams, preserves, jellies, liquors and other drinks; they have been traditionally homemade.

4. Pomegranate extracts. This section could include a wide range of extracts, used as cosmetics, food supplements, dietetic supplements and nutraceuticals.

5. Pomegranate powder (skin and seeds).

Recent scientific and medical research indicates that pomegranate juice has anti-bacterial, antivirus, anti-carcinogen and anti-inflammatory substances, as well as substances which control cholesterol and prevent cardiovascular problems (Melgarejo et al, 2012). Based on the report released by Iran's Customs Administrative, Iran is at the top of list of pomegranate exporting countries. Iran exported annually about 30,000 metric tons worth 20,000,000 U.S. dollars. Main im-

porting countries were: Azerbaijan, Germany, Austria, Armenia, Uzbekistan, Afghanistan, Spain, UAE, England, Ukraine, Italy, Bahrain, Belgium, Bulgaria, Pakistan, Turkmenistan, Turkey, Belarus, Romania, Japan, Sri Lanka, Sweden, Switzerland, Singapore, Saudi Arabia,

Russian Federation, France, Kyrgyzstan, Qatar, South Korea, Kuwait, Canada, Moldavia, Malaysia, and Netherlands. Iran exports are mainly to Gulf countries and supplies are at peak during October-December and it decreases from January onwards.

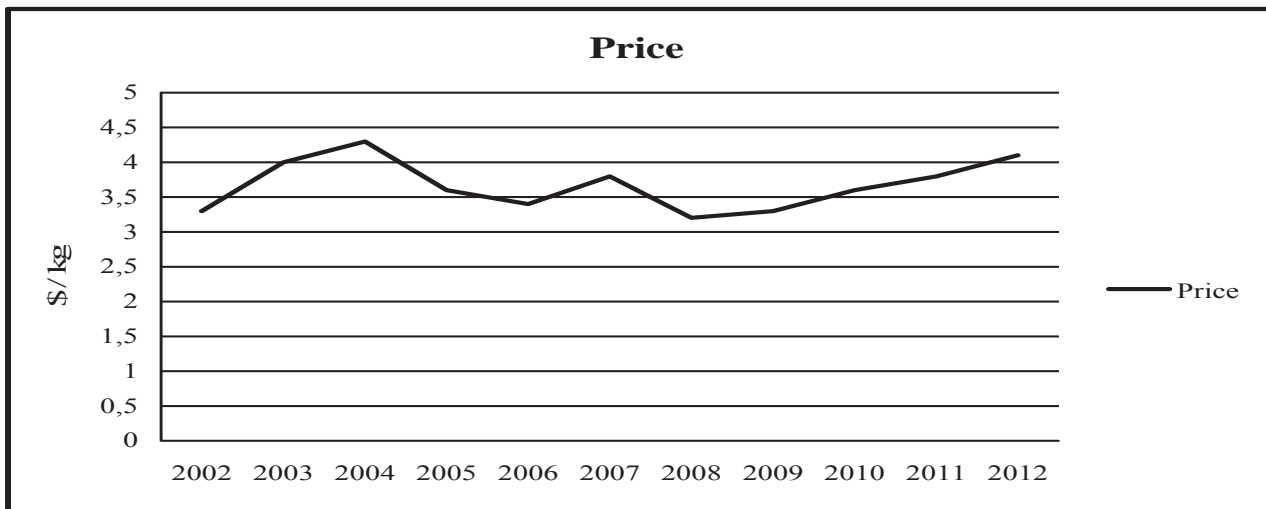

Figure 3. General time related pomegranate price trends in Europe (Rymón, 2012)

Figure 4. Price per kilo of fruit supplied to the world market (Rymón, 2012)

Analysis of production costs of pomegranates in Iran

Average of pomegranate production rate is 25 tons per hectare in Iran. This amount 8 ton has high quality, 12 ton medium and 5 ton low

quality. The results show that the average cost of production of pomegranate is estimated at 1.8 \$ per kg in Iran. The costs of pomegranate production in Iran shown in Table 3.

Table 3. Analysis of production costs of pomegranates in Iran

Items of Costs	Cost (\$/ha)	% of total costs
Irrigation Water	300	8.1
Chemical Fertilizers	667	18
Insecticides, fungicides, herbicides and traps	165	4.5
Total manual labor cost	1265	34.2
Variable costs of owned machinery	290	7.8
Rental of machinery and labor to blend the trimmings	233	6.3
Manual Fertilizers	265	7.2

Fuel costs (pumping water)	50	1.3
Marketing	465	12.6
Total costs	3700	100
Cost per Kg	1.8	-
Land rental cost	1300	-

Conclusion. The average price of pomegranate in farm in Iran, the pomegranate categorized in three classes (A, B, and C) in based to their weight. In class one (A) that named high quality the average price in farm is 3.6 \$. Also in class tow (B) that named medium quality the average price in farms is 2.1 \$ and also in class three (C) that named low quality the average price in farms is 0.9 \$. Iran pomegranate production has categorized in the average: 30% yield grade (A), 50 percent of grade (B) and 20 percent is to grade (C). It can be concluded that the average price of pomegranates sale for farmers is \$ 2.3 per kilogram. The results show that the average cost of production of pomegranate is estimated at 1.8 \$ per kg in Iran. Therefore it can be concluded gross income production of pomegranate production is equivalent to 0.14 \$ per kilogram.

The gross income of pomegranates farmers in Iran is 3.500 \$ per hectare. Also the result of researches indicate that marketing margin for Iranian costumers of pomegranate in Iran is 0.35 \$ for whole sale and 0.2 \$ for retail. Therefore the marketing margin portion of producers, wholesalers and retailers of the wholesale of sale are 67, 21 and 12 percent, respectively. Given the benefits of native pomegranate production in Iran seems should be done appropriate and comprehensive research in this regard. Especially economic and social research is be needed to determine the properties of pomegranate production in Iran. The results of the research findings could be useful to planners and extension worker to help the sustainable development index of the pomegranate production in Iran.

References

1. Ashton, R. 2006. The Incredible Pomegranate Plant and Fruit, Third Millennium Publishing, A Cooperative of Writers and Resources. Published in the United States of America.
2. Babaei, M., Asemani, E., Gazmeh, S., Rezazadeh-Shamkhal, S and Shirmohammadi, E. 2013. Pomegranate marketing margins in the Neyriz, Iran. Journal of Development and Agricultural Economics 5(2):67-70.
3. DAF. 2005. 'Honey bee pollination benefits for crops and orchards in Western Australia'. [Online]. Department of Agriculture and Food in Western Australia. Available: <http://www.agric.wa.gov.au/action/ATOZ?s=875902710,term=pollination>.
4. De-Migue, M.D., Melián, A. and Fernández-Zamudio, M.A. 2012. Economic prospects of pomegranate growing in the Spanish Mediterranean region. II International Symposium on the Pomegranate. Madrid and Orihuela (Spain), 19 – 21 October 2011.
5. Jaime A. Teixeira da Silvaa, Tikam Singh Rana., Diganta Narzary, Nidhi Verma., Deodas Tarachand Meshram and Shirish A. Ranade. 2013. Pomegranate biology and biotechnology: A review. Scientia Horticulturae, 160 (2013) 85–107.
6. Karbasi A., 2009. Evaluating marketing margin of grape and raisin in Iran. Iranain Journal of Economic and Agricultural Development (Agricultural Science and Technology), 23(2):95-102.
7. Kohansal and Rahimi, 2013. Investigating Factors Marketing Pomegranate in Fars. International journal of Agronomy and Plant Production. 4 (10), 2759-2763.
8. Mir, M.M., I. Umar, S.A. Mir, M.U. Rehman, G.H. Rather and S.A. Banday, 2012. Quality evaluation of pomegranate crop – a review. Int. J. Agric. Biol., 14: 658–667.
9. Mohammad Reza Kohansal, Javid Karimzadeh , Amir Dadrasmoghammad. Komeil Mahjori Karmozdi. Relation Between variations Price Agriculture of Iran With Inflation And GDP. Journal of Novel Applied Sciences. 2 (S3): 1017-1021.
10. Melgarejo, P., Martínez, J.J., Hernández, F., Legua, P., Melgarejo-Sánchez, P. and Martínez-Font, R. 2012. The pomegranate tree in the world: Its problems and uses. II International Symposium on the Pomegranate. Madrid and Orihuela (Spain), 19 – 21 October 2011.
11. Rymón,D. 2012. The prices in Europe of pomegranates and arils. . II International Symposium on the Pomegranate. Madrid and Orihuela (Spain), 19 – 21 October 2011.
12. Sayyari M., Babalar M., Kalantari S., Martínez-Romero D., Guillén F., Serrano M. and Valero D., 2011. Vapour treatments with methyl salicylate or methyl jasmonate alleviated chilling injury and enhanced antioxidant potential during postharvest storage of pomegranates. In: Food Chem. 124, p. 964-970.

The article has been received 30.05.2015

* * *

О.В. БУЧИНСЬКА, аспірант*
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Регенераційний цикл як модель управління циклічністю в АПК

Постановка проблеми. Економічне життя держави характеризується циклічністю розвитку її галузей економіки. Повною мірою тенденції циклічності стосуються сільського господарства, ефективність ведення якого гальмується кризовими явищами. Сильний і тривалий підйом виробництва можливий тільки у рамках розвинутої економіки, заснованій на запровадженні інновацій, реалізації довгострокових стратегічних планів держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам циклічності розвитку економіки та специфіці інвестиційної діяльності в окремих галузях присвячені праці таких зарубіжних учених, як Міллер В.(Miller) [1], Томпсон А.А і Стрікланд А.Дж.(Thompson & Strickland) [2]. Серед учених із країн СНД варто виділити Давлетова Р.М.[3], Крупко С. [4], Валинурова Л.С.[5], Левченко Н.А.[6]. Певний внесок у дослідження окресленої проблематики здійснили українські вчені Гриньов А.В.[7], Кірдіна О.Г.[8], Ландик В.І. [9].

Мета статті – на основі дослідження циклічності розвитку аграрного сектору економіки України сформулювати основні характеристики вітчизняного сільського господарства, обґрунтувати систему заходів щодо можливості керування циклічністю в аграрній сфері чітким контролем інвестиційної діяльності.

Виклад основних результатів дослідження. Становлення циклічної форми руху вітчизняної економіки пов'язане з економіч-

ним зростанням. Його тип залежить від того, на які ринки, на який попит орієнтована економіка.

Українські кризи зумовлені непослідовністю реформ, похибками в управлінні банківською, торговою, виробничою сферами. Головна проблема України не в гостроті внутрішніх криз, а в сильній залежності від зовнішніх факторів. Суть українських аграрних криз полягає у низькому рівні ліквідності майна та бізнесу в реальному секторі економіки й слабкості банківської системи. Відповідно сучасні кризи в сільському господарстві характеризуються орієнтацією на забезпечення стійкого економічного росту на базі підвищення конкурентоспроможності виробництва і продукції та належного рівня життя населення; великою залежністю вітчизняної економіки від зовнішніх чинників.

Відмітною рисою українських криз є й те, що вони відбуваються на тлі високої інфляції, яка значно посилює негативні наслідки криз. Інтенсивний інфляційний прес супроводжується реструктуризацією економіки та перетворенням замінників адміністративної системи в ринкову. Корені його знаходяться в структурно-системних диспропорціях господарства й наявних обмеженнях руху товарів (найчастіше адміністративного характеру). Тому для успішного подолання криз потрібна потужна державна політика, що включає широкий спектр кредитно-грошових і бюджетно-фінансових заходів, які уможливають зняти бар'єри на шляху дії ринкових механізмів, щоб здолати структурні, управлінські та монетарні глибинні причини інфляції.

---

* Науковий керівник – М.І. Пугачов, доктор економічних наук, професор.
© О.В. Бучинська, 2015

Здійснення успішної антикризової й антиінфляційної політики потребує врахування особливостей вітчизняної економіки:

- наявність монопольних утворень в окремих галузях і регіонах;
- незакінчений процес формування нової, адекватної українським умовам, кредитно-грошової та фінансової системи держави;
- слабкість національної валюти й витіснення її з внутрішнього ринку країни більш сильними валютами;
- високий рівень тіньової економіки, яка посилюється з ростом інфляції;
- значна залежність цін товарів від рівня цін на сировину та енергоносії.

Зважаючи на те, що сільське господарство має виключне значення для забезпечення продовольчої безпеки держави, запропоновано категорію „генеративний цикл аграрного сектору економіки”. Генераційний цикл – це контрольований інтервал часу, протягом якого сукупність додаткових технологічних і фінансових зовнішніх ефектів, що як сприяють, так і обмежують розвиток АПК, при існуючих в галузі на початок циклу граничних умовах, забезпечують послідовне відновлення, а з часом також трендовий підйом показника валового виробництва продукції.

Зазначена назва циклу пропонується не випадково. Як відомо, регенерація як біологічний процес – це здатність живих організмів з часом відтворювати пошкоджені тканини, а інколи навіть органи. В такому сенсі процес регенерації можливий лише для обмеженої кількості підвидів. Для решти живих організмів і для людини зокрема (включаючи регенерацію деяких органів подібне явище вбачається можливим лише під впливом додаткових чинників як фінансових (інвестиції в наукові розробки), так і технологічних (використання еритропоетину). Залучення подібних зовнішніх ефектів дає можливість не лише повного відновлення, а й вагомий поштовх для подальшого зростання та розвитку. Причому таке зростання буде передбачуване пропорційним фінансовим і технологічним вкладенням. Здійснений аналіз етимології та змісту поняття «регенерація» дає змогу провести паралель між біологічними процесами і фак-

торами впливу й аналогічними тенденціями в сільському господарстві та його інфраструктурі.

У світлі запропонованого визначення вважаємо доцільним коротко зупинитися на понятті трендового підйому. У своєму класичному вигляді цикл симетричний, тобто відхилення хвиль вниз і вгору тренду теоретично повинні бути рівні за амплітудою, а тривалість перебування в кожній із фаз циклу має дорівнювати одній чверті повного періоду коливань. Але на практиці, що підтверджують також дослідження, період економічного підйому, як правило, менше періоду економічного спаду. Фактично простежується асиметрія коливань циклу навколо умовної трендової лінії. Саме тому для визначення формул циклічного процесу, що з найбільшою достовірністю відповідає досліджуванім вибіркам, нами обрано поліноміальну ступеневу функцію типу

$$\varphi(x) = \varphi(\vec{C}, x) = C_0 \varphi_0(x) + C_1 \varphi_1(x) + \dots + C_m \varphi_m(x) = \sum_{k=0}^m C_k \varphi_k(x)$$

з оптимальним розподілом вузлів інтерполяції.

Якщо за допомогою зовнішніх факторів, що впливають на форму фаз циклу, коригувати їх симетрію, то економічні процеси можуть стати більш підпорядкованими. Маятникова природа економічних циклів має природний характер і, за рахунок певних важелів, можливо вплинути на ці процеси, а, відповідно, не сприймати природні спади й підйоми як вирок. Цей вплив може проявлятися у формі невілювання ситуації, або лише у формі контролю. Можливості невілювання пікових ситуацій не підлягають цикли, які відчують на собі деформації та при яких занепад на гілці довгострокового циклу посилюється середньо – і короткостроковим спадом (при резонансній взаємодії кризових фаз). Для цих ситуацій доречним є контроль за станом циклів. Але при цьому необхідно визначити основні показники, за якими має бути здійснений контроль.

Відносним показником економічної ефективності сільського господарства є рентабельність, яка комплексно відображає ступінь ефективності використання матеріальних, трудових та грошових ресурсів, а також природних багатств. Показник рентабельно-

сті розраховується як відношення прибутку до активів, ресурсів або потоків, що її формує (виражаються у відсотках).

Аналіз підтверджує, що період 1996–1999 років характеризується різким падінням виробництва сільськогосподарської продукції, передусім у галузі тваринництва. Якщо перші роки формування ринкових відносин в аграрному секторі (1991–1998 рр.) інерційно забезпечували відносно стійкі показники виробництва, то після „вимивання” фінансових ресурсів із сільського господарства внаслідок диспаритету цін, гіперінфляції й інших чинників, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в 1995–1999 роках стрімко скорочувалися. За цих умов без додаткової фінансової підтримки галузі, без цілеспрямованої політики щодо пошуку ринків збуту аграрної продукції, з урахуванням впливу працівників із сільської місцевості та підвищення рівня урбанізації, й сталася криза, наслідки якої відчуються донині.

В умовах економічної кризи для ефективної фінансової стратегії потрібно навчитися керувати рентабельністю (по суті нормою прибутку, тобто співвідношенням норми прибутку до собівартості продукції або виробничих фондів). Регенераційний цикл АПК має бути розрахований зі всіма його кризами та підйомами за контрольований інтервал часу, який необхідно зіставляти з, наприклад, природним циклом сільськогосподарської культури (якщо йде мова про рослинництво), з періодом від перших фінансових інвестицій до виручки від реалізації та повторних інвестицій. Тут найголовніше включити розуміння того, що при існуючій глобалізації сама держава стає об'єктом ринкової стихії. І для нашої держави з транзитивною економікою суттєвими ризиками є лібералізація зовнішньої торгівлі при відсутності адекватних механізмів регулювання, з урахуванням специфіки економіки України.

Механізм регулювання проходження регенераційного циклу проявляється у великій кількості динамічних показників. Серед них, зокрема, обсяги капіталовкладень, динаміка розвитку підгалузей сільського господарства, зайнятості, обсягів будівництва, цін, а також фінансових і грошових показників. Індикато-

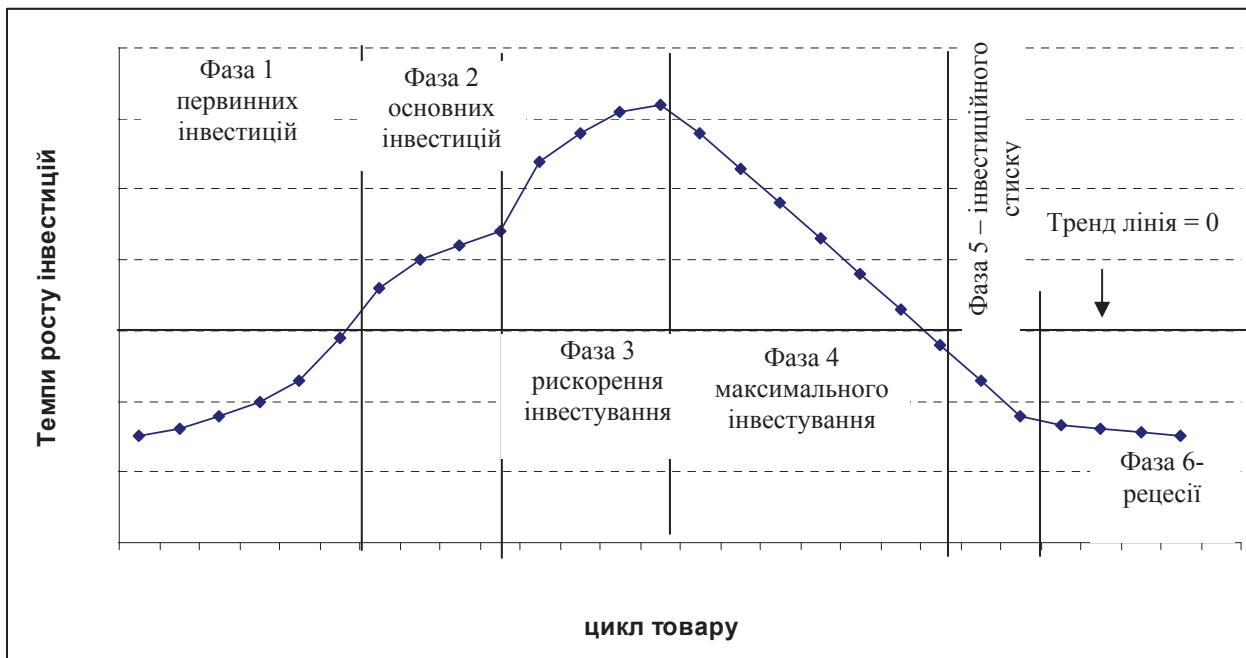
рами – провісниками регенераційного циклу – повинні бути граничні показники загальногостану економіки, рентабельності товарів та господарювання, форми й обсяги інвестицій, можливості довгострокового кредитування, наявність ринків збуту, а також обсяги експорту, соціальний аналіз тощо. Для промислово розвинутих держав (наприклад, США) основними барометрами економіки є показники, що характеризують виробництво (середня тривалість робочого тижня у виробництві; індекс споживчих очікувань; замовлення на товари тривалого користування) та ін. Але для України використання цих показників передчасно, бо економіка ще не розвинена і характеризується ресурсно-експортним спрямуванням. Загальними характеристиками при цьому є фінансові параметри: портфель замовлень, індекс фондового ринку (ціни на акції), грошова маса, спреди відсоткових ставок, ринки збуту.

Одним із значущих випереджальних індикаторів фаз виробництва є показники інвестиції в галузь. У будь-якій економічній системі з ринковою економікою інвестиціям належить центральне місце, бо саме вони формують матеріальну базу аграрних підприємств, дають їм вихідний імпульс. Саме з них має починатися регенераційний цикл аграрного сектору економіки. У цьому розрізі складена схема співвідношення темпів зростання зв'язків інвестицій до циклового процесу (рис.).

Спочатку, коли йде мова про вкладення грошей у сільськогосподарський проект, це роблять окремі інвестори, ступінь і причини заінтересованості яких можуть мати доволі різний характер, починаючи від побудови прогностичних математичних моделей та закінчуючи евристичними методами. Таким чином, настає фаза 1 регенераційного циклу – залучення первинних інвестицій в проект. Фаза 2 характеризується позитивними темпами росту інвестицій. На цьому етапі основна маса системних інвесторів, виходячи з конкретних граничних умов (у тому числі природних), які можна простежити, готові вдумливо й обґрунтовано вкласти свої гроші в добре розрекламований, продуманий проект. Фаза 3 характеризується прискореними темпами інвестицій. При цьому інвестори

вкладають гроші, виходячи з фінансових прогнозів і розрахунків (наприклад банківські кредити). Саме в цей час складається первинний негативний вплив на економічну систему, бо виробництво вже не має потреби в поповненні зворотного капіталу, а інвестовані гроші йдуть на реструктуризацію поточного боргу. Фаза 3 поступово переходить у фазу 4 максимального інвестування.

Це період, коли вже відомі та прораховані первинні прибутки; саме тепер з'являються гроші, які працюють не на товар, а на виробника й первинних інвесторів. За рахунок того, що ця фаза поступово переходить у фазу інвестиційного стиску, у межах якої інвестиції майже припиняються та вступає в силу фаза 6 – негативних темпів росту інвестицій.

Основні фази регенераційного циклу

Джерело: Розроблено автором.

Запізнення росту рентабельності порівняно з інвестиціями становить 1-2 роки, що дає змогу стверджувати про наявність факту повторюваності, закономірності, отже, й циклічності вищезазначених процесів.

Окремо стоїть питання державної підтримки сільського господарства у формі інвестицій. Коли буде вироблена система роботи регенераційного циклу та аграрна галузь стане привабливою не тільки як об'єкт рентабельних капіталовкладень із коротким оборотом грошових надходжень, настане час оборотної державної підтримки галузі без необхідності постійних додаткових вливань. Державні вкладення в сільське господарство стануть його стабілізаційним, постійно оновлюючим фондом, які умовно повинні бути розділені на три потоки: перший – фінансування інновацій і впровадження нових техніки й технологій, другий – на організацію системного та ефективного моні-

торингу всіх етапів проходження регенераційного циклу; третій – на одноразові вливання в разі форс-мажору.

Оскільки продукція сільського господарства через особливості формування попиту і пропозиції, як правило, не забезпечує достатнього рівня прибутку для розвитку виробництва, кожен інвестиційний проект, здійснюваний в аграрному секторі економіки, має бути оцінений з погляду комерційної ефективності. Сенс оцінки інвестиційного проекту полягає у наданні всієї необхідної правдивої інформації щодо об'єкта інвестицій для потенційного інвестора.

Така інформація необхідна для того, щоб інвесторам було цікаво вкладати гроші у розвиток сільського господарства. Зокрема це:

а) природно-кліматичні умови (інформація про прогнозовані природні умови, врожайність, надощі й інше за тих чи інших умов);

б) ринкова інформація (про споживачів, ринки збуту, ціни на продукцію та ресурси, обсяги споживання, імпорт й експорт продукції тощо);

в) технологічна інформація (про інновації, нові технології та нову техніку в підприємстві й досліджуваній галузі);

г) динаміка фінансових показників за останні 5 років;

д) правова інформація в аграрній сфері.

Кожне аграрне підприємство має бути відкритою системою, яка взаємодіє на довгостроковій основі з іншими підприємствами і за допомогою цього самостійно розв'язує свої власні проблеми під контролем держави.

Дослідження динаміки державного фінансування та подальше її зіставлення з обсягами реалізації сільськогосподарської продукції дадуть змогу визначитися з підгалузями, які не потребують потужних державних дотацій. У кризовий період 2008-2010 років при зменшенні обсягів державного фінансування підгалузі вирощування олійних культур та виробництва яєць виявилися максимально рентабельними. З цього можна зробити висновок, що при виробленні регенераційного циклу можна виходити з того, що в періоди криз є галузі, які потребують набагато менших державних інвестицій і за рахунок яких можливо говорити про внутрішній перерозподіл коштів.

За розрахунками експертів, упродовж усіх років незалежності України виділялося менше 1/2 потреб у коштах для прямої підтримки та розвитку сільського господарства. Для створення стабільності в аграрному секторі економіки й можливості включення важеля державних інвестицій лише у формі підтримувальної ланки на загальному тлі повної самоокупності аграрних підприємств, необхідно протягом середньострокового циклу (5-7 років) виділяти приблизно 20 млрд грн щорічно, щоб зробити аграрний сектор провідною бюджетною галуззю. При цьому, бюджетні кошти не повинні розтікатися по численних програмах підтримки, а концентруватися на пріоритетних напрямках.

Важливим індикатором при формуванні регенераційного циклу є наявність ринків збуту продукції. В умовах нестабільності

ринку відсутні можливості формувати портфель замовлень в обсязі, достатньому для альтернативного вибору привабливіших замовлень. Раніше система формування портфеля замовлень діяла з урахуванням існуючих виробничих можливостей. Доцільніше при формуванні портфеля замовлень орієнтуватися на множинність цілей, що виражають стратегії різних функціональних підсистем. У цьому випадку через формування портфеля замовлень з'являється можливість повніше реалізувати стратегію діяльності у функціональній площині. При цьому досягаються такі цілі: спрямованість процесу формування портфеля замовлень на досягнення цілей поточного функціонування (цілей нижчого рівня); забезпечується реалізація стратегії щодо направлення в зоні господарювання, яка органічно входить у стратегію розвитку галузі.

Окреме місце серед індикаторів займають показники зовнішньоекономічної діяльності. Динаміка співвідношення показників експорту й імпорту в економіці України за останні роки показує, що разом зі зростанням обсягів експортно-імпортних операцій імпорт в Україну останніми роками хронічно випереджає експорт, формуючи негативне сальдо торгового балансу. Позитивну динаміку та зовнішньоекономічний результат демонструє аграрна галузь вітчизняної економіки.

Аграрний сектор це не тільки виробництво і сфера праці, але й середовище життєдіяльності значної частини населення. Основне завдання цього сектора не тільки виробляти сировину та продавати за кордон, а й виробляти додану вартість і створювати додаткові робочі місця. Це ще раз підтверджує важливість сільського господарства в економіці держави.

Висновки. Введенню циклу регенерації повинен передувати підготовчий процес, який матиме характер шокової терапії, за напрямками: атестація сільгоспвиробників, починаючи від форм і обсягів власності до логістичних показників; виявлення напрямів основних капіталовкладень; формування баз інновацій за кожним із видів діяльності в сільському господарстві; створення системи контролю за витрачанням коштів як державних, так і інвесторів в аграрному секторі;

забезпечення ринків збуту продукції; створення правового поля для інвесторів та виробників; створення соціально сприятливого клімату на правовому й інвестиційному рівнях для сільських працівників. Тривалість

підготовчого періоду повинна становити близько 1 року, після чого держава рівномірно підтримуватиме аграрний сектор економіки.

Список використаних джерел

1. Miller W. (1998). Building the ultimate resource / W. Miller // Management Review. – January, 1998.
2. Томпсон А.А. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа / А.А. Томпсон, А.Дж. Стрикленд; пер. с англ. – М. : ЮНИТИ, 2008. – 928 с.
3. Давлетов Р.М. Формирование инвестиционной стратегии развития предприятий перерабатывающих отраслей АПК : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Р. М. Давлетов. – Уфа, 2006. – 24 с.
4. Крупко С. Инвестиционная деятельность в субъектах Российской Федерации / С. Крупко // Хозяйство и право. – 2000. – № 10. – С. 15–16.
5. Валинурова Л.С. Оценка инвестиционной привлекательности экономических систем: теория и практика / Л.С. Валинурова. – Уфа : РИО БАГСУ, 2002. – 294 с.
6. Левченко Н.А. Процесс формирования благоприятного инвестиционного климата на промышленном предприятии / Н.А. Левченко // Известия ВУЗОВ Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – 2004. – № 4. – С. 61–63.
7. Гриньов А.В. Інноваційний розвиток промислових підприємств: концепція, методологія, стратегічне управління / А.В. Гриньов. – Х. : Інжек, 2003. – 308 с.
8. Кірдіна О.Г. Теоретичні основи управління інвестиційно-інноваційним потенціалом залізничного комплексу України / О.Г. Кірдіна // Вісн. Хмельницького нац. ун-ту. – 2010. – № 4. – С. 161–166.
9. Ландик В.І. Управління інноваційним потенціалом підприємства в умовах перехідної економіки: проблеми і досвід / В.І. Ландик // Економіст. – 2001. – № 12. – С. 52–57.
10. Степанкова Т. Можливості впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку з огляду на європейський курс України / Т. Степанкова // Економічний часопис – XXI. – 2006. – № 7–8. – С. 29–32.
11. Яценко О.М. Конкурентоспроможність галузей сільського господарства в умовах глобалізації ринку продовольства / О. М. Яценко // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 31–38.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2015 р.

* * *

Новини АПК

Україна зацікавлена в поглибленні інвестиційної співпраці з Королівством Бельгія

Заступник Міністра аграрної політики та продовольства України з питань євроінтеграції Владислава Рутницька мала зустріч з Надзвичайним та Повноважним Послом Королівства Бельгія в Україні Люком Якобсом.

Сторони обговорили розробку спільних проектів за участю представників бізнес-спільнот України та Бельгії й поглиблення двосторонньої співпраці в аграрній сфері.

«Хочу відзначити ефективну співпрацю між двома країнами у сфері сільського господарства не лише на загальнодержавному рівні, але й на рівні областей та регіонів. Маємо яскравий приклад такої роботи: співробітництво між Полтавською державною аграрною академією та Центром агрономічних досліджень провінції Ено. Ці організації якісно та більше семи років працюють над розробкою та покращенням технологій вирощування сільськогосподарських культур, розроблюють спільні науково-дослідні програми, співпрацюють з питань обміну науковими співробітниками та студентами», - сказала Владислава Рутницька.

Люк Якобс схвально охарактеризував перебіг реформ в Україні та відзначив можливість поглиблення співпраці в агросфері між Україною та Бельгією.

Окрім того, сторони обговорили майбутній візит бельгійської делегації до України. Зокрема, під час візиту представники обох країн планують взяти участь у проведенні круглого столу з представниками аграрних бельгійських компаній, які ведуть діяльність в Україні, а також можливими потенційними інвесторами.

«Україна зацікавлена у поглибленні та активізації взаємного співробітництва з Бельгією. Зокрема, в активізації інвестиційного співробітництва, створення спільних підприємств, проведення бізнес-форумів, в залученні українського та аграрного бізнесу до спільного обговорення усіх проблемних та перспективних питань співпраці, участі в виставкових та ярмаркових заходах держав», - додала Владислава Рутницька.

Прес-служба Мінагрополітики України